DR GRÓF APPONYI ALBERT

EMLÉKIRATAIM

*

ÖTVEN ÉV

IFJUKOROM — HUSZONÖT ÉV AZ ELLENZÉKEN

HARMADIK ÁTNÉZETT KIADÁS

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET R.-T. KIADÁSA

BUDAPEST, 1926

Dr GRÓF APPONYI ALBERT: EMLÉKIRATAIM

Dr GRÓF APPONYI ALBERT

ÖTVEN ÉV

IFJUKOROM — HUSZONÖT ÉV AZ ELLENZÉKEN

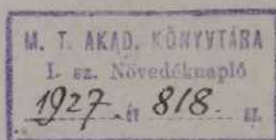
HARMADIK ÁTNÉZETT KIADÁS

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET R.-T. KIADÁSA

BUDAPEST, 1926

GLOBUS, BUDAPEST

TARTALOM

ELŐSZÓ

A következő lapokon sem önéletrajzot, sem vallomásokat nem kivánok irni; naplónak sem nevezhetem e feljegyzéseimet, mert azok nem keletkeztek az esményekkel egyidejüleg, napnap után, hanem a politikától való visszavonulásom után) egy munkálatban iratnak le. Ennek megvan az a hátránya, hogy a részletek elevensége elhalványul, de viszont az az előnye, hogy az egyes eseményeket tiszta történelmi távlatból nézem, amelyben valódi fontosságuk és nem a pillanatnyi behatások tulhajtásai szerint érvényesülnek. Az elmondandók történelmi hűségéről mégis kezeskedem, mert beszédeim áttekintése élénken visszaidézi emlékezetembe az eseményeket és a helyzeteket, amelyekhez fűződtek; amire világosan nem emlékszem, azt nem is adom elő mint tényt.*

Tulajdonképeni célom az, hogy adatokat szolgáltassak e nevezetes korszak történelmének bölcseletéhez és ezzel hasznos utmutatásokat a jövőre. E cél előtt háttérbe szorulnak az önéletrajzi szempontok, bár nem tagadom, arra is törekszem, hogy saját közéleti tevékenységem emlékét, a hibák palástolása nélkül, sőt azok főbbjeinek kidomboritásával, abba a világitásba helyezzem, amelyet megérdemel és amely feljogosit arra a reményre, hogy tisztességes nevet hagyok az utókorra.

A tárgyi szempontoknak az egyéniekkel való egyensulyba hozatalát nagyon megkönnyiti az a körülmény, hogy 50 éves politikai pályám ugyszólván teljesen összeesik magával a leirandó korszakkal, hazánk történelmének utolsó félszázadával.

**) Igy gondoltam, mikor e sorokat 1918. év végén irtam.*

A kaotikus forrongás napjaiban irom e sorokat, amikor emberi ész nem tudja még meglátni a nemzeti és társadalmi erők leendő egyensulyviszonyait. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a régi többé vissza nem tér, hogy mind a régi nemzeti eszme, mind a régi társadalmi rend olyan gyökeres átalakuláson megy keresztül, milyent a kereszténység terjedése óta a világ nem látott, hogy tehát erről a korról mint a régi Magyarország utolsó korszakáról kell beszélnünk, bár töretlen hittel bizom az uj Magyarországban, a magyar nemzetnek most ellankadt és megzavart, de feltámadásra rendelt életerejében és hivatásában.

ELŐSZÓ

A HARMADIK KIADÁSHOZ

A közönségnek az a váratlan érdeklődése, amely Emlékirataim jelen részének harmadik kiadását teszi lehetővé, egyuttal buzditásul szolgál nekem, hogy amikor azt közvetlen feladataim engedni fogják, a folytatás megirását munkába vegyem. Határidőt megközelitőleg sem mondhatok, mert nem lévén még végkép mentesitve az aktiv politikától, nem tudhatom, hogy mikor áll majd rendelkezésemre az a huzamosabb szabad idő, melyre szükség van, hogy legalább egy-egy részletet egyöntetüen dolgozhassak ki. Mielőtt magához az iráshoz hozzáfognék, előkészitő munkát is kell végeznem — mely meglehetősen sok időt fog igénybe venni — részint emlékezetem fölfrissitése céljából, részint az anyag olyan megrostálása végett, hogy az Emlékiratok e második részében igazán csak az foglaljon helyet, ami a mai közönséget valóban érdekelheti és amiből valami világosság árad a jelen feladataira. Érzem, hogy e tekintetben szigorubban kell eljárnom, mint jelen kötet összeállitásánál ; mert ennek megjelenése óta is közel öt év telt le, amely a közelmult eseményeinek, az ugynevezett aktualitás szempontjából való megitélésénél sokat jelent. A háboru éveiről és a békekötés körülményeiről mást, mint közismert dolgokat, alig tudok elmondani ; ami pedig a háboru előtti időt illeti, meg kell állapitanom, hogy annak legfőbb mozzanataival szemben is gyorsan nyerünk távlatot ; de sajnos, sokkal kevésbbé a tárgyilagos itéletre való képesség, mint a csökkenő érdeklődés szempontjából. A visszaemlékezés elhalványul, de még sem nyerünk elég bátorságot akkori eszméink és itéleteink komoly felülbirálására, amire pedig nem egy irányban igen nagy szük-

ség volna. Ha egyáltalán irok, hát főleg azért teszem, hogy megtörni segitsem annak a gondolkozási lomhaságnak uralmát, mely, a beállott világfölfordulás után is, a régi jelszavak és irányeszmék kerékvágásában akar tovább döcögni, holott azokból erő és tartalom kiveszett, és csak muló körülmények teszik lehetővé valamelyes pünkösdi királyságuk kockázatos élvezetét.

Ami engem illet, az Emlékirataim jelen kötetének megirása óta lefolyt öt év alatt is sok uj benyomást nyertem, sokat tanultam, sokat világosabban látok, mint akkor láttam; és igy ezt a kötetet is sok részletben másképp irnám meg, mint ahogyan irtam. Mivel azonban a legfőbb irányelveken nincs mit változtatnom, csak az alkalmazásban kellene egyet-mást módositanom, aminek megtételére a második kötet anyagával kapcsolatban is lesz alkalom, főleg azonban mivel az átdolgozásra nincs elég szabad időm, belenyugszom abba, hogy a harmadik kiadás változatlanul ismételje meg a két elsőt. Egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy, bár mindenkor iparkodtam a politika lélektani rugóit kutatni, ez a kutatás tulságos egyoldalusággal szoritkozott a magunk lélektanának szinte aprólékos boncolására, de a kelleténél kevesebb figyelmet forditott mások lélektanára. Ebből folyólag nem láttam be elég mélyen sem azoknak a szerves erőknek előrehaladottsági stádiumába, amelyek az osztrák-magyar monarchiát bomlasztották, sem a nemzetiségi kérdés kifejlődésének mélységes okaiba és lélektani rugóiba. Ezeket pedig a multban felismerni szükséges, hogy a jövőt céltudatosan irányithassuk. De kétségtelenül csak nagy önmegtagadással és az önigazolás természetes hajlamának elszánt leküzdésével lehet itt az igazságnak akkép szemébe nézni, amint kell néznünk, hogy a magyar ujjáépités tervrajzát a valóságnak, nem pedig jámbor óhajtásoknak alapjára fektessük.

Ha munkámmal ilyen lelki készség létesitéséhez valamivel hozzájárulok, ugy érzem, hogy az nem veszett el a haza szent ügyének számára.

Gyöngyös-Apáti, 1926 Szent István napján.

Gróf APPONYI ALBERT

I.

IFJUSÁG — CSALÁDI OTTHON — KALKSBURG — EGYETEM

Azoknak az olvasóknak számára, akiket e feljegyzések életrajzi és lélektani oldala is érdekel, meg kell emlékeznem ifjuságomról és arról a miliőről, amely egyéniségem fejlődését befolyásolta. Ennek a miliőnek politikai jellemzése különben szoros összefüggésben áll tulajdonképeni tárgyammal, mert azokhoz az erőkhöz tartozik, amelyek eredőjeként keletkezett a 67-es éra. Itt egyelőre a jellemképzés tekintetében legjelentősebb egyéni és családi mozzanatokat kivánom ecsetelni.

Gyermekkorom a lehető legboldogabb volt. Atyám és anyám a legbensőbb kölcsönös szeretetben éltek; soha árnyék nem esett annak a családi életnek tökéletes összhangjára, amelyben Isten kegyelméből felnőttem. Erős egyéniség volt mind a két szülő. Atyám nagy tehetsége, szilárd és kristálytiszta jelleme mellett jószivü és szeretetreméltó volt, amenynyire ember az lehet. Akik vele csak felületesen érintkeztek, ridegnek találták, de családi és bensö baráti körben ennek nyoma sem volt. Élénk humor-érzéke volt, szerette az ártatlan tréfát — ártatlant mondok, mert sohasem hallottam tőle olyant, amivel felebarátjának árthatott volna. Emberösmerete talán nem volt biztos, és igy szivjósága gyakran félrevezette mások megitélésében, aminek mind a politikában, mind magánérdekei terén kárát vallotta. Mi, gyermekei, rajongással szerettük őt; a viszony köztünk benső volt, de az apai tekintélyen soha csorba nem esett. Ifjukoromban valósággal csalhatatlannak tekintettem atyámat, az ő itélete volt számomra az igazság mértéke. Mit szóljak édesanyámról? Ő a szó szoros értelmében szent nő volt. Soha egy közönséges gondolat nem ho-

mályositotta el lelkének tiszta tükrét, soha mással nem volt elfoglalva, mint férje és gyermekei iránti kötelességeivel és minél több jótétemény elárasztásával egész környezetére. Szóval olyan családi légkörben nőttem fel, ahol a tiszta erkölcs, az erkölcsileg jó magától értetődő, természetszerü dolognak tekintetett és mint olyan érvényesült, a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami minket nem is érinthet. De ne gondolja senki, hogy ebben a miliőben valami rideg, örömtelen aszkétizmus uralkodott; korántsem. Szüleink, bár nevelésünkben a kellő szigort érvényesiteni tudták, elvül vallották, hogy a gyermekkornak boldognak kell lenni, olyannak, amelynek emléke a későbbi komoly éveket napsugárral aranyozza meg, és ezért mindent elkövettek, hogy annak ártatlan örömeiben részünk legyen. Ha magam elé idézem ezen első éveim emlékezetét, ugy találom, hogy alig tudom még egy példáját a családi nevelésnek, amely oly szerencsés egyensulyban tudta tartani a tekintélyt a szeretettel, a komolyságot a vidámsággal. Áldott legyen ezért édes szüleim emléke.

Ennek a harmónikus családi életnek az alapja pedig a mély és egészséges vallásosság volt. A jól megértett keresztény katholikus hiten, a maga teljes orthodoksziájában épült föl az egész. Nekem pedig az a kimondhatatlan kegy jutott osztályrészül, hogy egész ifjuságomban mindig összhangot láttam a hit és a cselekedetek, a tanitás és a példa között. Ennek az összhangnak hiánya téveszt meg sokakat, midőn olyan korban, amely még nem tud élesen megkülönböztetni az elv és annak képviselői közt, az üdvös tanitást méltatlan ajkakról kell hallaniok. Én nem csupán a szülői házban voltam ettől megkimélve, de egész ifjukoromon át nem láttam rossz papot. Egészen természetesnek találtam, hogy az ember aszerint él, amit igaznak vall; ebben megerősitett minden tapasztalásom; hogy ez másként is lehet, azt tudtam, mivel megmondták; de ebben ismét csak valami kivételes szomoru tünetet láttam, amely gyakorlatilag rám nézve csak annyi jelentőséggel birt, mint p. o. az indiai pestis. Bizonyára sajnálom annak áldozatait, de magamra nézve nem látok benne elképzelhető veszélyt.

A kép nem volna teljes, ha meg nem emlékezném arról is, hogy rokonságunkban, különösen annak azon részében, amellyel szülőim sürün érintkeztek, néhány ideális női alakkal találkoztam, amelyektől — összevetve édesanyámnak mindent domináló befolyásával — nyertem első benyomásaimat a nőről. Egész életem ezeknek a belső benyomásoknak hatása alatt állott; ezek adták a nőről táplált felfogásomnak azt az irányt, amelytől későbbi szomoru tapasztalások nem tudtak eltériteni, és ezt tartom életem egyik legnagyobb szerencséjének.

Igy folyt le ifjuságom egészen 1857-ig, 11-ik évemig. A szülői házon kivül aránylag kevés kortárssal érintkeztem; ezt nem valami elv, hanem életem körülményei hozták magukkal; nem is igen vágytam reá. Nővéremmel, aki nálam öt évvel idősebb volt, némely apró surlódástól eltekintve, amelyeket éppen ez a korkülönbség és annak részemről való el nem ismerése okozott, rendkivül jó egyetértésben és barátságban éltem, ugy hogy nem éreztem pajtásoknak hiányát. Szülőim azonban igen bölcsen máskép itéltek. Szükségesnek látták, a jellemképzés szempontjából, a surlódást más egyenlőkoru egyéniségekkel és a fokozatos szoktatást az önállósághoz, amit csak a nyilvános nevelés, vagy legalább tanulás adhat meg. Igy kerültem 1857 tavaszán Kalksburgba, a jezsuiták ottani intézetébe, a második gimnáziumi osztályba és ott maradtam 1863-ig, az érettségi vizsgáig. Magyarországon akkor hasonló intézet nem volt; szüleim bizalma pedig, előnyös személyi benyomások folytán, a jezsuiták felé fordult.

Tanulásom odáig egészen magyar nyelven folyt, magyar nevelővel, dacára annak, hogy családom különböző körülmények folytán, egész gyermekkoromon át, Magyarországon kivül tartózkodott, ahová csak rövid látogatásokra mentünk időnkint. A magyar nyelv volt az első, amelyet beszéltem és ez az akkori magyar arisztokrácia körében kivételszámba ment. Szüleim ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amelynek legkiválóbb alakjai, egy Széchenyi, egy Batthyány is, fogyatékosan birták a magyar nyelvet, vagy legalább is könnyebben kezelték a németet. Atyám e tekintetben kivétel volt, mert politikai pályáját a megyei életben (Tolnamegyében) kezdte; ő nemcsak tökéletesen birta, de nagyon szépen beszélte nyel-

vünket; anyám is türhetőleg tudott magyarul. Mindenesetre ugy akarták, hogy gyermekeik nevelésének gerince a magyarul tudás legyen, különösen nálam, a fiunál. Emellett nagy sulyt fektettek idegen nyelvekre, különösen a franciára; az angol akkor még nem szerepelt annyira a nevelési programmokban, mint most. Én is csak később tanultam meg. Midőn Kalksburgba jutottam, a második gimnáziumi osztály második félévében, át kellett tehát lépnem a magyar oktatási nyelvből a németbe. Az átmenet nekem semmi nehézséget sem okozott, mert a németet tökéletesen birtam.

Még egy óriási előnnyel kezdtem meg az intézeti tanulást: mint másodéves gimnázista, a latin nyelvet teljesen birtam. Atyám házában ugyanis gyakran találkoztam a régi nemzedék azon jeleseivel, amelynek némelyike kitünő latinista volt. Felébredt tehát bennem az ambició, hogy őket ebben utólérjem és olyan szenvedéllyel fogtam hozzá a latin nyelv tanulásához, hogy egy év alatt abban egész otthonossá lettem. További gimnáziumi éveimben ez már nem is volt rám nézve tantárgy, hanem csakis a gyakorlás és a tökéletesbülés mezeje.

Kalksburgi éveimről is csak a legmélyebb hálaérzetemmel szólhatok és jól esik nekem, hogy, személyes benyomások alapján, vissza nem utasitható tanubizonyságot tehetek a sokat rágalmazott szerzet mellett. Hat esztendőt töltöttem a jezsuiták fedele alatt és csak jót láttam, csak jóban részesültem. A tanári és nevelői személyzet változásai folytán a rend tagjainak nagy számával léptem érintkezésbe; találtam köztük több szellemileg, szivbelileg és a lelki élet terén kiváló férfiut, de egyet sem, aki a legkisebb erkölcsi kifogás alá eshetett volna. Továbbra is élveztem tehát azt a pedagógiai szempontból oly döntő jótéteményt, mely már a szülői ház benyomásainak annyi erőt adott: a tanitásnak és példának teljes összhangját. A nevelés szeretetteljes, gondos és individualizáló volt; meglátszott rajta és folyton érezni lehetett, hogy nem kenyérkereset, hanem magasabb hivatás a mozgató ereje. Vallásos hit volt természetesen az alapja ; de vallási gyakorlatok tultengéséről nem lehetett beszélni. Hangos vidámság uralkodott a házban; annak, amit az előitélet „jezsuitizmusnak" szokott nevezni, nyoma sem volt. De nyertünk alapos tudást vallásunk lényegéről, hitünk erősségeiről, amely — megerősitve

a szülői ház benyomásait és tanításait — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem soha egy percre meg nem ingatták katholikus hitem szilárdságát. Isten különös kegyelméből ehhez az erősséghez lelkemben soha kétely nem férközött, pedig türhetően ismerem a hitellenes tudomány egész fegyvertárát; de az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben azt mindenkor nagyon gyöngének találtam. Hogy ez a megtámadhatatlan vallási meggyőződés nem állott utjában a modern társadalom mentalitása, a többvallásu nemzet erkölcsi létfeltételei méltánylásának, azt közpályám talán elegendőkép bebizonyitotta.

Nem lévén célom önéletrajzot irni, kalksburgi és egyáltalán ifjukori életemről csak annyit akarok elmondani, amennyi közéleti egyéniségem fejlődése tekintetében fontossággal bir. És itt meg kell emlékeznem egy tanáromról, akinél nagyobb tudóst igen, de kiválóbb tanitót sohasem láttam. Spinell József volt a neve, a latin és görög előadója volt a felsőbb osztályoknak. Az ő keze alatt elmaradni nem lehetett, egyszerüen nem türte. A gyengébb tanulókkal külön dolgozott, viszont a jobbak számára „akadémiát" létesitett, ahol az ő vezetésével talán kétszeresét olvastuk a latin és görög remekirókból annak, amit a tanterv megszabott.

Hogy milyen szellemben vezette osztályát, arra nézve álljon itt egy diákcsiny leirása, melyet épp ő vele szemben követtünk el és amelynek értelmi szerzőségével dicsekedhetem. Spinell kissé ideges volt; előadása és még inkább feleleteink meghallgatása alatt ujjai folyton a katedra fiókjának kulcsát forgatták. Ezt észlelve, egyszer zenélő dobozt tettünk abba a fiókba és a kulcslyukon kilógattuk a zsinórt, melynek meghuzása a zenét meginditotta — a kulcsot persze elvittük, a fiókot bezártuk. Kiváncsian lestük a történendőket. Jó tanárunk keze, ahogyan kereste a megszokott kulcsot, helyette zsinórt találván, a páter gyanupörrel élt és jóideig nem nyult hozzá. Egyszerre azonban, talán valami hibás felelet hatása alatt, elfelejtette gyanuját és, jobbnak hiányában, meghuzta az ominózus zsinórt és — csengett a zene a komoly tanteremben és megindult a falrengető hahota, amelyben azonban

senki jobb kedvvel nem vett részt, mint maga a kifigurázott tanár. Egyenesen meg is dicsért minket a szellemes tréfáért, mely még sokáig volt derült visszaemlékezésünk tárgya. Megvallom, ma is, 75 éves koromban, örömmel gondolok rá és az egész eset kedélyes lefolyását rendkivül jellemzőnek tartom annak a nevelésnek a szellemére, amelytől csakugyan távol volt a ridegség és a pedantéria. Az utolsó gimnáziumi években görög tudásom majdnem elérte a latint; Demosthenest nehézség nélkül, kevés szótári használattal olvastam. De nem ebben nyilvánult meg az a befolyás, amelyet ez a rendkivüli ember (mert Spinell az volt) későbbi fejlődésemre gyakorolt, hanem abban a módszerben, amely szerint az élőszóval való forditási gyakorlatokat végeztette. Azt követelte ugyanis, hogy a készülés nélkül elénkbe tett latin vagy görög szöveget necsak valahogyan döcögve, hanem kerekded mondatokban adjuk vissza. Hogy az ilyen gyakorlatoknak, melyek jelentősége abban áll, hogy az adott gondolat számára rögtön meg kell találni a kifejezést, éveken át való folytatása mennyire megoldja a nyelvet, azt alig szükséges fejtegetni. Azt a kifejezési könnyüséget, amellyel szónoki pályámon, még pedig bármely általam ismert nyelven, rendelkeztem és amely rögtönzéseknél sem hagyott cserben soha, egyenesen ennek tulajdonitom.

Különben valami szónoki készségem már ifjukoromban is volt. Kalksburgban egyenesen én voltam a házi deklamátor. Az évzáró és egyéb ünnepélyeken a hivatalos diszbeszéd elmondásával rendszerint engem biztak meg, ami engem egyébként, mint osztályom első eminensét, amugy is megilletett; a beszédet magam készitettem — elöljáróm jóváhagyásának fenntartásával. Egy ilyen alkalommal az akkori tartományi főnök, P. Patiss, kiváló hitszónok, volt segitségemre. Az intézet gyönyörü parkjában sétálgatva beszéltük meg az előadandó themát és beszélgetésünk kiterjedt a szónoklat müvészetére egyáltalán, de különösen Cicero és Demosthenes összehasonlitására. Az előbbinek négytagu körmondataiért és hatásos peroratióiért rajongtam; az utóbbit száraznak találtam, nem is tudtam megérteni, hogy miért is tekintik olyan nagy szónoknak. A tartományi főnök nagy tudással világitotta meg a kérdést és ezekkel végezte előadását: „Fiatal barátom, ha ön szónoki pályára készül, ne Cicerót vegye mintául, hanem

Demosthenest, mert a mi korunk hallgatósága nem veszi be a Cicero-féle virágos és kissé mesterkélt ékesszólást, hanem csak a demosthenesi egyszerü logikával és világos okfejtéssel közelithető meg". Ez a kis epizód, mely mai napig is él emlékemben, döntő befolyással volt szónoki egyéniségem fejlődésére. Attól kezdve kevés gondot forditottam a szóvirágokra és hatásos részletekre, hanem annál többet az eszmeláncolat átlátszó elrendezésére és az érveknek bizonyos fokozatosságával való csoportositására. Ha voltak szónoki sikereim, azokat csak ennek köszönhetem, mert beszédeim megkapó részletekben és stíl-virágokban ugyancsak szegények. Beszédet előre nagyon kivételesen irtam le szóról-szóra; csak a vázlatot állítottam össze, sokszor nagy gonddal; második természetemmé vált organikus egységként alkotni meg a beszédet; még rögtönzésnél is, ha csak néhány perc állott e célból rendelkezésemre, előre megcsináltam fejemben a tervrajzot. Ennek a módszernek vannak előnyei és hátrányai; előnye az, hogy a hallgatóság könnyen követi a fonalat és igy kellemes benyomást nyer, érdeklődése ki nem fárad; hátránya azonban az, hogy: „c'est à prendre ou à laisser"; vagy az egész okoskodást kell elfogadni, vagy az egész elől elzárkózni, holott rhapsodikusabb beszédekből esetleg egyes részletek is meggyőzőleg hatnak és igy valószinübb némi térnyerés az elmékben akkor is, ha nem hódolnak meg egészen.

Hálásan kell megemlékeznem kalksburgi zongoratanáromról, Frey Józsefről, aki, ha nem is nagy virtuóz, de alapos és művészetért lelkesedő zenész volt. Ő vezetett be a klasszikus zene ismeretébe és szeretetébe, az ő előadásai figyelmeztettek az akkor még erős ellentállással küzdő Wagner Richárdra, akinek ő rajongó bámulója volt; szóval neki köszönhetem zenei értésemet és azt a sok boldogságot, amelyet a zene révén élveztem. Elég arra, hogy őt jótevőim közé számitsam, mert leki életembe egy szép alkotórészt ő vitt bele. Jól esik az igénytelen, de becsületes cseh zenész emlékét itt megörökitenem.

Végül szólni kivánok iskolatársaimról és arról a befolyásról, amelyet egyéniségem kifejlödésére gyakoroltak, mert — bár köztük több jeles ifju volt és némelyikükkel szoros barátságot kötöttem — ezek a barátságok életpályáink elágazása

és többek (épp a legkiválóbbak) kora halála folytán későbbi életembe át nem nyultak. Legjobb barátom Deym Kelemen gróf volt, egy nagytehetségü és nemesszivü ifju. Versenytársak voltunk az első dijért: hol ő előzött meg engem, hol én őt, de mindig csak — lóverseny nyelven szólva — nyakhosszal. Ő a mathematikában és egyéb reáliákban, én a latinban és egyáltalán a szépirodalmi és a philosophiai tantárgyakban voltam erősebb. A görögben körülbelül egyenlők voltunk. Végül nagy akarattal ráfeküdvén a mathematikára, felülkerekedtem. Nagyon ambiciózusak voltunk, de ennek dacára az elsőbbség pálmájáért való versenyfutás egy pillanatra sem zavarta meg barátságunkat. Mikor egyszer Cicerónak — gondolom — „de amicita" cimü munkájából olvastunk az iskolában és szó volt a főhatalomért versenyző két férfiunak a verseny által sem érintett nemes barátságáról, szemünk találkozott és mosolyogva intettünk egymásnak, hogy köztünk is igy lesz. Egyáltalán az ideálizmus uralkodott osztályunkban; nem volt divat, mint ma olyan gyakran az ifjak körében, minden nemes törekvés cinikus lenézése; ellenkezőleg, bizonyára nem voltunk az ifjuság hibáitól mentesek, de jót akartunk és romlott lelkü fiu köztünk nem volt.

Deym Kelemen, alig hagyta el Kalksburgot, a papi pályára lépett, amelyen bizonyára kiváló működést fejtett volna ki, ha rövid néhány év mulva el nem szólitja őt a földről a halál: ez történt a legtöbbekkel azok közül, akikkel bensőbb baráti viszonyba léptem; ezért mondhattam, hogy egyéni összeköttetések nem nyultak át az iskolából későbbi éveimbe. De társaim összessége, a körükben élés, nagy és üdvös, lehet mondani: átalakitó hatással volt reám, amennyiben kigyógyitott kora ifjuságom legfélelmesebben megnyilvánuló hibájából: a tulérzékenységből és abból eredő rettenetes indulatosságból. Akik csak későbbi időkben ismertek, nem is sejthették, hogy olyan mérges fiu voltam, akitől az indulat pillanataiban minden kitelt. Nos, pajtásaim ezen gyengeségemet hamar felismerték és sportot csináltak abból, hogy ingereljenek. Vagy két éven át nagyon sokat szenvedtem ezen a réven, mig rá nem jöttem, hogy az egésznek véget vethetek, ha egyszerüen fel nem ülök az ingerkedésnek és dühöngés helyett nevetek rajta. Ezen a módon oly gyökeresen kigyógyultam ebből a hibából,

hogy az soha többé erőt nem vett rajtam; valóban nem emlékszem, hogy érett férfikoromban valaha az indulat azokon a határokon tulragadott volna, amelyet neki belátásom megszabott.

Meg kell még emlitenem, hogy magyarságom Kalksburgban semmi csorbát nem szenvedett. Voltunk vagy 25—30-an magyar fiuk és mindig volt egy magyar páter, akinek vezetése alatt nyelvünket és irodalmunkat elég alaposan műveltük. Nagyon össze is tartottunk minden „nemzeti ügyben" és, bár kalksburgi éveim a Bach-, később a Schmerling-érába estek, soha olyant nem hallottunk, ami magyar érzelmeinket sérthette volna. Az osztrák pajtásokkal voltak olykor, de csak nagyon elvétve, a magyar érzékenység révén apró surlódások, ezek azonban mélyre nem hatoltak és nyomokat nem hagytak. Minden évben valami hazafias történelmi tartalmu magyar szindarabot adtunk elő az intézet házi szinpadján. Mivel azonban ezt mindig ugy kellett összállitani, — illetve kibőviteni — hogy minden magyar fiunak legalább néhány szóból álló szerep jusson, a hallgatóságban nem volt, aki az előadást megértse, hacsak aznap valamely magyar növendék családja nem fordult meg Kalksburgban. Lelkes tapsban azért nem volt hiány. Egy ilyen darab diszletében a magyar cimer volt alkalmazva valamely oszlopon; az oszlop maga nagy ebédlőtermünkhöz tartozott, melyben — az állandó szinpad elkészültéig — szinielőadásainkat tartottuk. Hogy, hogy nem, a diszletek eltávolitása után, a magyar cimer még ott maradt az ebédlő oszlopán és egyszer az ebéd végeztével, a teremből távozáskor, valamelyikünk azt képzelte, hogy nem-magyar társaink azt gunyos megjegyzésekkel illetik. Nem tudni, minő jelre, vagy milyen ösztön sugallatára, hirtelen csak ott termettünk magyar fiuk mindnyájan a hazai jelvény körül, csatakészen a senki részéről sem szándékolt támadással szemben. Mikor mindenki kivonult volt, kegyelettel leszedtük a cimert az oszlopról és ünnepélyes menetben elvittük a magyar tanár lakására, aki előtt élénk szinezésben ecseteltük a szent jelvény vélt veszedelmét és azt oltalmára biztuk. A jó páter kellő komolysággal fogadta előadásunkat és eleget tett kérelmünknek. Ezt a kis eseményt csak annak a szellemnek jellemzésére adom elő, amely a kalksburgi magyar fiuk közt uralkodott; különben ismétlem, hogy komoly nemzeti surlódások ott nem

fordultak elő. Csattanóul csak azt mondom el még, hogy a korai felkelés ellen akkor táplált ellenszenvem dacára, egy nyári félév nagyobb részén át a megállapitott időnél egy órával korábban keltem föl, hogy több időm legyen a magyar irodalom tanulmányozására. Rajongtam nagy költőinkért; iparkodtam hirnevüket irodalmat művelő német társaim közt terjeszteni; evégből verses forditásokat készitettem számukra; német jambusokra leforditottam Vörösmarty „Áldozat"-ának három utolsó felvonását, melynek szép nyelve elragadott és nagy sikert értem el vele. A nemzeti gondolat lüktetése tehát nem gyengült el lelkemben és minden nehézség nélkül csináltam meg az átmenetet a magyar életbe, sőt nem is éreztem, hogy átmenetre volna szükség.

De még nem bucsuzhatom el Kalksburgtól. Ha számot akarok adni azokról a befolyásokról, amelyek egyéniségemre és gondolkodásomra alakitólag hatottak, kell, hogy itt álljon P. Hattler Ferencnek neve, aki a felsőbb osztályokban hit- és bölcsészettanárunk volt, amennyiben t. i. akkor a 7. és 8. osztályban a bölcsészetbe való bevezetés a tantárgyak közt szerepelt. De az ő előadásában kiszélesedett és életteljessé, érdekfeszitővé vált az a kevés, amit a tanterv nekünk juttatott. Egyénisége valósággal varázslatos volt; megkapott minket már az a suttogva közszájon lévő értesülés, hogy olyan szivbajban szenvedett, amely minden pillanatban halálát okozhatta, bár nem zárta ki azt sem (amint tényleg bekövetkezett), hogy magas kort érjen el. Dacára ennek, vidámabb, jobb kedélyü, derültebb lelkü szentet — mert ha valaki azok közül, akikkel az életben találkoztam, ugy ő bizonyára az volt — nem lehetett találni. Ugyanez a férfiu, aki tanulmányaink legkomolyabb részét irányitotta, fiatalos jókedvvel elegyedett közénk szórakozásaink, sétáink, mindennemü tréfáink részeseként, amennyiben azt egészsége engedte. Megjelenése mindig fokozta a derüs hangulatot. Nem a legkisebb erkölcsi oktatás, amelyet észrevétlenül tőle nyertünk, éppen az volt, hogy megtanitott arra, miként lehet őszintén mulatni, Isten megbántása és felebarátunk leszólása nélkül. Ez a férfi akkor alig 30 éves mult, de mély tudásával és ritka előadói adományával valódi vallás-bölcseletté tágitotta hittani leckéit; a bölcsészeti tantárgyakat pedig azzal az eredménnyel adta elő, hogy közülünk

mindazok, akikben csak némi metaphysikai hajlam volt, többet kivántak tudni, mélyebbre akartak hatolni. Reám nézve döntővé vált ez a vágy, amennyiben szüleim beleegyezésével elhatároztam, hogy a gimnázium befejezése után nem megyek rögtön az egyetemre, hanem közben egy évet kizárólag bölcsészeti tanulmányoknak szentelek. Lett azután belőle kettő, de mégis ugy, hogy a második évben párhuzamosan végeztem az első jogi tanfolyamot is, mint magántanuló, még pedig Bécsben, ahol a Schmerling-rendszer megbuktatására irányuló akció atyámat visszatartotta.

Főiskolai éveimről kevés mondanivalóm van, egyetemi tanulmányaimnak sem első két bécsi (1864—1866), sem utóbbi két budapesti (1866—1868) éve mélyebb nyomokat nem hagyott szellemi fejlődésemben. Kiváló tanárokat hallgattam, de különös befolyást egyik sem gyakorolt reám. Bécsi éveim másodikát, szüleim akkor Budapestre költözvén az 1865. évi országgyülésre, egészen magányosan töltöttem; valóságos anachoréta életet éltem, teljes visszavonultságban minden zajos mulatságtól, de mohón keresve minden alkalmat, hogy jó zenét hallhassak — szinházban, hangversenyeken. Mivel pedig Bécs a világnak első zenei metropolisa, elképzelhető, hogy ott két éven belül jóformán az egész komoly zeneirodalommal megismerkedtem. Drámai szinház dolgában kizárólag a Burgra szoritkoztam; a külvárosi szinházak könnyü muzsája nem vonzott. Ez a komoly élet, melyben több része volt a bölcsészeti, mint a jogi tanulmányoknak, teljesen kielégitett volna, ha az 1865-ik évi országgyülés megnyiltával lelkem egész figyelme nem fordult volna Budapest felé. Alig vártam az 1865—66. tanév végét és a jogtörténelmi vizsga letételét, mellyel akkor a második jogi évfolyam végződött, hogy azután átköltözhessem a budapesti egyetemre és ezzel a magyar politikai élet központjába. Hogy minő szellemben érdeklődtem a függő problémák iránt, arról később lesz szó. Budapesti egyetemi éveim alatt a szülői házban laktam, kezdtem résztvenni a nagyvilág mulatságaiban, bizonyos mértékig az egyetemi mozgalmakban, türhető buzgósággal tanultam; 1868-ban kitünő sikerrel tettem le az ugynevezett birói vizsgát. Erre következett volna, még pedig, ha ugy akarom, rögtön, az államtudományi vizsga, mert ügyvédi minősitést nem kivántam

elnyerni. Én azonban ezt huzamosabb időre elhalasztottam. Tárgyai voltak: nemzetgazdaság és pénzügytan, statisztika — ha jól emlékszem — közjog és politka. A halasztás indoka az volt, hogy különösen a nemzetgazdasági tudományban tovább akartam magamat képezni, mert az egyetemen hallottak tudási vágyamat nem elégitették ki, utazni is akartam, tapasztalásokat szerezni Európa különböző országaiban, szépirodalmi ismereteimet bőviteni a művelt nyugat általában ismert nyelvein: német, francia, angol, olasz. Szóval autodidakta életet akartam 1—2 évig folytatni és ezzel befejezni a politikai pályára való előkészületemet, mert hogy ez az én hivatásom, azzal akkor már teljesen tisztában voltam. Ennek az önmagam által irányitott utolsó készülésnek befejezőként akartam letenni az államtudományi vizsgát. Politikai pálya alatt a parlamentet értettem és mindazt, amit az ember a parlamentben elérhet; szónoki babérokra áhitoztam és becsületesen jót akartam tenni, az igazságot szolgálni, de ezen az uton dicsőséget is nyerni. Nagyon ambiciózus voltam, az első sorokba kivánkoztam, de magától értetődőnek vettem, hogy csak tisztességes uton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve. Hogy az ambició kedvéért meggyőződéseket lehessen megtagadni, azt nem is értettem, még kevésbé számitottam a lehetőségek közé. Ideálista voltam az egész vonalon, hála az égnek, hogy az voltam és — sok csalódás után, kevesebb lelki frisseséggel ugyan, de rendületlenül az vagyok ma is.

Budapesti egyetemi éveim egyébiránt nem voltak egészen politikamentesek. Azok összeestek a kiegyezést megelőző utolsó és azt követő első esztendővel. Mondanom sem szükséges, hogy a dolgok iránt lázasan érdeklődtem, hogy milyen értelemben, arról később lesz alkalmam szólni. Itt csak néhány eseményről akarok beszámolni, melyek elseje egy egész történelmi folyamatot jellemez, a másik kettő pedig nem volt befolyás nélkül gondolkozásomra. Gondolom, 1867 tavaszán történt, hogy egy dalmáciai küldöttség jött Budapestre, a magyar politika vezéreivel érintkezést keresve. A küldöttség tagjai, mint akkor a dalmát intelligencia tulnyomó része, egytől-egyig olaszok voltak — qualis mutatio rerum! Vezérükül egy Bajamonti nevü urat ismertek el, Dalmácia Deák Ferencét, amint ők mondták. Bajamonti nem vett személyesen részt a

küldöttségben, de otthon annak az akciónak élén állott, melyet a küldöttség Budapesten képviselt. Valami dalmát históriai muzeumról vagy másféle tudományos intézetről volt szó, azzal a kifejezett céllal, hogy Dalmácia olasz jellegü különállása a nagy-horvát törekvésekkel szemben biztosittassék. Evégből kerestek érintkezést Magyarországgal, mellyel közvetlen kapcsolatba óhajtottak lépni — egyelöre erkölcsi értelemben és ezért óhajtották, hogy a tervbevett intézet részvényeinek egy jelentékeny része magyar kezekbe jusson. A küldöttség fogadására Deák Ferencnél gyültek össze a magyar közélet notabilitásai, pártkülönbség nélkül, köztük atyám is. Mikor azonban az ügy előadására került a sor, kisült, hogy a küldöttség tagjai csak olaszul beszélnek, a jelenlevő magyar urak közül pedig egy sem birta ezt a nyelvet. Ekkor atyám megemlitette, hogy neki van egy husz éves fia, aki tud olaszul és — szerinte — elég nyilt fejü, hogy a tárgyalásoknál tolmácsul szolgáljon. Talán jobbnak hiányában, ő is megfelelhet. A javaslat örömmel elfogadtatván, elküldtek értem, szerencsére mindjárt meg is találtak és, aki valaha ambiciótól duzzadó husz éves ifju volt, csak az képzelheti el, mekkora önérzettel élveztem ezt az első politikai szereplésemet és mennyire fontosnak tartottam magamat. Nem is volt kis dolog, hogy Magyarország első emberei rámszorultak egy fontos tárgyalásnál, általam jutottak ki a zsákutcából. Nem az én tolmácsoló képességemen, mely ugy hiszem kifogástalanul müködött, de egyéb okokon mult, hogy az ügynek további következményei nem voltak. A Deák-párti kormány horvát politikájához tartozott, hogy Dalmáciát, illetve a magyar szent koronának Dalmáciára vonatkozó virtuális jogát az 1868. évi horvát kiegyezési törvényben Horvátország javára könyvelték. Reám nézve azonban emlékezetes marad ez az első találkozás az ország vezetőférfiaival és talán náluk is kedvező benyomást hagyott a készülő politikusról.

Ez az epizód a kiegyezést és a magyar minisztérium kinevezését megelőzte. Mikor a kiegyezés megköttetett, lelkes Deák-párti voltam, erős konzervativ szinezettel, amire később még visszatérek; az egyetemi ifjuság nagyobb része, az alkotmány helyreállitásának és a koronázásnak örömmámorában uszva, szintén a kormánnyal tartott; a baloldaliak sem vonták ki magukat egészen ennek az érzelemvilágnak hatása alól.

Nemzetközi radikálizmust, a mai galileisták értelmében, az akkori ifjuság még csak hiréből sem ismert. Ekkor történt, hogy reggeli sétalovaglásom alatt gróf Andrássy Gyula miniszterelnökkel találkoztam és általa felszólitva, hogy hozzája csatlakozzam, beszámoltam az ifjuság hangulatáról, különösen pedig arról a kitünő hatásról, amelyet egy ifjusági üdvözlő küldöttséghez tartott beszéde az ifjakra gyakorolt. A nagy államférfiu őszinte örömmel fogadta jelentésemet és ennek kapcsán hosszasabb politikai eszmecserére méltatott. Hasonló szerencsében részesültem báró Eötvös József részéről is, még pedig ismételten, mikor családját svábhegyi nyaralójában felkerestem. Három leánya közül kettő, a későbbi Návay Lajosné és a későbbi Inkey Istvánné — az utóbbi már a sirban fekszik — az akkori budapesti társaság legkedveltebb egyéniségei közé tartoztak. Igénytelenség, állandó jókedv és jóságos indulat párosult bennük nagy szellemi műveltséggel és kiváló észbeli tehetséggel. Emellett elsőrendü táncosnők is voltak; nem csoda, hogy élénk eszü ifjak, minden udvarlási utógondolat nélkül is keresték társaságukat. A harmadik, később báró Plener Ernőné, akkor még igen élénk és kedves „backfisch" volt. Anyjuk, Rosty Ágnes, kiváló zenész, finom, előkelő, jóságos lelkének légkörét árasztotta arra a miliőre, amelyben Eötvös József nagy szelleme tündökölt. Nem csoda, hogy ez a családi kör nagy vonzóerőt gyakorolt reám és hogy akkor, amikor, mint jogász, a nyári hónapok egy részét is Budapesten kellett töltenem, gyakran kocsiztam fel délután a Svábhegyre. Eötvös Lórántot véletlenül soha ott nem találtam; csak hallottam róla, hogy hajlamai idegenek a politikától és a természettudományok felé terelik, melyekben világhirre is emelkedett. Ezt akkor szinte megfoghatatlan különcködésnek tartottam, később irigységgel tekintettem reá, amint ki fogom majd fejteni. De többnyire ott volt a családapa és engem elragadott szeretetreméltósága, póznélküli közvetlensége, mely — ebben Montalemberthez hasonlitván — nem tartotta méltóságán alulinak a nagy politikai beszélgetést egy jogászfiuval. Valóban nem is tudom, hogy mi vonzott jobban a Svábhegyre: a fiatal hölgyek jókedve, vagy az a gyakran teljesülő remény, hogy a nagy férfiuval néhány komoly szót válthatok. Emlékszem, hogy egyszer a munkáskérdést tárgyalta velem; én a munkás hely-

zetének szánalmas inferioritását fejtegettem a tőkebirtokossal szemben, ő pedig az asszociáció erejére mutatott rá, mellyel az egyensuly helyreállitható lesz: pedig akkor még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költő-bölcsész szemei előtt már megjelent a jövő látománya.

Meg kell még magyaráznom, miért mondtam előbb, hogy csodálkozásom Eötvös Lórántnak a politikától idegen tudományos hivatásán később irigységgé változott. A közélet terén szerzett tapasztalások vittek arra az elkésett retrospektiv töprengésre, hogy szerencsésen választottam-e pályámat és annak megállapitására, hogy ha életemet ujból kezdhetném, mindenesetre a tudománynak, akármilyen tudománynak, szentelném magamat. A tudományos működés óriási fölénye abban rejlik, hogy a tudomány emberének semmivel sem kell számolnia, csak a tiszta igazsággal, amint azt felismeri. Ezért folyton teljes harmóniában van önmagával. Ellenben minden olyan tevékenységi körben, amelynél mások közreműködését nem nélkülözhetjük, tehát legfőképp a politikában, az igazságon kivül még számolnunk kell a „mások" — legyenek azok uralkodók, tömegek vagy pártok — előitéleteivel, gyengeségeivel, szenvedélyeivel; ezeknek szükségkép bizonyos foku engedményeket kell tennünk, a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést sem haladunk a kitüzött — felteszem — jó és igazságos cél felé és az igazságnak még nagyobb vereségét kockáztatjuk. A becsületes politikus lelkét állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok; állandóan kételkedik, hol a határ, amelynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban — épp az ügy érdekében k e l l. Tökéletes benső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely tudvalevőleg az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá, amikor azután mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemli még meg az „arany" nevet, épp ugy: hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképessé tett igazság? Számszerint ez a kérdés meg nem oldható és azért nehezedik bizonyos homály a legideálisabb politikai törekvésekre is. Boldog a tudós, akit munkájának természete ettől mentesit.

E kitérés után visszatérek elbeszélésem folytatásához.

A programmot sikerült meg is valósitanom. A két esztendő alatt, melyen át „saját füzeteim szerint" dolgoztam, több időt töltöttem Párisban.

Egyik párisi tartózkodásom épp összeesett azokkal a nevezetes választásokkal (1869 tavaszán), melyek az autokrata császárság bukásához vezettek és az „empire libéral" kisérletét kényszeritették III. Napoleonra. A sors különös kedvezése folytán mélyen beletekinthettem az akkori mozgalmakba. A liberális katholikusok hires vezére, Montalembert gróf magyarországi utazása óta szoros barátságot tartott atyámmal; családjaink női tagjai is benső viszonyban állottak egymással. Első utam tehát Montalemberthez vezetett, akinek iskolájához erősen vonzódtam. Montalembert, akit fájdalmas és sulyos betegség szobájába zárt, de aki mindamellett széleskörü összeköttetéseket tartott fenn a politikai világban, atyai jósággal fogadott. Ugyszólván mindennapos vendége voltam és alkalmat adott arra, hogy asztalánál kiváló férfiakkal találkozzam, egyebek közt a hires konzervativ szociológussal, Le Play-vel, akinek munkái mély benyomást tettek volt reám. De legmaradandóbb értéküek mégis magával Montalemberttel folytatott beszélgetéseim voltak, melyek folytatásaként néhány levelet is váltottunk a következő évben — életének, sajnos, utolsó évében. Egyéniségét jellemzi az a készség, amellyel szellemének és tapasztalásának egész gazdag tárházát egy 23 éves ifjunak rendelkezésére bocsátotta és még arra is időt szakitott, hogy vele levelezzen. És, bár az igaztalan támadások által előidézett keserüségek őt is, követőit is némely olyan nyilatkozatra ragadták, amelyet nem helyeselhettem, hálás kegyelettel őrzöm nagy alakjának, a tizenkilencedik század katholikus mozgalmai egyik legnagyobb alakjának emlékét.

Ezenkivül ez években két nagyérdekü utazást tettem: jelenvoltam 1869 őszén a Suezi-csatorna megnyitásán, mely politikailag a második francia császárság utolsó fénysugarának mondható. A francia Géniust ünnepelték. Eugénie császárné volt az ünnepély központja: de a nagy mü gazdasági gyümölcseit már készült leszedni az angol, a hatalmas örökség után pedig már kinyujtotta kezét a német. És mikor e sorokat irom, összetört az a büszke hatalmi épület is, amelyen Bismarck és Moltke lángelméje akkor dolgozott, amelyet

1870-ben befejeztek és amely, organikus erejénél fogva, az örökkévalóságra látszott rendeltnek. Mi mindent láttam e félszázadon át! Elsősorban hazám feltámadását, büszke reményeit, azok lehanyatlását és végül azt, ami megsemmisülésnek látszik. Lesz-e feltámadásunk? Megélem-e annak legalább hajnalhasadását? ... Azután 1870 tavaszán hat hetet töltöttem Rómában, a vatikáni zsinat idejében, melynek vezéralakjaival: Manning érsekkel, Ketteler és Dupanloup püspökökkel, stb., a mi püspökeink révén összeköttetésbe léptem. Dupanloup-hoz különösen Montalembert által lévén ajánlva, a nagy püspök különös figyelmében részesültem. Óvakodtam attól, hogy a fennforgó kérdésekben állást foglaljak; egyszerüen bevártam és előre elfogadtam az egyház döntését és, midőn sok lélekemelő jelenség mellett megszomoritóakat is láttam, csak megerösödtem abban az alapvető tételben, melyhez való ragaszkodás egyedül mentheti meg az embert attól, hogy összes meggyőződéseivel minduntalan hajótörést szenvedjen, hogy t. i. élesen meg kell különböztetni az elvet, az intézményt, azoktól az emberektől, akik azt időnkint képviselik és hogy ez utóbbiak gyarlóságai miatt nem szabad az elvet, az intézményt magát megtagadni, annak kultuszában meginogni. Áll ez a vallásról, az egyházról, ugy mint más intézményekről is. Melyik, példának okáért, az a szabadsági intézmény, melyet megtagadni nem volnánk hajlandók, ha látjuk, miként élnek azzal vissza az emberek? Sajtószabadság, népképviselet, köztársaság, stb., mily rettenetes csalódásokra vezettek az emberek hibájából. Másfelől mindaz, ami tekintély: papság, királyság, tanárság — hova jutnak, ha az embereket nézzük? De előttem VI. Sándor és a renaissance-pápák — előbb az avignoniak egész sorozata — sohasem szállitotta le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyitéknak éppen azt vettem, hogy legméltatlanabb képviselőinek botrányát is tulélte.

Feltünőnek látszik, hogy Anglia nem szerepelt utazási programmomban, holott politikai és jelesül parlamenti pályára készülő ifjunak elsősorban oda kellett törekednie. Angliára vonatkozólag azonban épp ebből a szempontból ugy éreztem, hogy az nekem egész tanulmány tárgya, ahova egy fél-, vagy legalább egy negyedévre akarnék menni; rövidebb időre nem

tartottam érdemesnek. Angliai utamat tehát arra az időre halasztottam, amikor ennyi szabad hónappal rendelkezni fognék; akkor anyám folyon szenvedő betegeskedése állott ennek utjában, később pedig ezt a huzamosabb szabad időt sohasem tudtam megtalálni. Igy történt, hogy egész életemen át nem tartózkodtam Angliában annyi ideig, amennyi félig-meddig komoly tanulmánynak megfelelne és Anglia intézményeivel, szokásaival, életével csak könyvek utján ismerkedtem meg. Igaz, hogy — a német után, angol nyelven olvastam a legtöbbet az összes idegen irodalmak közt.

Az 1868—1870. évek programmján azonban csak másodlagosan szerepelt az utazás; elsősorban az egyetemi tanulmányoknak autodidaxia utján való kiegészitése állott és — mint már emlitém — irodalmi önművelés. E két tekintetben, de főleg a nemzetgazdasági tudományba való behatolás tekintetében nagyon sokat végeztem e két év alatt, melynél munkásabbra egész életemen át nem emlékszem. Azok nagyobb részét Eberhardon töltöttem, ahova szüleim, nagyanyám halála után, 1866 őszén költözködtek; odáig nem volt Magyarországon állandó lakóhelyük. Nemzetgazdasági tanulmányaim vezérfonala Kautz Gyula tankönyve volt, amely, ha nem is dicsekedett eredeti felfogásokkal, viszont a legteljesebb áttekintést nyujtotta a tudomány akkori állásáról, az összes letünt, uralkodó és keletkező elméletekről és igy kiválóan alkalmas volt arra, hogy az erre elkészült elme magának önállóan alkossa meg álláspontját. Arra pedig, hogy önállóan gondolkozzam, bölcsészeti tanulmányaim alaposan előkészitettek. Ebben állott egész életemre kiható legnagyobb hasznuk. Lassankint megszereztem azokat a legfontosabb műveket, amelyekre az én tankönyvem hivatkozott és azokat is nagyrészben áttanulmányoztam; irva tanultam, — terjedelmes feljegyzéseim vannak, melyekben az olvasottakat továbbfontam. Végül Roscher befolyása dominált bennem; intranzigens hive lettem a korlátlan gazdasági szabadság akkor uralkodó elméletének; hogy a természetes társadalmi erők szabad mozgásából feltétlenül harmóniának kell eredni, azt szinte vallásos hittel a gondviselés bölcsességének corrolariumaként fogadtam el és majdnem istentelenségnek tekintettem volna minden kételkedést. További olvasmányok azonban csakhamar

megingatták ezt a feltétlen bizalmat. Rájöttem, hogy azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartottam, nagyrészt igen mesterkélt eredményei különböző történelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaskodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a gondviselés közvetlen alkotásainak, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni. Rájöttem, hogy a „laisser faire" iskolája egyoldaluan az önérdeket állitja oda a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakitó erőként, holott mellette egyenjogu tényező, lélektanilag véve is, a közérdek átérzése. E tekintetben villámcikázásként hatott reám Schaeffle tankönyvének első megtekintése — a tartalomjegyzéknek átfutása — melyben az egész anyag két főrészre van osztva: „Das privatwirthschaftliche und das gemeinwirthschaftliche System der menschlichen Wirtschaft". Döntő befolyással birt gondolkozásomra Liszt Frigyes olvasása is; érezhetővé tette előttem azt a tényt, hogy a szabadkereskedelem iskolája nem annyira nemzetgazdaságtant tanit, mint emberiségi gazdaságtant, holott az, amit mi gazdasági politikának nevezünk, mégis csak a nemzetek életének gazdasági megalapozása. Ismét villámszerü hatással volt reám Liszt Frigyesnek az a lapidaris tétele, hogy : a szabadkereskedelem a csereértékeknek, a védvám pedig a termelőerőknek gazdasági rendszere. Ezeket a részleteket autodidakta éveimből azért emlitem, mert messze kiható befolyással voltak politikai működésemre. Ha később, az 1878. évi közgazdasági kiegyezés alkalmából erélyesen sikra szállottam a szabad kereskedési politika mellett, ezt akkor már nem valami abszolut elméleti meggyőződés alapján tettem, hanem azért, mert ugy láttam, hogy az adott helyzetben ez felel meg Magyarország érdekeinek.

Ennyi bevezetés után végre eljutottam volna politikai emlékeim előadásához; de ezt is annak a miliőnek politikai jellemzésével kell kezdenem, amelyből fejlődtem, tehát egy ujabb bevezetéssel, mely az ifjukoromra ható első politikai befolyásokat ecseteli, mert ezek utóhatásának figyelembevétele nélkül pályafutásomat sem megérteni, sem birálni nem lehet és mert az a politikai iskola, amelyben felnőttem, a leirandó félszázad kialakulásának lényeges előzményeihez tartozik.

II.

ELSŐ POLITIKAI BEFOLYÁSOK — A KONZERVATIV ISKOLA

Mint Apponyi Györgynek fia, az 1848. év előtti konzervativek hagyományaiban és politikai légkörében nőttem fel. Atyám emberi tulajdonai, nagy esze, jósága, ideális lelkülete, szeretetreméltósága és az a rajongó tisztelet és szeretet, amelyek hozzákötöttek, természetesen mélyitették azt a politikai befolyást is, amelyet ő és környezete reám gyakorolt. Én, aki tanulóéveimnek meglehetősen kora stádiumában már kritikai elmével fogadtam a tananyagot, aki bölcsészeti tanulmányaim alatt az élet legfőbb problémáiról lépésről-lépésre önmagamnak alkottam meggyőződéseket, egyedül vallásos hitem maradván minden kételytől érintetlen, s egyetemi éveim végeztével tudásom javarészét mint autodidakta szereztem magamnak, könyveim közt válogatva, meditálva, irva, okoskodva, és egyetlen mesternek sem levén tanitványa: én a politikai téren nagyon sokáig kritika nélkül tettem magamévá atyám minden felfogását és az ő itéletében láttam az igazság mértékét. E boldog odaadásban atyám iskolája iránt sem zavart semmiféle kedvezőtlen benyomás. Politikai barátai a konzervativ tábor jelesei, akik házában többször megfordultak, kifogástalan jellemü, okos, szeretetreméltó uriemberek voltak, akiktől sohasem hallottam semmit, ami gyermeki ép érzékemet bánthatta volna; magyarságom, amint azt kalksburgi élményeim mutatják, az apai házban izzó szenvedéllyé fejlődött és soha nem is képzelhettem, hogy valaki magyarabb lehessen, mint apám és az ő politikai környezete. Az az ellentét, amely politikai

egyéniségem későbbi kialakulása és a konzervativ iskola hagyományai közt létezik és amelynek csirája ifjukori hajlamaimban kifejletlenül kétségtelenül már megvolt, akkor nem jutott kifejezésre, sőt öntudatossá sem vált, abból az okból, hogy ifjukorom nem a konzervativek 48 előtti küzdelmeivel az akkori magyar ellenzék ellen, hanem a Bach- és Schmerling-korszakkal szemben folytatott akciójukkal estek össze, tehát a magyarságért, a magyar alkotmányért vivott harcaikkal. Politikai beszélgetéseik is majdnem kizárólag ezek körül forogtak; a 48-iki eseményekről, az azokat megelőző harcokról ritkán és tartózkodóan szóltak, régi ellenfeleikkel bizonyos kapcsolatban voltak. Én tehát nem láttam őket ellentétben a nemzeti közvélemény egy részével, a merészebb nemzeti törekvésekkel, hanem ugy tüntek föl előttem, mint a nemzetet elnyomó hatalom ellen folytatott nemzeti küzdelem legexponáltabb előharcosai. Részletekkel, árnyalatokkal nem törődtem; nem is voltak azok tekintetében kialakult nézeteim. A célokkal lelkesen együttérezvén, az eszközök megválasztását illetőleg vakon biztam atyám itéletében és igy benső ellenmondás nélkül követtem opportunisztikus politikáját, mely közte és Deák Ferenc közt még 1865-ben is erős nézetárnyalatot létesitett. Meg lévén győződve (19 éves ifju voltam akkor) a kiegyezés szükségességéről, ugy láttam, hogy bizonyos taktikázás közelebb vezet hozzá, mint a jogfolytonossági elv előzetes keresztülvitelének merev követelése. Csakugyan igy is lett. Königgraetz dacára a 48-iki alkotmány helyreállitása csak ugy éretett el, hogy előbb megvolt a megegyezés annak módositását és a közös intézményeket illetőleg. A különbség valóban csak formai volt, sőt tulajdonképen elenyészett, mert a konzervativek is tudták, hogy uj törvény, mely a fennállót módositja, csak koronás király szentesitésével jöhet létre, hogy tehát a kiegyezés betetőzése, a koronázás, koronázási hitlevéllel és esküvel, szükségkép megelőzi a király részéről kivánt biztositékok törvénybe foglalását.

Legyen ez bármint, a kiegyezés létrejöttével a 48 előtti konzervativ párt, mint külön politikai tényező, megszünt létezni. Vezérei és tagjai nagyobbrészt beleolvadtak a Deákpártba, némelyik teljesen félreállt a közélettől, vagy — mint példának okáért a nagytehetségü és nagytudásu Szécsen Antal

gróf — olykor-olykor hallatta szavát a főrendiházban és a delegációban, de pusztán egyéni nyilatkozat alakjában és sohasem azzal az irányzattal, hogy a Deák-párti kormányzatnak nehézséget okozzon. Atyám is néha felszólalt a főrendiházban, a delegációban is egyszer-kétszer résztvett; de nyilatkozatai mindenkor csak a konkrét tárggyal foglalkoztak; ő határozottan támogatta a Deák-párti kormányt, barátait annak támogatására hivta fel, engem is oda vezetett be; nagyon megkönnyitette ezt Deák Ferenccel való személyes barátsága és az az igaz nagyrabecsülés, amelyet Deák iránta érzett és kiváló jóindulat alakjában, reám is átvitt. Ezekről lesz alkalmam később szólni, valamint a konzervativ politika felujitásának a Deák-párt megszünése után történt kisérletéről. Most meg kell világitanom azt a befolyást, amelyet a konzervativ iskola politikai gondolkozásom fejlődésére gyakorolt, és hogy mennyi hatott ki ebből későbbi éveimre és mennyi lett hitvallásom maradandó alkotó részévé.

A 48 előtti konzervativ pártot az akkori szabadelvü ellenzéktől nem a belügyi reformkérdések választották el élesen; legalább nem a konzervativ pártnak azt a tulnyomó nagyobb részét, amely előbb Dessewffy Aurél, később atyám vezérlete alatt épp ugy akarta a közteherviselést, az urbériség megszüntetését, stb., mint a liberálisok. Atyám, mint kancellár, az 1847—48. évi országgyülésnek az erre vonatkozó királyi előterjesztések egész sorozatát jelentette be. Ez a konzervativ tábor különben teljesen egyetértett Széchenyi István reform-politikájával és birta az ő támogatását is. Az eltérések, amelyek ezen a téren is léteztek, mondjuk az ellentétek, inkább a tempóra és a módszerre vonatkoztak és talán nem is lettek volna áthidalhatatlanok. Az igazi ellentét az Ausztriához való viszony felfogásában állott. A szabadelvüek sem követtek tudatosan elszakadási politkát, Kossuth Lajos sem; őt is csak a későbbi események vitték erre a térre; de, a pragmatica sanctio által létesitett személyi kötelék fentartásával, ők teljes és független magyar nemzeti és állami életet követeltek és ezt akarták intézményesen biztositani. A konzervativek ezt a két dolgot: a monarchikus köteléket és a teljes magyar államiságot összeegyeztethetőnek nem tartották (ugy, mint később Kossuth Lajos sem, csakhogy ebből a meggyőződésből más következ-

tetést vontak le), alapvető meggyőződésük pedig az volt, hogy Magyarország, históriai területével és hagyományos politikai egységével, egymagában a környező veszélyekkel szemben meg nem állhat, hanem más erőkkel egyesülve nagyhatalmat kell alakitania, hogy magát fentarthassa. (Nem jutott-e Kossuth Lajos is hasonló felfogáshoz, mikor a dunai konföderációt tervezte?) Ily összeköttetés szükséges lévén, históriai, geográfiai és kultur-szempontból legjobbnak tartották azt, amely Ausztriával már létezett; s így hazafiui szempontból is hajlandók voltak az e kötelék biztositása végett szerintük szükséges áldozatokat a teljes és önálló magyar államiság követelményeiből meghozni, természetesen Magyarország közjogi önállóságának és teljes belügyi autonómiájának fentartásával. E mellett tory hitvallásuk őket a dinasztia feltétlen hiveivé tette és azok maradtak akkor is, amikor magyarságuk őket a dinasztia politikájával éles ellentétbe hozta. Nem is lakott bennük az az érzelmi idegenkedés Ausztriától és az osztrák befolyástól, mely a mindig saját hazájukban élő és annak alárendeltségét érző magyar értelmiség nagyrészében kifejlődött. Ne feledjük, hogy a vezérek nagyrésze az arisztokráciához tartozott, melynek az osztrák főnemesi körökkel számos összeköttetése volt, söt nagyrészt Bécsben is lakott. A 48 előtti állapotokat kielégitőknek ők sem tartották; a magyar kormányszékek számára több szabad mozgást kivántak — de radikális változásoktól az előbb említett szempontokból idegenkedtek.

Nem célom a magyar konzervativek apologiáját irni: hisz élesebb ellentét alig képzelhető, mint az, ami saját kialakult politikai álláspontom és e tábor hagyományai közt fennállt. De ki kell emelnem, hogy a különbség az ő álláspontjuk és a 67-es éra álláspontja közt lényegében csak formai — illetve fokozati különbség volt. Mert a 67-es intézmények is gyakorlatilag sulyos áldozatokat tartalmaztak a monarchia szilárdsága érdekében a teljes magyar államiság rovására; csak elméletileg tartották fenn a tökéletesen szuverén magyar állam fogalmát, illetve a később mindjobban kifejlődött közjogi doctrina fejtette ki annak fenmaradását a gyakorlati megszoritások mellett. A kiegyezés megkötésének idejében ezt a kérdést sem élezték ki; a gyakorlati eredmény olyan sürgősnek

látszott, hogy annak kedvéért eltürték a homályt, mondjuk magyarán: a kétértelmüséget. Az elméleti tisztázások jóval későbbi keletüek; talán Szilágyi Dezső előtérbe lépésével kezdődtek. Magam is sokat kinlódtam ennek a közjogi álláspontnak megvédésével; és, bár érveléseinket ma is helytállóknak vélem, mégis érthető, hogy az osztrák össz-állam hivei mind a tudományban, mind a politikában, minket megmosolyogtak és erőfeszitéseinket ártatlan mulatságnak tekintették: mert övék volt a gyakorlati élet aranyfája, miénk pedig csak a szürke elmélet.

Visszatérve a konzervativ iskolára és ahhoz való viszonyomra, meg kell állapitanom, hogy vele együtt mentem be a Deák-párti táborba, de azt a bizonyos külön szinezetet, melyet vezérei azontul is képviseltek, még sokáig megtartottam. Midőn 1875-ben a Deák-párt és a balközép közt létrejött fuzióból a „szabadelvüpárt" keletkezett, abban a pártban, amely báró Sennyey Pál vezérlete alatt „jobboldali ellenzék" név alatt alakult meg, a régi konzervativ párt ujjászületését üdvözöltem és mint ilyenhez csatlakoztam hozzá. De épp e kisérlet ábránditott ki abból a hitből, hogy az a párt, vagy egyáltalán magát konzervativnek nevező párt, az akkori Magyarországon parlamentáris alapon életképességgel birhasson. E lehetetlenségnek okát csak akkor láttam, amikor megéreztem. Áll pedig a következőkből: Minden országban a konzervativ pártok a tekintély elvét képviselik elsősorban; ennélfogva a tekintély állandó képviselője, monarchikus országokban: az uralkodó és az uralkodóház körül csoportosulnak, arra támaszkodnak. Másfelől azonban, parlamentáris kormányforma mellett, népies alapra is szükségük van, és ezt, a liberális és radikális pártok tetszetősebb általános jelszavaival szemben, a nemzeti szempontok erős hangsulyozásában találják, amelyek népszerüségével amazokat bizonyos pontig ellensulyozzák. Az angol és francia pártok története a legujabb időkig világosan igazolja ezeket az egyszerü tételeket. Röviden kifejezve: a konzervativ pártok aulikusok és nacionalisták: az udvar befolyásán és a nemzeti eszme népszerüségén, mint két oszlopon, nyugszik erejük. Ahol nemzeti dinasztia van, ott ez a két erőtényező nagyon szépen megfér egymással; de a Habsburgok Magyarországában összeférhetetlenek. A magyar nacionalizmus első-

sorban az ország függetlenségének megóvására irányult, a dinasztikus politika pedig a függetlenség megszoritására. Az aulikus minőség ezáltal gyülöletessé vált a nacionalizmus előtt, és nem volt, ami ezt az ódiumot ellensulyozhatta volna. A magyar torynak kevésbé nacionalistának kellett lennie a magyar liberálisnál és igy semmije sem volt, amivel a közvéleményt magának a liberálizmussal szemben megnyerhette volna. A két erőtényező, amelynek együttességén és egyensulyán nyugszik a konzervativ pártok ereje, az Ausztriával kapcsolatban lévő Magyarországon, a dinasztia hagyományos politikája folytán, egymással ellentétben állott és ezért volt organikus lehetetlenség parlamentáris konzervativ pártnak létesitése.

Ha nem is igy formulázottan és öntudatosan, de érezte ezt mindenki. És ezért nem birt tömegvonzó erővel a konzervativ párt megujitására irányuló kisérlet, dacára vezére és vezérkara kiváló egyéni tulajdonságainak. Ezért sereglettek össze az ugynevezett szabadelvü pártba igazi szabadelvüek, sőt radikálisok és ultra-konzervativek; azért történt ugyanez a függetlenségi párt keretében; azért maradtak meg a közjogi pártkeretek, mert ameddig egy nemzet létalapjai nincsenek a nemzeti élet törvényei szerint kiépitve, közjogi pártok fognak létezni és közjogi kérdések fognak a pártalakulások alapjául szolgálni, bármennyit sránkozzanak e fölött a bölcsek: a nemzetek biológiai törvényeit nem lehet sem erőszakkal, sem okoskodással hatályon kivül helyezni.

A konzervativ párt hagyományaiból való — eleinte öntudatlan — kibontakozásom tehát a Sennyey-párti kisérlet meghiusitásával, illetve reménytelenségének felismerésével kezdődött. Akkor kerestem uj összeköttetéseket és uj tájékozódást, mely azonban egészen világossá előttem csak a hires 1889. évi véderő-vita által vált, és amelyet röviden igy fejezhetek ki: a nemzeti élet teljességének követelése a magyar nemzet számára, mint biológiai, tehát szükségszerü követelmény megvalósitása. Hogy ezt eleinte a 67-es keretben, később a függetlenségi pártállásban kerestem, egészen mellékes. Ebben a gondolatban véltem, mindig növekedő öntudatossággal, a 67 és 48 szinthézisét, a közjogi politika egyedül lehetséges, mert egyedül természetes befejezését találni.

Konzervativ eredetem azonban mégis erős nyomokat hagyott egyéniségemen. Először is onnan hoztam magammal az intranzigens ragaszkodást a politikai tisztességhez, a közélet erkölcsi alapjaihoz és az abban való szereplés önzetlenségéhez, mint abszolut, ugyszólván magától értetődő követelményekhez. A konzervativ vezérférfiak, mindenekelőtt pedig édesatyám, e tekintetben ragyogó példával szolgáltak. Sokáig tartott, mig felismertem, hogy ez másképp is lehet, illetve, hogy az abszolut becsületes emberek és a megbélyegzett gazemberek közt, amely kategóriákra nemünket gyermeki egyszerü vagy naiv felfogással, mind a köz-, mind a magánéletben osztályoztam, egy nagyszámu közbeeső tömeg is él, amelynek jellemzésére álljon itt Pulszky Ferencnek egy igen szellemes és találó mondása. Valamely részleges miniszterválság alkalmával az egyik megüresedett tárca egy még aránylag nagyon fiatal, jóravaló, de nem világraszóló tehetségü uriembernek jutván, az események egy birálója odanyilatkozott, hogy „semmisem jut oly könnyen és biztosan sikerhez, mint a becsületes középszerüség!" Ezt hallván Pulszky Ferenc: „még sokkal könnyebb a sikere — ugymond — a középszerü becsületességnek". Ez, sajnos, igy van, de én ezzel a kategóriával sohasem kivántam megbarátkozni. Atyám e tekintetben megközelithetetlen magasságban állott; bizonyára tévedhetett politikai itéletében, de nem találkoztam életemben emberrel, akire önös szempontok — nem is szólva alantasokról — de a finomabbak is: ambició, népszerüség — aminők bizony néha hatottak az én kedélyemre is — oly abszolut semmi befolyással nem voltak közéleti szereplésében. Jellemző az a tény, hogy amikor az ő rendszerének bukása és a 48-iki minisztérium kinevezése után, neki, mint távozó kancellárnak, a Szent István-rend nagykeresztjét akarták adni, ő ezt a legmagasabb kitüntetést azzal utasitotta el magától, hogy az uj rendszer sikere nagyrészt attól függ, hogy a közvélemény teljes bizalommal legyen annak utógondolat nélkül történt lojális elfogadása iránt, ezt a bizalmat pedig megingathatná a bukott rendszer legkiválóbb képviselőjének adott ilyen kitüntetés. Ha ezzel összehasonlitom némely liberális nagyságnak önmagáról való sikeres gondoskodását, nincs okom sajnálni, hogy abban az iskolában nőttem fel, amelybe a gondviselés bölcsőmet helyezte. Legjellem-

zőbb azonban az a körülmény, hogy édesatyám az épp elbeszélt tényt nekem soha el nem mondta, bár szivesen beszélgetett velem politikai multjáról. Nyilvánvalóan emlitésre méltónak sem találta a dolgot, annyira magától értetődő volt előtte a közérdek kizárólagos szemügyre vétele. Én csak Szögyény László emlékirataiból szereztem róla tudomást.

Másik reám maradt része a konzervativ hagyománynak az uralkodóházhoz és a pragmatica sanctio által létesitett kötelékhez való feltétlen ragaszkodás volt. Hogy annak fentartása hazánk érdekében áll, hogy az elszakadás nemzeti létünket veszélyeztetné: erről szilárdul meg voltam győződve mindvégig. És, ez lévén egyik alapvető meggyőződésem, egészségtelennek, komolytalannak és ezért elitélendőnek tartottam minden kacérkodást, minden játékot az elszakadási gondolattal, még abban a gyakran hallott formában is, hogy: nem lehet, de jó volna, ha lehetne. Mint a függetlenségi párt vezértagja is (mely párt különben Irányi Dániel vezérségének elismerése óta kifejezetten a personal-unio, tehát nem az elszakadás alapján állott), mindig ridegen visszautasitottam az efajta, szerintem gyermekes és mégis veszélyes álmodozásokat. Komoly ember, ha egyszer meggyőződött valamely dolognak lehetelenségéről, nem pazarolja idejét és nem rontja leki egyensulyát és a lehetőségek körében kifejthető energiáját azzal, hogy arról a lehetetlenről álmodozik. Osztrák részről divatos dolog volt engem elszakadási iránnyal vádolni vagy legalább — ami még rosszabb — leplezetten gyanusitani. Ma, amikor már semmi szubjektiv okom nincs, hogy ilyen szinben tünjek fel, talán el fogják nekem hinni, hogy közéletemnek egyetlen pillanata sem volt, amelyben eszméim megvalósitását az osztrák-magyar monarchiának nevezett köteléken kivül kerestem vagy csak képzeltem volna. Épp azért, mert e kötelék fentartása egyik megingathatatlan tétele volt politikai hitvallásomnak, ebből a szempontból is sulyos hibának tartottam azt, hogy a kötelék nevében, tehát a kötelék eszméjére háritva az ódiumot, követelték olyan állapotok fentartását, p. o. a véderőben, melyekkel életerős nemzet soha meg nem barátkozhatik, melyek csak a köteléket tették gyülöltté; épp ezért is iparkodtam a köteléken belül Magyarországnak olyan helyzetet kivivni, melybe a magyar nemzet őszintén — tehát nem

csupán a korrupt választások utján nyert, mondvacsinált többségek külső látszatával — belenyugodhatik. Ez a helyzet pedig, nemzet-biológiai törvények szerint, csak a nemzeti élet teljessége lehet.

Erősen hittem és hiszem most is, hogy ez lehető volt; közel is jutottunk hozzá, amikor a beállott katasztrófa tantételemnek tényekkel való igazolását vagy cáfolatát egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette. Egy dolog bizonyos volt előttem: vagy a konzervativeknek volt igazuk, akik a monarchia fentartása szempontjából nyiltan és bevallottan hirdették annak szükségét, hogy a nemzeti élet teljességéből áldozatokat hozzunk, vagy nekem, aki ezt szükségtelennek és biológiailag lehetetlennek mondtam és igy követeltem is a teljes nemzeti életnek tényleges megvalósitását. Az egyik és a másik alapon gondolható volt lelki egyensuly a nemzeti életben (mondom: gondolható, mert nem hiszem, hogy a nemzetet ilyen lemondásnak megnyerni lehetett volna) és őszinte megértés az osztrák tényezőkkel. De semmiesetre sem volt igaza annak a közbeeső 67-es orthodoxiának, mely nemcsak a kiegyezés alapgondolatához, de az abból kifejlődött sok tekintetben káros praxishoz „merev közjogi konzervativizmussal" ragaszkodott, elvileg hirdette a magyar állam teljes szuverénitását — tehát teljes nemzeti életet — gyakorlatilag azonban annak lényeges részét, p. o. a nemzeti véderőt, áldozatul hozta. Az elvi fentartás által a lelkekben fölkeltett igények folytonos ellenmondásban állottak a való élettel; az osztrák tényezőkkel szemben pedig nem volt és nem lehetett igazi megértés és egyetértés, hanem csak közös formulákban való megállapodás, melyek alatt a két fél mindenkor homlokegyenest ellenkező fogalmakat értett. Már pedig sem nemzeteket fikciókkal, sem összeköttetéseket kétértelmüséggel fentartani nem lehet. Igaz, hogy nemzetünk életében a jogi fikció négy évszázad óta épp oly nagy szerepet visz, mint az uralkodóházhoz való viszonyában a kétértelmüség. De meg is adtuk az árát. Mostani siralmas összeomlásunk nagyrészt a nemzeti öntudatnak e gyenge táplálék állandó élvezetétől eredő elsatnyulás következménye. Eszembe jut egy gyermekkori emlékem, amely ide talál. Nagyanyám, mint özvegyasszony, éveken át gazdálkodott Eberhardon, nagyon gondosan — de, régi fogalmakhoz hiven, takaré-

kosan, azaz kerülve a beruházást, a lehető legkevesebb emberrel és állattal, ez utóbbiak lehető legsoványabb táplálásával. Senki sem mert neki e rendszerről őszinte kritikát mondani; csak testvérbátyja, Zichy Károly gróf birt azzal a kiváltsággal, hogy minden tárgyról nyiltan szólhasson. Egyszer megtekintvén a tehénállományt, azt mondá nagyanyámnak: „Te, hiszen te, ugy látszik, gyónócédulákkal eteted teheneidet". Ezek a szegény, gyónócédulákon tartott tehenek jutottak mindig eszembe, mikor fikciókkal táplált nemzetemre gondoltam. Közpályám tartalmává vált a fikciókat valósággá változtatni. Jól tudom, hogy ezt a törekvést sokan ugy akarták megvalósitani, hogy minden közjogi kérdés mellőzésével, kizárólag gazdasági, közigazgatási és népjóléti intézmények alkotásával, ugynevezett reális előnyök biztositásával boldogitsák a nemzetet. De ez nagy tévedés. Valamint az egyesek, emberek és állatok, erőteljes táplálásához különböző anyagok szükségesek, melyek a fehérnyét és szénhydrátot, stb. adják, és ezek egyikét sem lehet a másikkal pótolni, épp ugy egészséges nemzeti élet sem tartható fenn akár pusztán az anyagi, akár pusztán az ideális törekvések előmozditása által, hanem csak mind a kettőnek és mind a kettő lényeges elágazásainak párhuzamos és kellő egyensulyban tartott fejlesztésével. Reális táplálékot kiván az életnyilvánulások mindegyike. Az egyiknek pluszával nem lehet pótolni a másiknak minuszát. Legkevésbé türi pedig el a nemzeti organizmus élete valamely lényeges alkotórészében a hazugságot, amelyet parlamentáris nyelven fikciónak nevezünk. Ez már nemcsak táplálékhiány, ez már méreg. És valóban szerencsétlen nemzetünk most mérgezési tünetekben vonaglik.

Érzem, hogy e fejtegetésekkel tulajdonképen eléje vágok politikai életem nevezetesebb fejlődési stádiumai és akciói elbeszélésének, és hogy ismétlések veszélyének teszem ki magamat. De bármily hiba legyen ez a művészi felépités szempontjából, nem hiba, sőt előny, ha jelen emlékirataim célját tekintjük. Ezek az itt kifejtett vezérmotivumok, nemcsak politikai egyéniségemhez, hanem az utóbbi félszázad történetének megértéséhez is megadják a kulcsot, legalább az én felfogásom szerint. Kell tehát, hogy olvasóim tekintete elől soha el ne tünjenek és már e bevezető sorokban is az egészre kiható világos-

ságba helyeztessenek; a konzervativ iskolához való viszonyom ecseteléséhez pedig természetszerüen hozzáfüződtek.

Ennek a viszonynak és az onnan nyert maradandó befolyásoknak jellemzéséhez tartozik még az a kozmopolitikus vonás is, amely bennem nagyon jól megfért az erős nemzeti indulattal. A konzervativek állandóan érdemül tulajdonitották maguknak az európai viszonyok teljesebb ismeretét és magyarországi politikájuknak európai tekintetek figyelembevételével történt kialakitását; szerintük a nagy magyar ellenzéki vezérek és kuruc politikusok közt e tekintetben csak Bethlen Gábor birt a szükséges éleslátással, mig mások, köztük a legnagyobbak: Rákóczi és Kossuth is, sulyos tévedésekbe estek. Anélkül, hogy e tételek vitatásába bocsátkoznám, eredményként csak azt irom le, hogy nem nevelődtem politikailag elzárt eszmekörben; nem egy magyar glóbusznak, hanem a népek sokasága közé sodort, geografiai szempontból önmagában kiválóan előnyős, de kivülről kiválóan veszélyeztetett pontra helyezett kis nemzetnek számára iparkodtam politikát csinálni. A konzervativ hagyományokhoz képest szivesen ápoltam volna az összeköttetést az osztrák körökkel, őszintén rokonszenveztem és ma is rokonszenvezek az osztrák, különösen a német-osztrák néppel, melynek fiai közt gyermekéveim és ifjukorom nagyrésze lefolyt. De, amint nemzeti politikám kialakult, ott annyi ellenszenvet és gyanusitást tapasztaltam, hogy részint büszkeségből, mely védekezni nem akart, részint szellemi tunyaságból, mely a vitatkozások elől szivesen kitért, mindinkább elszakadtam tőlük és politikai életem legdöntőbb fázisában arra felé minden összeköttetést nélkülöztem, ami mindenesetre sulyos hiba volt olyan politikus részéről, akitől az elszakadási gondolat távol állott.

A kép, melyet a konzervativ iskolával való összefüggésemről nyujthatok, nem volna teljes, ha meg nem emliteném azt a tényt, mely élénk világitásba helyezi a konzervativ vezérférfiak nemes lelkületét, hogy egyikük sem vonta meg tőlem barátságát, mikor politikámat az övékétől annyira eltérő irányben látták fejlődni. Gyakran találkoztam p. o. a delegációban gróf Széchen Antallal és nemcsak meleg rokonszenvét tapasztaltam minden föllépésemnél, de nagy külpolitikai tudásának forrásait is szivesen megnyitotta előttem, ha tanácsért hozzá

fordultam. Báró Sennyey Pál, kit a konzervativ párt ujjáalakitásának kisérletében követtem, mig betegsége őt az aktiv politikától visszavonulásra nem késztette, később ugyan tréfásan megjegyezte, hogy velem szemben gyakran az az érzése, ami a kotlóstyuké lehet, amely kacsatojásokon ült és egyszerre azt tapasztalja, hogy az általa kiköltött vélt csirkék a vizbe mennek és uszkálnak; de élete végéig szeretetteljes figyelemmel kisérte politikai pályámat. Főleg azonban édesatyámról kell, ebben az összefüggésben is, hálatelt szivvel megemlékeznem. Végtelenül fájt volna, ha a politika közénk éket vert volna; de az ő nagy szive és mély belátása ezt kizárta. Teljes megértéssel kisérte evoluciómat, osztozott minden sikerem örömében, minden csalódásom fájdalmában. Tudta, hogy különböző nemzedékeknek különbözők az igényei, föltétlenül tiszteletben tartotta fiában is az egyéniség jogát önálló fejlődésre; az atyai szeretet arra is vitte, hogy velem egyetérteni iparkodjék, és mivel politikai becsületesség, hazaszeretet és királyhüség tekintetében nem talált nálam kivetni valót, egyebekben nem is törekedett arra, hogy befolyásoljon. Soha a homálynak árnyéka sem esett az atya és fiu viszonyára. Utolsó politikai beszélgetésünket két nappal halála előtt folytattuk, 1899 február havában, mikor Bánffy Dezső megbukott volt és Széll Kálmán a „jog, törvény, igazság" jelében alakitotta meg az első kormányt, melyet 1875 óta támogattam. Budapestről érkeztem atyámnak — ugyszólván — halálos ágyához; mégis apróra el kellett mondanom a történteket, mely elbeszélésem végén ezzel a kérdéssel fordult hozzám: „Nos, édes fiam, most igazán azt gondolod, hogy jobb napok várnak szegény hazánkra ?" — Mire én feleltem : — „Édes atyám, remélem, hogy igen". — „Hála Istennek", — mondá ő és ez volt utolsó szava a földi dolgokról.

Nem fejezhetem be jobban emlékirataimnak ez a bevezető részét, mint forró szivből áldást mondva édesatyám emlékére.

III.

ELSŐ LÉPÉSEK — TAPOGATÓDZÁSOK

Abban az esztendőben, amelyben önmagam által vezetett tanulmányaim megfelelő stádiumának befejeztével az államtudományi vizsgára jelentkeztem, és azt kitünő eredménnyel le is tettem, t. i. 1870-ben, értem el nagykoruságomat. Meg kellett tehát állapodnom, hogy mitévő legyek, minő módon lépjek be a politikai életbe. Választások nem voltak kilátásban 1872 előtt, a főrendiházban elfoglaltam ugyan helyemet, de azt komoly politikai tevékenység szinhelyének nem tekintettem. Tulajdonkép nem is vágytam mindjárt parlamenti szereplésre; nem tartottam magamat kész embernek; tovább akartam tanulni, különösen közgazdasági téren; gyakorlatban akartam megfigyelni a közgazdasági politikát, miután elméletileg elég erősen megalapozottnak véltem tudásomat. Evégből legcélszerübbnek tartottam, hogy a kereskedelmi minisztériumba lépjek be mint fizetéstelen gyakornok, vagy akármi, mert nem a hivatalnoki pálya volt célom, hanem csak a gyakorlati ismeretszerzés. Az akkori földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (abban az időben igy volt összeállitva a tárca, mellette külön közlekedésügyi minisztérium), Szlávy József, szivesen teljesitette kivánságomat; az osztály választását is reám bizta; én pedig a külkereskedelmi osztályt — az ugynevezett vámosztályt — tekintettem annak, amelyben legtöbbet tanulhatok. Oda nyertem tehát beosztást Matlekovits Sándor miniszteri titkár mellé, aki igy munkálkodásom e stádiumában közvetlen főnökömmé lett. Az osztály vezetője Schnierer Gyula osztálytanácsos volt. Nagy buzgósággal és

sok reménnyel fogtam hozzá a hivataloskodáshoz; de nemsokára a reménnyel együtt a buzgóság is csökkent. Bizonyára sokat lehet tanulni a hivatalnoki pályán, de csak hosszu éveken át; az a gondolat, hogy mindjárt elején érdekes és nagy tanulságokat magukban rejtő munkához jutok, amint mindenki előre megmondhatta volna nekem, aki hivatali praxissal birt, illuziónak bizonyult. Nagyon jól emlékszem arra, hogy minő munkákra használták fel az én duzzadó ambiciómat. Először is olasz nyelvtudásomnál fogva nekem adták feldolgozásra a levantei konzulátusunk többnyire olasz nyelven szerkesztett jelentéseit. Elvétve előfordult ugyan érdekes dolog azokban is, de egészben véve inkább olasz nyelvgyakorlat, mint közgazdasági tanulmány volt ez a foglalkozás. Azután jöttek sorban a dél-amerikai köztársaságokkal kötött kereskedelmi szerződések. Ezeket semmiféle tárgyalás sem előzte meg; ottani kereskedelmi érdekeltségünk csekély volta miatt egyszerüen átvettük az északi német szövetség által az illető államokkal az előző évben kötött szerződéseket. Egész munkánk abból állott, hogy a német és spanyol szöveget összehasonlitsuk, vájjon fedik-e egymást, mielőtt magyarra forditottuk és, mivel akkor spanyolul is türhetőleg tudtam (azóta, sajnos, ezt a szép nyelvet, épp ugy, mint a görögöt, majdnem teljesen elfelejtettem), nekem jutott ez a feladat. Sikerült is nagy diadalmasan a két szöveg közt némely eltérést felfedeznem, amiből több zavar, mint haszon keletkezett, de valami nagyon nem gazdagitottam ezzel közgazdasági ismereteimet. Egyetlen nagyobbszabásu munkám a Görögországgal kötendő kereskedelmi szerződéssel állott kapcsolatban. E szerződésre vonatkozó tárgyalások céljából ugyanis meg kellett állapitanunk Magyarországnak Görögországgal való kereskedelmi forgalmát és ezzel a tanulmánnyal engem biztak meg; korlátlan idő és a minisztérium egész irattára állott evégből rendelkezésemre. A feladat nem volt könnyü, mert ki- és beviteli statisztikánk akkor még igen kezdetleges volt. A bevitel eredeti országát és a kivitel célpontját, de meg azt is, hogy a közös vámterület áruforgalmából mennyi esik valamely árucikkben Magyarországra, csak következtetések és kombinációk utján lehetett — természetesen csak nagyon hozzávetőlegesen — megállapitani. Görög forrás alig állott rendelkezésünkre: konzuli jelentéseket kel-

lett a közös vámterület áruforgalmával és Magyarország termelési statisztikájával egybevetni, és abból tantbien que mal következtetni. A munkálat, melyet ezen az uton, több mint egy heti szorgalmas fáradozás után, bemutattam, nagy elismerésben részesült; igazán azt hiszem, hogy olyan jó volt, amilyen a rendelkezésre álló anyaggal lehetett. Akciáim a minisztériumban emelkedtek. Mivel azonban ezt az epizódot, mely kissé felvillanyozott, csakhamar az aktázás szürke mindennapiságába való visszaesés követte, átláttam, hogy célomat a hivataloskodás utján olyan rövid idő alatt el nem érhetem, milyet készülődésem e stádiumának szántam, és igy néhány hónapi „kormányzati tevékenység" után, 1871 tavaszán ismét elhagytam a kereskedelmi minisztériumot.

Ehhez az elhatározáshoz az is hozzájárult, hogy 1871 január havában édesanyám meghalt, és hogy mélyen lesujtott, édesatyámmal, közös fájdalmunk enyhitésére, Svájcba utaztam. Politikai szempontból följegyzésre méltó esemény nem esik erre az esztendőre. Tanulmányaimban is bizonyos szünet állott be. Családi események töltötték be az egész időt.

Meg kell azonban emlitenem, hogy a francia-német háboruban egész rokonszenvem a franciák mellett volt; csakis az osztrák-magyar haderő akkor dezolált állapotának látása birt arra, hogy a gróf Andrássy Gyula által keresztülvitt semlegességi politikát helyeseljem. Ez a véderő még sinylette az 1866. évi katasztrófa erkölcsi hatását és azonfelül az általános védkötelezettségre való átmenet szülte szervezési zavarokkal is küzködött. A régi *már* nem — az uj hadsereg *még* nem volt. Az általános védkötelezettség nemzeti jelentőségét, azt az egészen uj szerepet, melyet a nép-hadsereg a kaszt-hadsereggel szemben a nemzeti organizmusban betölt, senki, sem a katonai közösség szószólói, sem annak ellenzői, nem ismerték föl; pedig olyan kiváló elmék foglalkoztak a véderő problémájával, mint Deák, Andrássy, Eötvös, Kerkápolyi, Klapka, stb., egyfelől, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Simonyi Ernő, stb., másfelől. A balközép gyengén hangsulyozta az önálló magyar hadsereget, a szélsőbbek tiltakozásában pedig mindenki csak a szeparatizmus egy sablonszerü megnyilvánulását látta. Hogy az 1868. évi véderőtörvény visszalépés az 1867: XII. tc.-hez képest, mely „a magyar hadsereget, mint az egész hadsereg

kiegészitő részét" emlitette, hogy a „magyar hadsereg" tényleges eltemetésével beleviszi a halál csiráját a 67-es alkotásba, azt akkor nem igen látta senki, vagy aki az előbbenit, a viszszaesést látta, lényegtelennek tartotta. Annyira igaz, amit a legutolsó háborus események és az azokkal kapcsolatos jóslások élénk világitásba helyeztek, hogy az emberi elme olyan társadalmi jelenségekkel, amélyekről nincsenek tapasztalati adatai, tanácstalanul és igazi előrelátás lehetősége nélkül áll szemben. Nekem sem volt még halvány sejtelmem sem az 1868. évi véderő-reform jelentőségéről, sem különösen arról, hogy későbbi politikai életem alapvető kérdése nyerte akkor első alakját; engem is csak a tapasztalás vezetett rá, hogy mit jelent egy nem nemzeti alapra fektetett néphadsereg egy nemzet, különösen egy fajilag nem egységes politikai nemzet életében. Ámde térjünk vissza 1871-hez.

Az a francia szimpátia, mely akkor az egész nemzetben el volt terjedve és amely bennem is élt, nem hagyott mély nyomokat sem az én lelkületemben, sem a magyar közéletben egyáltalán. Nem állott utjában annak, hogy később a magyar közvélemény tulnyomó része és magam is teljes meggyőződéssel ne kövessem gróf Andrássy Gyula német szövetségi politikáját, mihelyt világossá vált, hogy az nem egyuttal orosz-barát politika, hanem ellenkezőleg védelmi szövetség az orosz veszély ellen. 1871-ben német-ellenesek voltunk, mert Németország Oroszországgal megbonthatatlan barátságban látszott lenni. Később ezekre behatóan kell majd visszatérnem.

Egyébként nagykoruságom ezen első esztendejében politikai szereplésem arra szoritkozott, hogy a főrendiház ülésein megjelentem, ott jegyzői tisztet is vállaltam. Mint a főrendiház jegyzője, jelentem meg először, az akkori szokás szerint nunciummal a képviselőházban, azzal az érzéssel, hogy jövendő munkásságom szinterére lépek. Nevemnél fogva nagy figyelemmel fogadtak és lesték, hogyan mondom el azt a rövid mondókát, mely mindössze ennyiből állott: „Tisztelt képviselőház! A főrendiház megbizásából van szerencsém átadni a ... törvényjavaslat elfogadásáról szóló jegyzőkönyvi kivonatot és annak alkotmányos tárgyalását kérni". Nekem azért mégis ünnepélyes pillanat volt az, amelyben először hallottam saját hangomat a képviselőházban. Ez a hang pedig tetszett a

képviselőknek. Midőn mondókám befejeztével a bevett szokás szerint az első padsorban leültem, hogy a jegyzőkönyvi kivonat felolvasását meghallgassam, mellém ült Pulszky Ferenc és jóindulatu kézszoritással igy szólott: „Gratulálok, öcsém. hangodhoz; nagy tényező ez a szónoki sikerben; Kossuth Lajos is ennek köszönte szónoki hatásainak nagy részét; remélem, meg lesz benned a többi is". Hogy ez a „többi" mennyiben volt meg, mennyiben nem, arról a magyar közönségnek bőségesen volt alkalma magának itéletet alkotni, sőt — az interparlamentáris értekezleten és egyéb nemzetközi szerepléseim révén — az összes művelt nemzetek közönségének is.

Talán legjobb lesz ideiktatnom, tekintet nélkül az események kronológiai sorrendjére, két szónoki sikerem történetét, 1873. és 1876. évből, mely művészeti élményeimmel áll kapcsolatban. Az emlitett évek elsejének során ültük meg Budapesten Liszt Ferenc művészi pályájának 50 éves jubileumát az egész világból összesereglett zenei kiválóságok jelenlétében. Én akkor már országgyülési képviselő voltam és ennek köszönhettem, hogy a diszbanketten engem kértek föl az első felköszöntő elmondására, mely valóságos beszédszámba ment. Néhány magyar bevezető szó után németül folytattam előadásomat, mert azt a nyelvet körülbelül az összes jelenlévők birták, franciákat és oroszokat beleértve. Kiinduló pontul Liszt Ferenc irataiból szemeltem ki egy igen szerencsés és megkapó mondást: „génie oblige" — „a lángész kötelez", és ehhez fűzve mutattam ki, hogy az ünnepelt miként teljesitette a lángelmével járó kötelességeket. A hatás igen nagy volt; annak emléke vezetett ahhoz a szerepléshez, amely nekem váratlanul három évvel később Bayreuthban jutott osztályrészül. A Nibelungok gyürüjének első teljes előadása után történt: Wagner Richárd dicsősége tetőpontján állott; óriási nehézségek leküzdésével megteremtette azt a szinházat, amelynek rendeltetéséül adta, hogy a német nemzetnek, a német kulturának időszaki előadásaival azt jelentse, amit az olympiai játékok a görögöknek jelentettek; egyuttal pedig saját műveinek az alkotóelme gondolatához legközelebb álló előadásait közvetitse. Mindez ténnyé vált 1876-ban. Németország szellemi kiválóságainak zöme Bayreuthba sereglett, hogy a ténynek szemtanuja legyen és az ünnepelje. Az ün-

neplés diszbankettben nyert kifejezést, mely a Nibelungok első előadását követte. Ott voltam én is, Mihalovich Ödön barátommal, Liszt Ferenctől nyert beveztés folytán a Wagnerházban igen barátságosan fogadva, a banketten azonban magamat a nagyközönség soraiban szerényen meghuzva. Mindenki feszülten várta az ünnepi szónoklatot, melynek elmondását dr. Forckenbeck berlini főpolgármester és német birodalmi gyülési tag vállalta el. Nos, a beszéd óriási csalódást okozott. A különben jeles szónok és kiváló politikus sehogy sem tudott a nagy művészi esemény hangulatába beletalálni; beszédének biráló, kétkedő, prózai hangja hideg zuhanyként hatott a közönségre, melyben kimondhatatlanul kinos lelki depresszió támadt. Ekkor megpillant engem a főasztaltól, melyen, mint a bayreuthi mű leglelkesebb előmozditója, foglalta el az első helyet, Schleinitz porosz államminiszternek, később Wolkenstein gróf, pétervári nagykövetünk neje; visszaemlékezve a Liszt-ünnepélynél elmondott beszédemre, egyenesen reám ront és azt kéri tőlem, hogy mentsem meg a helyzetet egy stilszerübb felszólalással. Én természetesen védekeztem akkor is, amikor a szeretetreméltó Dönhoff grófné, később Bülow herceg, német birodalmi kancellár neje, akit bécsi tartózkodása idejéből ismertem, hasonló kéréssel ostromolt. Azt mondtam a hölgyeknek, hogy nagy megtiszteléssnek és örömnek tartottam volna, ha akár csak ugyanaznap délelőtt hivnak meg a felszólalásra; de nézzék csak a közönséget; az intellektuális Németország első képviselői vannak soraiban; ezek előtt csak nem tehetem magamat nevetségessé holmi közhelyeknek fölösleges elmondásával, ami ugy sem használna a helyzetnek; minden készülés nélkül pedig mi egyébre vállalkozhatnám! Igazán nem lehetett magamat ilyen kockázatnak kitenni. Ámde mit ér minden okoskodás, ha két szép asszony valamit fejébe vett és nem tágit? Végül csak egy ultimátummal tudtam megszabadulni, mely igy hangzott: „Hölgyeim, adjanak nekem öt perc, mondom: öt perc gondolkozási időt; ha ez alatt az öt perc alatt valami eszembe jut, amit elmondani érdemesnek tartok, rögtön felszólalok; a formát a pillanat sugallatára bizom; de ha nem jut eszembe semmi, akkor mondjanak le szerepeltetésemről." A hölgyek ebbe végre belenyugodtak és visszamentek helyükre, ahonnan aggódó tekin-

tetük folyton rajtam csüngött. Előttem volt az óra; nagy benső erőfeszitéssel önmagamra koncentráltam gondolataimat és az öt perc lepergése előtt csakugyan eszembe jutott valami, t. i. Wagner küzdelmes művészi pályájának és hőse, a félelmes „Siegfried" merész vállalkozásának összehasonlitása, aki az égő hegy lángoszlopain és füstfellegein keresztül tör magának utat az első Brünhilda — a tragédia muzsájának — fölébresztésére és megváltására. Villámként cikázott agyvelőmön át ez az ötlet és, amint megjött, egy árva pillanatnyi további készület nélkül odaintettem hölgyeimnek és rögtön fel is hivtak szólásra. A dolog minden várakozáson felül sikerült; első szavaimmal jeleztem témámat és a közönség erre rögtön reagált. Most már éreztem a friss szellöt, amely szónoklatom vitorláit dagasztotta, megvolt a delejes összeköttetés a közönséggel, biztosnak éreztem magamat. Mikor szavaimat befejeztem, a mester, aki mozdulatlanul előttem állott és előadásom alatt mereven szemembe nézett, mély meghatottsággal átölelt. „Köztünk ezentul" — igy szólt — „nincs semmi banalitásnak helye." A közönségből olyan lelkesedés tört ki, milyennek ritkán voltam szemtanuja. Kő esett le mindenki szivéről: az ünnepi hangulat ujból feléledt. Nem mondanék igazat, ha azt állitanám, hogy nem esett jól ez a siker, sőt nagyon is jól esett, de ebben igen kis része volt a kielégitett közönséges hiuságnak; aminek örültem, az a tény volt, hogy a nagy német nemzeti szellem előkelőségeinek e gyülekeztén, a Duna és Tisza közti kis „barbár" nemzet fiának kellett fellépni, hogy az illusztris társaságot a hinárból kirántsa. Aminthogy egyáltalán minden külföldi szerepléseimnél az „én"-nek dicsvágya, melynek különben nem voltam hijján, ugyszólván teljesen elmerült abban a gondolatban, hogy nemzetemnek becsületére váljak és szó nélkül el tudtam volna tünni ott, ahol és akkor, amikor erre más magyar embert alkalmasabbnak itéltem volna.

Bayreuthi beszédemért legott nyertem jutalmat, még pedig igen eredeti és élveztes módon. Wilhelmi hires hegedüművész, aki a zenekarban a hegedüket vezette, megindultan hozzámlépett azzal, hogy szeretne nekem, hálául felszólalásomért, valami nagy örömet szerezni, ő azonban mást nem adhat, mint ami művészetéből telik. Meghivott tehát másnap

délelőttre lakására, reám bizván, hogy kit akarok még meghivni, és ott, ugymond, azt fogja nekem eljátszani, amit csak hallani kivánok. Természetesen két kézzel ragadtam meg ezt az alkalmat, hogy általam megválasztott művészileg homogén társaságban, és általam nem éppen szerényen összeállitott programmal elsőrendü hangversenyt hallhassak. Wilhelmi, aki nemcsak nagy művész, de egyuttal rendkivül szeretetreméltó — magyar műnyelven szólva: jóizü — ember volt, Rubenstein József jeles zongoraművész által kisérve, fejedelmi hangulatban játszott; valósággal önmagát multa felül azon a rögtönzött matinén. És tette mindezt olyan jó kedvben, mely a pazarul nyujtott lelki adomány értékét nagyon növelte.

Ezt az egész bayreuthi élményt azonban főleg a következők kedvéért mondom el: Negyven évvel később, 1916 őszén, a világháboru második esztendejének befejezte után, vöröskereszt-küldtetésben Stockholmba mentem. Ekkor volt a német, az osztrák és a magyar vöröskereszt kiküldötteinek első találkozása az orosz vöröskereszt képviselőivel. A németek részéről jelen volt Miksa badeni herceg, a későbbi birodalmi kancellár, a legszeretetreméltóbb emberek egyike, akikkel valaha szerencsém volt találkozni. Mikor neki bemutattak, első szava ez volt: „Ön az az Apponyi, aki Bayreuthban azt a hires beszédet tartotta, melyről ott még ma is beszélnek?" Megvallom, ez a megszólitás kissé sajátságosan érintett; nagyon éreztette velem viszonyainknak kicsinyességét. Utóvégre 1876 óta hazámban meglehetősen zajos és nem egészen eredménytelen politikai pályát futottam volt be, és ime, itt, a velünk szövetséges birodalomnak egy fejedelmi ivadéka, még pedig szellemileg magasan álló, politikával foglalkozó — amit későbbi meghivása a birodalom első kormányzati állására is bizonyit — akit nevem emlitése csupán egy Bayreuthban negyven év előtt elmondott pohárköszöntőre emlékeztetett. Vanitas vanitatum! Avagy akként formulázzam a dolgot, hogy ez a kis epizód is mutatja, mennyire magasan áll mindaz, ami általános emberi vonatkozással bir, tehát mindaz is, ami a művészettel kapcsolatos, a napipolitika fölött? Tőlem ez az észjárás korántsem idegen.

E följegyzések során már volt alkalmam kifejteni, menynyire irigylem azokat, akik tudományos munka közben kizáró-

lag a tiszta igazság kultuszának élhetnek. Ezt kiegészitőleg teljes őszinteséggel mondhatom, hogy én, ha a művészet bármely ágában nagyratermett képességeket fedeztem volna fel magamban, a politikát és mindazt, ami vele jár, habozás nélkül otthagytam volna, hogy azt a magasabbrendü hivatást karoljam föl. Ámde ezen a téren engem a gondviselés csak a megértésnek elég magas foku képességével áldott meg — hála legyen ezért is — de az alkotó tehetséget tőlem megtagadta. Azt sem merem állitani, hogy kielégitő mértékben birom az államférfi lélektanához tartozó művészeti tulajdonokat, főleg azt a fantáziát, amely a megfigyelt egyes esetekből tipusokat alkot és igy eleven képét nyeri a nép egész életének.

Ebben az összefüggésben egyetmást el kell mondanom Wagnerhez, Liszthez és egyáltalán a zenéhez való viszonyomról, amelynek elmondása nélkül igen csonka volna egyéniségem megismertetése. Ezek a dolgok nagy helyet foglaltak el életemben, melyet nélkülük el sem tudok képzelni. Nősülésem előtt tájékozást keresvén leendő nőm lelki világában, aggódva kérdeztem azt is, minő állást foglal el Wagner művészetével szemben, — akár csak (bár némileg megforditott alakban) Gretchen kérdése Fausthoz: „Henrik, mit tartasz a vallásról?" Bizonyára valami hiányzik vala lekeink teljes összhangjából, ha a válasz erre a kérdésre nem hangzott volna ugy, hogy nőm ebben az irányban is osztja lelkesedésemet és gyakori látogatója volt már előbb is Bayreuthnak. Ehhez a helyhez fűződnek legmélységesebb zenei benyomásaim és némelyike legérdekesebb benső élményeimnek. Bayreuth-tal kapcsolatos az az örökké emlékezetes hangverseny is, melyet Wagner Richárd ottani vállalata javára 1875-ben Budapesten dirigált, és amelyen Liszt Ferenc Beethovennek Es-dur zongoraversenyét játszotta. Főleg e hangverseny főpróbája ment nálam lelki eseményszámba. Nagyon kevesen voltak jelen, de ezek közt Wagner Richárd, kinek megfigyelése valóságos lélektani tanulmány volt, egy nagy lélek tanulmányozása. Liszt csak neki játszott, ami azt jelenti, hogy Beethovenbe elmélyedt, mint talán soha senki; előadásának ihletett objektivitása átment a mi derék filharmoniai zenekarunkra is, mely Richter János vezénylete alatt páratlan odaadással simult Liszt intencióihoz, vagyis — ami a jelen esetben egyet jelen-

tett — Beethoven szelleméhez. Tökéletesebbet hallani nem lehetett. A főpróbán jelenvoltak kis köre néma maradt a meghatottságtól; együtt mentünk onnan ebédelni. Wagner szótlanul Liszt Ferenc karjába kapaszkodott, senki sem talált hangot a mindnyájunkat átjáró megindulás kifejezésére; hisz annak hatása alatt állottunk, ami épp azért vált zenévé, mert a szó határán tul van. Végül Wagner kifakadt: „Ferenc" — ugymond — „te engem ma földig sujtottál"; de nem bosszankodva mondta ezt, hanem magasztos alázattal. „Mi az, amit én hozok, csupa töredék ehhez képest." Ezzel megint visszaesett meditáló hallgatásába. Hogy Wagner miként érzett Beethovennel szemben, azt mindenki tudhatja, aki a Beethoven-centennarium alkalmából kiadott remek értekezését elolvasta. De nekem akkor megadatott, hogy e két géniusz lelki érintkezését megrenditő hatásában ugyszólván szinről-szinre szemlélhessem; akkor és azután még egyszer. Ez a második eset Bayreuthban történt, ha nem csalódom, az első Parsifal-előadások idején. Valamely estén a Wagner-család néhány kevésszámu barátja gyült össze Wahnfried-ban. Wagner, fáradtnak érezvén magát, korán visszavonult; Liszt Ferenc volt az együttmaradt társaság központja. A beszélgetés Beethoven utolsó szonátáiról folyt, jelesül a hires B-dur „für's Hammerklavier" szonátáról és annak fenséges Fis-moll-adagiójáról; a szómagyarázatokat Liszt Ferenc szakitotta félbe. „Megmutatom Önöknek" — mondá, és a zongorához ment, mely a háznak egy központi, két emeleten átnyuló, ezek felsőbbikén galériától körülvett csarnokában állott. A galériára a lakosztályokból több ajtó nyilt. Ismét hallottam tehát Liszt Ferencet, amint, tekintet nélkül valamely közönségre, tisztán magának Beethovent játszotta, azzal a csodálatos objektivitással, mely valóságos szellemi elmerülése az előadó művésznek az előadott műbe, és amelyre, amikor akarta — az elterjedt vélemény ellenére — senki annyira képes nem volt, mint ő. Mikor a misztikus tétel utolsó akkordjai elhangzottak, ismét nem tehettünk mást, mi, a kiválasztottak, akik azt végighallgattuk, minthogy néma csend áhitatában, ameddig csak lehet, magunkban fentartsuk az ünnepi hangulatot. De im, egyszerre lábdobogást hallunk a galériáról, valaki inkább rohan, mintsem jön lefelé a belső lépcsőn : Wagner volt, aki a Beethoven-i hangok halla-

tára zajtalanul kisompolygott szobájából a galériára, ott észrevétlenül végighallgatta az előadást és most, pongyolában, senkivel sem törődve, érzelmeinek egészen átadva magát, könnyezve borult Liszt Ferenc nyakába, csak ennyit mondván és ismételvén: „Köszönöm, köszönöm, Ferenc!"

Nem véletlen, hogy életemnek két legnagyobb és legmaradandóbb zenei benyomását (melyek mellé esetleg a második Parsifal-előadást Levy Hermann, és egy bayreuthi „Mesterdalnokok"-előadást Richter vezénylete alatt sorozhatok) *Beethoven* géniuszának köszönhetem, *Liszt Ferenc* közvetitésével és *Wagner Richárd* nagy művészlelkének közvetlen szemléletével, amint azt a zene legtranscendentálisabb megnyilvánulásai előtti hódolatban láttam. Ez volt tehát az a férfiu, akiről ellenségei azt állitották, hogy idegen nagyságot nem tud méltányolni, hogy csak önmagát bámulja! A valóságban nemcsak méltányolni és mélyen átérezve magasztalni tudott minden *nagyot*, amit mások műveiben talált, hanem mindent elismert, ami keresetlenül nagynak mutatkozott, tehát mindent, amiben őszinteséget és igazságot látott. Igy például magam hallottam őt nagy elismeréssel nyilatkozni az egyszerü és dallamos olasz operákról; a Strausz-féle keringőket pedig különösen kedvelte. Csak a nagyképüséggel és felfujt középszerüséggel szemben volt kérlelhetetlen. Ennek megállapitásában azonban, megengedem, néha igazságtalanul itélt, aminthogy az alkotó géniusz egyáltalán ritkán párosul elfogulatlan kritikai képességgel; saját alkotásának iránya annyira áthatja egész egyéniségét, annyira elválaszthatatlan attól, annyira azonos vele, hogy öntudatlanul esztétikai törvénnyé válik lelkében; mértékké, mellyel mindent mér, ami természetszerüleg heterogén művészi egyéniségek akaratlanul igazságtalan megitéléséhez vezet. De hogy mennyire távol állott Wagner beteges önimádásától, bár reformátori hivatásának és erejének teljes tudatával és jogos önérzetével birt, arról tanuskodjék egy megható jelenet, melyet nem én, hanem Mihalovich barátom volt szerencsés megfigyelhetni. A Nibelungok első bayreuthi előadása közben nevezett barátom a szinháznak a Wagner-család számára fentartott helyiségei felé haladva, véletlenül a mester dolgozószobájába került és őt ott egyedül találta, még pedig töprengő, ugyszólván levert

hangulatban. „Nem felel meg mindez — igy tört ki — az én gondolatomnak; mögötte marad annak, amit akartam." Mihalovich ugy értette, hogy az előadásnak némely fogyatékosságáról van szó, és viszont kiemelte annak ragyogó részleteit. „Nem ugy — felelt a mester — nem az előadás, maga a mű az, amint most magam előtt látom, amely nem adja azt, ami bennem élt." A hűséges tanitvány tiltakozása, a gigászi alkotás iránt kifejezett rajongó bámulata, nem tudta Wagner lelkéből elüzni ezt a hangulatot. Én pedig ezt itt mély meghatottsággal irom le, mert szerintem nem kisebbiti sem a művet, sem annak alkotóját, hanem ellenkezőleg, minden egyébnél élénkebb világitásba helyezi nagyságát. Csak a középszerűség van önmagával megelégedve és élvezi nyugodtan az önelégültséget. Akinek lelke nagyot átérezni és alkotni képes, az egyuttal átérzi, még pedig fájdalmak közt érzi át az ürt, mely eszme és kifejezés közt természetszerüleg tátong. Lelkünk *Istenit* tud sejteni: a sejtelem, mig alakot nem ölt, szinte tökéletes, de amint csak gondolattá sürüsödik, már küzd a fogalom elégtelenségével, és amint kifejezést keres, durvának találja a legfinomabb eszközt is. Az elégtelenségek egész sorozatán megy tehát keresztül az őseredeti ihlet, mig valamely műben megtestesül, gyakran csak annak érezhetően, de annak azután véresen, aki az ihlet nagyságától el volt telve. „Das Unzulaengliche, hier wird's Ereigniss." „Ime, eseménnyé vált a fogyatékosság." Ez a mélységes Goethe-i mondás fejezi ki pregnánsan azt a tragikumot, mely a lángész alkotó gyönyörérzetébe vegyül; átérzése a nagyság bélyege.

Kezdettől fogva a legujabb évekig állandó látogatója maradtam a bayreuthi előadásoknak. Lelki fürdőzés volt ez nékem, levegőkura, magaslati levegő élvezése a napipolitika füllédt légkörének folytonos magambaszivása után. Külön ki kell emelnem a Parsifal-előadásokat, mely műnek onnan nem lett volna szabad kimennie. Már 1876-ban ismerkedtem meg a magasztos költemény vázlatával; a mester akkor fejezte azt be, és közölte is a Nibelungok előadásai után még néhány napig Bayreuthban maradt baráti körrel; később elküldte nekem a kész szöveget is, néhány ajánló sorral. De a zene teljes meglepetés volt számomra is és be kell vallanom, hogy az első előadáson az egész oly idegenszerüen hatott rám,

annyira megdöbbentett, hogy nem tudtam rögtön a megértésig eljutni. De már a második hallásra föllebbent a fátyol, letört minden gát. Az előadás, melyet a hires müncheni karmester, Levy Hermann vezetett, tökéletességben azóta soha el nem éretett ; példátlan ihlettség uralkodott rajta és vett erőt a lelkeken. A benyomás a legmélyebb, legmaradandóbb és legharmonikusabb volt, amit valaha szinpadon előadott műből nyertem. Ez utóbbi tekintetben csak a — különben egészen más légkörben mozgó — „Mesterdalnokokat" helyezhetem melléje, „harmonikus" alatt azt értvén, hogy mindkét műben minden részlet éppen olyan, amilyennek az ember óhajtja. De nevezetes volt az előadó művészeknek, akikkel Bayreuthban sokat érintkeztem és a mesternek hangulata is. Valamely csodálatos szelidség és átszellemült szeretet töltötte meg az egész légkört, főleg pedig Wagner lelkét. „Nem ismerünk a mesterre" — igy szóltak nekem a művészek — „eltünt belőle minden keménység, indulatosság és szeszély, melyet régebben néha tapasztaltunk ; most csupa jóság és elnéző szeretet ; folyton hálálkodik törekvéseinkért, egy rossz szava sincs senkihez." Ime, egy nagy művészlélek viharos életének szelid alkonya. „Isten irgalmas lesz hozzá itéletében" — ezt mondá nekem egykor Emsben Windthorst, a hires német katholikus vezér, Wagnerre vonatkozólag (kivel egy időben többször érintkezett) — „mert buzgón és becsületesen kereste az igazságot."

De nemcsak Bayreuthban, a hazai zeneéletben is voltak nagyjelentőségü benyomásaim, melyek közül különösen ki kell emelnem a Hubay—Popper-négyes előadásait (az utolsó Beethoven-quartetteket mindenekelőtt) és operánknak azt a fénykorát, melyben Mahler Gusztáv volt igazgatója. Minő eredményeket ért el ez a lángész a sokszor igaztalanul mellőzött hazai erőkkel ! Milyen ünnepnapot jelentett minden előadás, melyet ő tanitott be és ő vezényelt ! Egészen különösen neki köszönhetem Mozart jelentőségének megértését, melyhez egész sajátságosan, csak később és az általa betanitott és remekül előadott „Figaro lakodalma" és „Don Juan" által jutottam. A kezembe adott kulcs azután megnyitotta nekem Mozart minden kincseskamráját.

Amde legyen elég művészeti témákról. Amiket itt, a kro-

nológiát mellőzve, elmondtam, midőn közpályám élményeinek elbeszélésében egy pihenőhöz jutottam, talán fölöslegesnek látszanak politikai emlékiratokban; de ezek életemhez tartoznak, nem mint felületes szórakozások, hanem mint alkotó részei, mint egyéniségem kifejlődésére hatást gyakorló erők. Nekem nem adatott, hogy teljesen elmerüljek a politikába, hogy összes napjaimat a Curián, a parlament és Club közt töltsem el, szürkén, egyhanguan. Lelkemet nyitva kellett tartanom a természet- és művészet-nyujtotta élvezetek beözönlésének. Hiányossága-e ez, vagy tökéletessége egy politikai egyéniségnek: nem vitatom. Bár egészen határozottan az utóbbit hiszem, még pedig kifejezetten és kiélezetten reálpolitikai szempontból. A nemzetek nagyon reálisan bele vannak kapcsolva a nagy emberiségi fejlődési folyamatokba, a nemzeteknek van lélektana, melynek törvényei nagyobb szükségszerüséggel érvényesülnek, mint az egyének lélektana, mely fölött sokkal inkább uralkodik a szabad akarat. Mindezek felfogása és átérzése a nemzetek irányitására való képességnek egyik fő kelléke; ez pedig összefügg a lelki élet azon kitágitásával és fölemelésével, amelyet a természet és művészet, hozzáteszem, a bölcselkedés országából is, nyerünk. Aki ezekből a forrásokból nem merit, az csupán a napi politikának lehet többé-kevésbé ügyes munkása, de a nemzeti jövőbe tekintő, a nemzeti egészet felölelő és azt az emberiség egyetemébe beillesztő koncepcióra, tehát a legmagasabb államférfiui feladatokra, képtelen. Mivel pedig tökéletes emberi nagyság nincs, a legnagyobb államférfiak is gyakran szenvednek épp az imponderabiliák ez átérzésének fogyatékosságában. Mi egyéb vitte bele például Bismarckot a kulturkampfba, mint egy tőle idegen egyház erkölcsi hatalmának kicsibe vevése? Igaz, hogy politikájának ebből az eltévesztett lépéséből nagyszabásu elhatározással ki tudott bontakozni; az eredmény mégis csupán a katholikus befolyás óriási és állandó jellegü megerősödése volt Németországban, amit Bismarck bizonyára nem akart.

IV.

KÉPVISELŐI PÁLYÁM KEZDETE — A DEÁK-PÁRT BOMLÁSA — A SENNYEY-PÁRT

Igy jutottam el 1872-ig, amely évben általános választások voltak. A magyar belpolitikában, a kiegyezés esztendeje óta, személyváltozások állottak volt be, amelyek annak egész jellegét megváltoztatták. A francia-német háboru kitörésekor Beust külügyminiszter — a legenyhébben szólva — erősen kacérkodott volt a poroszellenes francia-szövetséges politikával. Vele szemben és az ország érzelmeivel ellentétben, de az összes komoly magyar tényezők helyeslésével, gróf Andrássy Gyula magyar miniszterelnök képviselte a semlegességi politikát. Győzvén az ő álláspontja, Beustnak állása befelé is, kifelé is, tarthatatlanná vált, és Andrássy lett a külügyminiszter. Az igazat szólva, hajlamai őt régen a külpolitikával való foglalkozásra terelték; azt a körül nem irható befolyást a külügyek vezetésére, amely az 1867 : XII. tc. a magyar miniszterelnöknek biztositott, senki oly mélyrehatóan nem gyakorolta, mint ő, ugy hogy nem tekintve a Beust hibás politikai elirányodása által előidézett konfliktust — bárkinek nehéz lett volna mellette külügyminiszternek lenni. Nagyszabásu egyénisége egyáltalán alig volt valamely formai illetékesség korlátai körébe zárható, hanem érvényesült, — mint p. o. a Hohenwarth-rendszerrel szemben — ameddig megvolt az érvényesülésnek anyagi lehetősége. Tudom, hogy nekünk, Ausztria és Magyarország kölcsönös függetlensége elméleti magyarázóinak, mily nehéz volt éppen a Hohenwarth-esetben követett magatartását, melyet dezavuálni nem akartunk,

ennek az elvnek szempontjából magyarázni és igazolni. Ha nemzetünknek és nemzetünk vezető politikusainak gyakran a tulhajtott formakultuszt róttuk fel hibául, Andrássy néha az ellenkező hibába esett, a lényegnek a forma megvetéséig vitt kultuszába, mely nem eléggé mérlegelte, hogy a formákban gyakran olyan biztositékok foglaltatnak, amelyek önmagukban ugyan elégtelenek, de mégsem nélkülözhetők. E tekintetben Deák Ferenc és ő nagyon szerencsésen egészitették ki egymást, különösen a kiegyezési mű létrehozatalában; Andrássy a politikát, Deák a közjogot képviselte, ami természetesen ugy értendő, hogy e két szempontnak csak percentuális vegyüléke különbözött e két nagy elmében. Annál sajátságosabb, hogy az 1867 : XII. tc. azon intézkedését, amely a politikai opportunitási szempontok kedvéért legmélyebben sebzi a magyar állami önállóságot, melyet közjogi alapelveinkkel legnehezebb összeegyeztetni : a delegációk közös szavazását az előzetes tanácskozások során Andrássy ellenezte és Deák erőszakolta. Ámde ez a kivételes eset sem erőtleniti az Andrássy egyéniségéről előbb mondottakat. Hogy pedig ilyen hajlamu államférfiu a magyar belpolitika mezején, ahol néha tulhajtottan, de bizonyos pontig szükségszerüleg a közjogi mozzanatok domináltak és a közjogi érzékenység volt ébren tartandó, magát jól nem érezhette, az csak nagyon természetes. Hozzájárult ehhez a magyar miniszterelnök nehéz helyzete Deák Ferenc mellett, aki korlátlan pártvezéri hatalmat gyakorolt a kormányt támogató többség fölött, anélkül, hogy a kormányzat felelősségében és a mi viszonyaink közt erős kormányokat is megőrlő mindennapi nehézségeiben osztozkodott volna. Az „öreg ur", amint őt nevezték, nem is mindig kiméletesen éreztette ezt a hatalmát a kormánnyal. Az a nagy szeretet és mélységes nagyrabecsülés, amellyel Andrássy iránt viseltetett, enyhitette ugyan ennek a ferde helyzetnek a hatását, de annál kevésbé szüntethette azt meg, minél inkább növekedett nála, egy szükségszerü lélektani folyamatnak törvényei szerint, az autokrata öntudat. Ugy hiszem tehát, hogy Andrássy szivesen cserélte fel a magyar miniszterelnöki állást a közös külügyminiszterével. Történt azonban ez a magyar belpolitikának épp oly nagy kárával, amily nagy hasznára vált a külpolitikának.

Andrássy attól a perctől kezdve, amelyben külügyminiszterré lett és ameddig az volt, teljesen távoltartotta magát a magyar politikától. Ebben azután csakugyan a legvéksőkig vitt következetességgel maradt meg állásának illetékességi körén belül, melyből tulvalevőleg minden beavatkozás akár Ausztria, akár Magyarország belügyeibe, törvény szerint ki volt zárva. Uj feladata annyira kongeniálisabb volt neki, és annyira igénybe vette összes erejét, hogy se kedve, se ideje nem volt még más politikai ügyekkel is foglalkozni. Pedig a kiegyezési politika hanyatlása az ő távozásával kezdődik; azzal végződnek a kiegyezés mézeshetei. Ennek a politikának az 1875. évi fuzió által bekövetkezett megerősödése csak látszat, csak külsőség, időhaladék nyerése volt. Az a politikai folyamat, melyet „kiegyezésnek" nevezünk, az 1867 : XII. tc. vagy bármely törvény megalkotásával nem volt lezárva, hanem ezzel csak bizonyos nyugvópontra jutott, alapot nyert a békés folytatásra; formákba azt egyáltalán nem lehetett zárni, legkevésbé olyan pongyolán szerkesztett, benső ellenmondásokban szenvedő formákba, mint amilyeneket az a törvénycikk létesitett. Ezeket végleges eknek senki sem tekinthette, de lettek légyen bár tökéletesek, a feladatot meg nem oldhatták volna. Megértést, lelki közeledést kellett létesiteni az ország és az uralkodóház közt, megértést Ausztria és Magyarország közt. Ha ez sikerül, akkor könnyen és surlódás nélkül megy a közjogi formáknak megfelelőbb kialakulása is. Tehát az 1867 : XII. tc. megalkotásával létesitett étape feladatai lényegileg politikaiak és lélektaniak voltak, amilyenek megoldására Andrássy egyénisége kiválóan alkalmas volt, de utána a kormányra jutott férfiak közül senki, se nálunk, se Ausztriában. Ameddig ő állott a magyar ügyek élén, szépen látszott megindulni az a megértési folyamat, amely által a kiegyezés valósággá vált volna. Hatalmas tényező volt ebben Erzsébet királyné az ő erős magyar rokonszenvével. Az ő befolyása hozta az udvart hosszabb időre fővárosunkba; folytonos összeköttetés létesült az uralkodóház és a magyar társadalom közt, az imponderabiliák egész tömege hozta egymáshoz közelebb e tényezők lelki világát. Andrássy távozásával és Erzsébet királynénak a nyilvános szerepléstől való fokozatos visszavonulásával mindez megszünt. Utódainak egyike

sem birt ilyen magas politikai feladatok megoldására való képességgel. Részint nem eléggé jelentékeny, részint lendületnélküli, szárazlelkü férfiak voltak. Deák Ferenc nemsokára, betegségtől megtörve, visszavonult a köztevékenységtől. Rideg betü-kultusz lépett az élő fejlődés helyébe, még pedig egy olyan betünek kultusza, amelyet kétféleképp értelmeztek ; kerülni kellett tehát a dolgok mélyére, a lényegbe való hatolást, nehogy az ellentét kipattanjon ; valósággal dédelgetni kellett a kétértelmüséget, mert csakis ennek a segitségével lehetett napról-napra élősködni. Ezt nevezték „államférfui bölcsességnek". Rettentő kicsiny mértékkel mérték az államférfui qualitásokat : lelkileg össze kellett zsugorodni annak, aki azt meg akarta ütni. Ettől természetszerüleg összezsugorodott és kiaszott a nemzeti lélek. Az okosság csupa lemondásokból állott, még pedig lehetetlen, a nemzeti lét lényeges alkotórészére vonatkozó lemondásokból. Ebből azután természetszerüleg következett a korrupció, mint nélkülözhetetlen instrumentum regni, ugyanis, mivel az alkotmányos formák megtartása kivántatott, nemzeti akaratnyilvánitásként kellett megjelenni annak, amit a nemzet nem akarhatott ; következett az ideálizmus hanyatlása, az utilitarizmus uralkodása már az ifjuság lelkében is, a jellemek elgyengülése. Ez a nemzeti elsatnyulás okozta azt is, hogy válságos órákban tehetségnélküli kalandorok ülhettek a nemzet nyakára anélkül, hogy valamire való ellentállással találkoznának. Nem lehet évtizedeken át az erős akarást elfojtani, és azután egyszerre azt kivánni, hogy egy adott pillanatban meglegyen.

De akkor, 1872-ben, még senki sem gyanitotta a kiegyezési éra hanyatlásának megindulását, söt : Andrássy külügyminiszterségében mindenki Magyarország hatalmi állásának óriási emelkedését látta. Lónyay Menyhért, ha nem is oly rokonszenves, mint Andrássy, de a maga nemében mindenesetre nagyszabásu ember volt. Ugy festett tehát a helyzet, mintha minden a legszebb rendben volna, csak a gonosz baloldal ne okozzon zavart. Igy állottunk 1872-ben, midőn az általános választások közeledtek és én is belesodortattam azok hullámaiba.

Belesodortattam, mondom, mert tulajdonkép akkor még nem akartam képviselő lenni. Nem tudom, mire vártam, meny-

nyire kivántam még készülni, de valahogyan nem találtam meg helyemet a létező politikai alakulásokban. Ami mégis belevitt a jelöltségre, — és következésképen a mandátum-vállalásra, — az atyámnak egy akciója volt, amellyel nem is értettem egészen egyet, mely azonban mégis ellenállhatatlan presssziót gyakorolt rám.

Az 1872. esztendő még erősen érezte azoknak a vallási és valláspolitikai mozgalmaknak lüktetését, amelyeket a vatikáni zsinat és különösen a pápai csalhatatlanság dogmájának megállapitása felidézett. Ma már alig látszik érthetőnek az a viharzás, amely nemcsak theológiai, hanem politikai körökben is a tanitó egyháznak e cselekedete körül, azt megelőzőleg és követőleg keletkezett. Legkevésbé látszik érthetőnek hogy okos emberek, hazánkban is, azt hitték, hogy a világi hatalom eszközeivel meg lehessen gátolni egy hitágazat elfogadását a hivők részéről. Mégis megkisérelték. A magyar kormány a „placetum regium" rozsdás fegyvereihez nyult, hogy ezt a lehetetlen célt elérje; megtiltotta püspökeinek a pápai csalhatatlanságra vonatkozó zsinati határozat kihirdetését, melynek létezéséről mindenki a hirlapok utján tudott, és amely a Rómában történt kihirdetés által minden hivőre nézve ugyis már kötelezővé vált. Mintha bizony azt, aki az egyház tanitásának hinni akar, mert az isteni kinyilatkoztatás tolmácsát látja benne, egy miniszteri, vagy akár fejedelmi nemtetszés ebben csak egy pillanatig is gátolhatná; mintha nem volna az a gondolat, hogy bárki is hivatalos jóváhagyásnak, vagy a jóvá-nem-hagyásnak döntő hatályt tulajdonitana hitére, egyenesen kacagtató naivitás. És mégis e nézeten voltak, még pedig különben okos emberek. Mennyire igaz, hogy a nem-hivő nem képes a hivőnek lélektanát megérteni! A legzseniálisabb irók, bölcsészek, költők egyaránt hajmeresztő születlenségeket irnak, amikor a hivő lelket analizálni akarják, és a legnagyobb államférfiak — lásd Bismarck Kulturkampfját — a legsulyosabb tévedésekbe esnek, midőn ezzel a tényezővel találkoznak. Igy történt nálunk is, amikor a placetum segitségével akartak egy zsinati megállapitást Magyarországra nézve hatálytalanná tenni. Püspökeink legtöbbje, valószinüleg azért, mert a Rómában történt kihirdetést elegendőnek ismerte, annyiban alkalmazkodott a tilalomhoz, hogy ünnepé-

lyes kihirdetésétől tartózkodott. Egyedül Jekelfalussy fehérvári püspök helyezkedett azzal nyiltan ellentétbe ; ő püspöki megyéjében a zsinat többi határozmányaival együtt a pápai csalhatatlanságra vonatkozót is teljes ünnepélyességgel hirdette ki, és ezért „ad audiendum verbum" a királyi rosszalás meghallgatására idéztetett ; ennél erősebb szankciót ama nevezetes tilalomnak nem adtak. De ennyi is elég volt, hogy az erősebb szinezetü katholikusok közt bizonyos ingerültséget támasszon. Más panaszuk a felekezeti iskoláknak községi iskolákká változtatására irányuló, kissé erőszakos, bár kevéssé sikeres akkori akció volt. Mindezekből folyólag egyes katholikus és konzervativ vezérfiak és püspökök tanácskozásokat folytattak arra nézve, nem kell-e a katholikus érdekek védelmére más országok mintája szerint pártot szervezni. A tanácskozások során az a nézet jutott tulsulyra, hogy ez sem szükséges, sem célszerü nem volna; a zsinati határozmányok ellen megkezdett akció elaludt, a felekezeti iskolák fentartására a létező törvények kellő alapot adtak : szóval azt tartották, hogy nincs olyan támadás, amely védekezésre kényszeritene, anélkül pedig az uj pártalakulás kilátással sem birna, esetleg fel is idézhetné a veszélyeket, amelyek ellen védekezni akar. Atyám azonban más nézeten volt ; ő a megelőzés szempontjából szükségesnek tartotta a politikai téren való tömörülést és — nagyon kevesek támogatásával — meg is inditotta az akciót, amely neki, tömérdek keserüségen felül, vagyoni erejét tulhaladó, sulyos anyagi áldozataiba is került. Én nem osztoztam a nézetében, de nem akartam őt cserben hagyni és igy, kelletlenül bár, de mégis jelöltséget vállaltam, a legrosszabbul megválasztott helyen : Pestmegye szentendrei kerületében. Jelöltségem Deák-párti volt, katholikus szinezettel, illetve azzá lett, mivel a kerületben tett első lépéseim világossá tették, hogy a tervbe vett pártalakulásnak ott semmi talaja nincs, hogy az ottani igen erős baloldallal egyedül a már szervezett Deák-párt veheti fel a küzdelmet. Némi habozás után mind a helyi, mind az országos Deák-párt elfogadott jelöltjének. Nekem nem került lelki nehézségembe a „hamis start" elejtése, mert vallási meggyőződéseimnek feláldozását tőlem senki sem kivánta, a külön párt gondolatáért pedig ugy sem lelkesedtem. Atyám is végül megelégedett

azzal, hogy néhány Deák-párti kerületben megbizható katholikus jelölteket igyekezett felléptetni, ha jól emlékszem, a központi pártvezetőséggel létrejött megállapodás alapján. Ennyi sikere tehát édesatyám akciójának mégis volt.

Ezeket a rég elfelejtett dolgokat azért mondtam el némi részletességgel, mert azt a helyzetet értetik meg, amelyben képviselői pályámra megindultam, és amely meglehetősen elütött attól az állástól, amelyet magamnak később a képviselőházban kivivtam. Mindenki bizonyos kiváncsisággal fogadott, de kevesen rokonszenvvel. A baloldal a konzervativ ivadékot látta bennem, a liberális Deák-pártiak egy „ultramontán" akció képviselőjét.

Két adomaszerü kis esemény szolgáljon ezeknek megvilágitására. Huszonhat éves koromnál fogva a korjegyzők közt jutott számomra hely; korelnök az öreg Gubody Sándor volt, intranzigens szélsőbaloldali. A Ház alakulásának rendjéhez tartozott, hogy a korelnök a képviselői megbizólevelek átvétele végett hivatalos órákat tartott, melyeknél mindig egy korjegyző volt mellette. Mikor már gyérült a sor és a második-harmadik órán kettecskén egyedül ültünk az elnöki hivatalban, az öreg előbb csak mogorván nézett és egy szót sem szólt hozzám; láthatólag kellemetlen volt neki a téte à téte a fiatal „pecsovics"-csal. Kis idő multán azonban elunta magát és kezdett adomázni és élcelődni; én az adomáit kellő figyelemmel hallgattam végig, élceit jó kedvvel megkacagtam, szerényen néha meg is toldottam, ugy hogy lassankint feloldódott a jégkéreg és az öreg határozottan jól érezte magát. Végül szemem közé nézett, kezét vállamra tette és elgondolkozva igy szólt hozzám: „Nem, te nem vagy rossz ember!" Ebből a nemleges megállapitásból következtetést vonhattam az eredeti feltevésre. Gubody Sándor azonban attól az órától kezdve egyik legnagyobb jóakarómmá vált és hangulatot csinált mellettem a szélsőbaloldalon, ahol csakugyan senki sem sejthette, — de én sem sejtettem, — hogy valamikor én leszek a függetlenségi pártnak elnöke. A másik jellemző első találkozásom Pulszky Ferenccel volt, akivel később szintén baráti viszonyba léptem. Ő akkor mindjárt fellépésem körülményeire való célzással szólitott meg és azt fejtegette, hogy semmi szükség sincs egy külön katholikus pártra, mert senki az egyházat

bántani nem akarja. Eszünk ágában sincs, ugymond, az egyházi javakat elvenni; nekünk sokkal jobb, ha a püspökök gazdagok, mert ameddig azok, addig nem csinálnak bajt. Természetesen nem a szavakat adom vissza, melyekre már nem emlékszem, hanem a gondolatot, mely, mint igen jellemző, mélyen belevésődött emlékezetembe.

Mindenki elgondolhatja, hogy ekkép eleinte elég kényelmetlenül éreztem magamat abban a házban, amelyben vezérszerepre áhitoztam, amelyhez minden ifju ambicióm füződött. Valóban barátságos fogadtatásra csak azoknál a konzervativ elemeknél találtam, melyek akkor jutottak be a képviselőházba, élükön báró Sennyey Pállal; de ezeket is kissé fészélyezte a fellépésemhez tapadt klerikális szinezet. Ürményi Miksa, Szögyény László, — a későbbi berlini nagykövet, — Beöthy Ákos; később Kállay Béni, mindannyian nálam valamivel idősebbek és tapasztaltabbak, a Deák-párton belül külön csoportot alkottak és Sennyeyt tekintették tulajdonképeni vezérüknek. Szecessziót ez nem akart jelenteni, csak bizonyos irányu befolyást a párt politikájára. Sennyey Pál atyai jóindulattal fogadott, a többiek kissé haboztak, hogy bevegyenek-e a csoportjukba. Igazi támaszt tehát ott sem találtam, csak Sennyeynél; ő tőle pedig kimagasló egyéniségénél fogva a Deák-párt zöme inkább félt, semhogy hozzá vonzódott volna.

Ezt a hamis helyzetet, melyben tagadhatatlanul voltam, nagyban enyhitette Deák Ferencnek irántam való igaz jóakarata. Az 1865-iki országgyülésen történt összezördülés dacára, ő atyámat nagyon tisztelte és szerette és ezt velem is éreztette. Hálás szivvel kell megemlékeznem arról, hogy az „öreg ur" parlamenti életem ezen első nehéz hónapjaiban néhányszor valósággal tüntetett mellettem, és ezzel csakhamar kedvezővé tette helyzetemet. Először, midőn egy törvényjavaslathoz választóim érdekében módositást inditványoztam a pártkörben. Ez nagyon szokatlan dolog volt, különösen fiatal képviselő részéről, nem is szivesen látták. De nekem volt annyi eszem, hogy teendő javaslatomat előzetesen Deákkal közöltem és hozzájárulását megnyertem. Mikor tehát, felszólalásom után, az illetékes miniszter inditványomat néhány felületes megjegyzéssel elutasitotta, általános meglepetésre Deák Ferenc mellette szólalt fel, és igy nyert csatám volt. Má-

sodszor pedig első képviselőházi felszólalásom alkalmából tüntetett ki, mellyel különben is nagy sikert arattam. A felállitandó Országos Zeneakadémiáról volt szó az 1873. évi költségvetés részletes tárgyalásánál. Az előző országgyülésen a Ház az erre vonatkozó tételt mint fölösleges „luxuskiadást" törölte. 1872-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter azt ujból beállitotta, de ismét erős ellenzéssel találkozott. Az intézmény létesitésének terve kapcsolatban volt Liszt Ferencnek, mint vezetőjének, állandó idetelepitésével. Ez a körülmény némelyeknél, nálam is, fokozta, másoknál leszállitotta az intézményért való lelkesedést, melynek közművelődési jelentőségét akkor még igen kevesen fogták fel. A megindult vita eredménye igen kétes volt ; akkor, mint lelkes zenebarát és mint Liszt Ferenc rajongó tisztelője, de nem ebből a személyes okból, hanem, mert az ő ittmaradását kulturai értéknek tartottam, elhatároztam, hogy felszólalok.

Szüzbeszédnek alig választhattam volna alkalmasabb tárgyat. A szüzbeszéd tárgya — nézetem szerint — egyáltalán olyan legyen, amely kivül áll a nagy politikai szenvedélyeken, és igy lehetővé teszi, hogy a szónokot minden oldalon rokonszenvvel hallgassák ; tehát : valamely közmüveltségi, közgazdasági avagy technikai kérdés, de nem tulságosan száraz, és olyan, amely általános érdeklődés keltésére alkalmas. A beszéd ne legyen tulhosszu ; a kezdő szónok szerénysége rövidségben nyilvánuljon és a Ház tekintélyei ellen irányitott polémia elkerülésében, de semmikép se szerénységi frázisokban, mentegetődzésekben, amelyek unalmasak is, és amelyeket nem is tekintenek őszintéknek. Ha van mondanivalód, jogod is van azt elmondani ; ha nincs, ne mentegetődzél, hanem hallgass. Én ezeket a szabályokat ösztönszerüleg követtem és azonkivül első felszólalásomat Deák Ferenc védnöksége alá helyeztem. Az öreg ur ugyanis a részletes költségvetési vita alatt többnyire a Ház folyosóján tartózkodott és adomázott. Mikor felszólalásom ideje közeledett, elmentem hozzá és azt a kegyet kértem tőle, hogy jöjjön be a terembe, hallgassa meg első képviselőházi beszédemet. Meg is igérte, meg is volt a hatása. Valóságos szenzáció volt, mikor nevem felhivásakor Deák Ferenc egész kiséretével belépett a terembe és tüntető érdeklődéssel felém fordulva foglalta el helyét. A

Ház figyelme, mely kezdő szónoknak mindaddig biztositva van, amig azt saját hibájából el nem veszti, ezzel valóságos kiváncsisággá fokozódott. Mit éreztem én, amikor elsőizben szóltam ahhoz a gyülekezethez, amelyben el voltam tökélve vezérszerepet játszani, de amelyben akkor még kevesek rokonszenvét birtam? Hazudnék, ha azt állitanám, hogy minden elfogultságtól mentes voltam ; az a siri csend, amely fogadott, az a tudat, hogy mennyi függ az első benyomástól, bizony rezgésbe hozta idegrendszeremet. De ez csak addig tartott, mig a két első mondatot elmondtam. Azon tul határozottan élveztem a helyzetet, és amint láttam, hogy miként nő a kedvező hatás, amint éreztem azt a magnetikus összeköttetést a hallgatósággal, mely a szónoklat lényege : teljes biztossággal kezeltem a szót, ugy, amint bennem keletkezett, mert ez az első beszédem sem volt előre leirva, csak átgondolva.

Mikor leültem, az öreg ur azzal tüntetett ki, hogy hozzám jött gratulálni és példáját sokan követték. A Ház füle és nagyrészének rokonszenve biztositva volt. Mert a magyar képviselőház alapjában jóindulatu testület volt mindaddig, míg a tulhajtott pártszenvedélyek és erőszakos összecsapások temperamentumát meg nem rontották. Pártkülönbség nélkül tudott örülni annak, ha körében feltünt valaki, akitől jót várhatott. De ezen első beszédem hatása nem állott meg személyes helyzetemnél ; megtörtént az, amit azóta nem értem el soha, és mások is ritkán : közvetlen befolyást gyakorolt a szavazásra, a zeneakadémiai tétel nagy többséggel keresztülment; és nem a magam, hanem a közvélemény megállapitása volt, hogy ez az eredmény nagyrészt felszólalásomnak volt köszönhető.

Első beszédem elmondásakor észlelt hangulatomról szólva, meg akarom azt toldani azzal, hogy félszázados szónoki pályám egész idején át, mai napig, minden gyakorlottság dacára, mindig bizonyos belső izgalommal állottam fel szólásra. Ha ezt az izgalmat elemezem, azt találom, hogy az sem nem aggodalom, sem nem elfogultság, hanem egyszerüen az idegrendszernek az a fokozott tevékenysége, melyre szükség van, hogy az adott gondolatoknak legvilágosabb, leghatásosabb, a hallgatóság lelkületéhez legjobban férkőző kifejezését meg-

találjuk. Hányszor mondtam magamnak, mikor valami fontos irásbeli munkálattal kinlódtam : „állitsatok elém 500 embert, akikhez szólhassak és egy gyorsirót és egy negyedóra alatt meglesz, aminek elkészitéséhez csupán papirral és tollal két-három órára van szükségem". Persze, aki irónak született, az ennek éppen forditottját észleli.

Ámde vissza kell térnem személyes helyzetem leirásától az általános politikai helyzethez. Már előbb jeleztem, hogy Andrássy távozásával a kiegyezési politika fénykora véget ért, de hogy ez külsőleg még jó ideig nem volt észrevehető ; söt, az 1875. évi fuzió és a hosszu Tisza-éra a megerősödés képét mutatják. 1872-ben a Deák-párt uralma még szilárdnak látszott. Az „öreg ur" egészségének és ezzel pártvezéri működésének gyengülése még nem volt szembeötlő. Az uj miniszterelnöknek, Lónyay Menyhértnek erőteljes egyénisége bizalmat keltett ; közte és pártvezér közt még nem merültek fel azok az ellentétek, amelyek később tarthatatlan helyzetet teremtettek. Szóval az uralkodó párt önbizalma teljes volt. Igaz, hogy a baloldal az országban nagy erővel rendelkezett ; de ezzel szemben Lónyay Menyhért az 1872. évi választásoknál nagy külső sikert aratott, még pedig azokkal az — akkor első izben használt — eszközökkel, azokkal a fegyverekkel, amelyek a győzőt erősebben sebzik meg, mint a legyőzöttet. Az 1872. évi választások nagyon növesztették a Deák-párti többséget, de nem voltak sem elég szabadok, sem elég tiszták, hogy a legyőzött ellenzék az eredménybe való belenyugvást alkotmányos kötelességének ismerte volna : csakugy nem, mint 1896-ban a Bánffy-féle és 1910-ben a munkapárti erőszakos és piszkos választások után. A végeredmény mind a három esetben kormánybukás és parlamenti válság volt, amin csak azok csodálkozhattak, akik nem hisznek az erkölcsi törvények hatályosságában. A baloldal minden árnyalata elkeseredett hangulatban jött az országgyülésre, eltelve személyes gyülölettel a miniszterelnök ellen, mely a legádázabb, szerintem igaztalan, de kellőkép vissza nem utasitott támadásokban jutott kifejezésre. A bomlás jelei hamarosan mutatkoztak. Deák Ferenc nem rokonszenvezett Lónyay Menyhért politikai módszerével, lassan-lassan gyengült az ő vezető keze is. A párton belül frakciók keletkeztek ; a miniszterelnök

alig nyert védelmet pártja részéről, mig végül a párt őt és ezzel önmagát is elejtette, bár egy ideig még tengődött. Ezzel szemben a balközép vezéreinek, Tisza Kálmánnak és Ghyczy Kálmánnak, főleg az elsőnek, tekintélye nőttön-nőtt ; a Deák-párton egyre gyarapodott titkos bámulóinak száma, — különösen a konzervativek vonzódtak hozzá, — ami, tekintve e nevezetes államférfiu későbbi fejlődését, helyes ösztönre vallott. Annyi bizonyos, hogy Tisza Kálmán bámulatos ügyességgel használta ki ezt a helyzetet ; élesen megvonta a határvonalat saját pártja és az akkori szélsőbal közt, amelyben még nem volt teljesen tisztázva a 48-as vagy 49-es állásfoglalás (ami később, Irányi Dániel vezetése alatt, a 48 javára megtörtént) ; a pártja köréből kiindult mérges támadásokat nem fékezte, — hisz azok főintézője egyik benső bizalmasa, Csernátony Lajos volt, — de azokkal magát egyénileg nem azonositotta, és inkább kiegyenlitő szerepet játszott, nagyban megbénitva ezzel a Deák-pártnak ugyis gyenge védekező kedvét. Ilyen volt a pártok helyzete, kevéssel az 1872. évi országgyülés megnyilta után. Igy fejlődött tovább, sulyosbitva a pénzügyekben beállott zavarok által, amelyek vezetését egy hatalmas eszü, de éppen erre nem termett férfiura, Kerkápoly Károlyra bizták.

Nem szándékozom a Deák-párt hatalmi lehanyatlásának összes fázisait, a Szlávy- és Bittó-minisztériummal történt kisérletezéseket leirni, mert azokban semmi részem nem volt. Annyira nem találtam meg a helyemet, annyira nem láttam magam előtt lelkesitő célokat ebben a bomlási processzusban, hogy jóformán teljesen visszavonultam a képviselőháztól és hónapokig be sem tettem lábamat a tanácskozó-terembe. Sennyey, akit szivesen követtem volna, zárkozottan és tartózkodóan viselkedett. Tulajdonkép idegennek érezte magát abban a politikai környezetben, amelynek hagyományai az övéitől különböztek, amellyel azonban ellentétbe jönni nem akart, mert mégis azt képviselte, ami a politikai lehetőségek közül őhozzá legközelebb állott. A Deák-pártba bejutott konzervativ töredék akkor meddő teorizáló elégedetlenségben meritette ki szellemi erejét. Ez igy tartott 1874 végéig és én ezt az egész időt többnyire Budapesttől távol, részint családi, részinte baráti körben töltöttem. Liszt Ferenc és Mihalovich

Ödön által, akivel akkor vált bensö barátsággá 1870-ben megkezdett ismeretségünk, mind szorosabb összeköttetésbe jutottam a zenészvilággal, melynek mozgalmai jobban érdekeltek az akkori politikánál. Wagnerista már előbb is voltam, — öreg kalksburgi zenetanárom irányitotta arrafelé vezető első lépéseimet, — most többrendbeli művészi kirándulásaim mélyebben belevezettek a kolosszális lángész megértésébe. Mindazonáltal nem voltam exkluziv izlésemben: minden zenei szépet, beleértve az egyszerü olasz operákat és a Strausz-féle keringőket, élvezni tudtam, és ebben mestereim által sem engedtem magamat megzavartatni. A zene mellett bölcsészeti munkákat olvastam; még tanulmányaimban is mással foglalkoztam, mint politikával. De 1874 vége felé mindez megváltozott. A Deák-párt agóniája akut stádiumba lépett. Az „öreg ur" betegen visszavonult, a pénzügyek romlása katasztrófára mutatott, a frakciók harca mind türhetetlenebbé vált. Minden szem akkor az egyetlen ember felé fordult a Deák-pártban, aki valósággal kimagaslott, akiben jellem és ész, tekintély egyesült, aki született vezér volt: Sennyey Pál felé. A liberális Deák-pártiak legyőzték a konzervativ eredettel szemben táplált aggodalmakat, helyesebben ellenszenvet; felajánlották Sennyey Pálnak a vezéri pálcát, mert csak tőle várhatták a párt megmentését. Ekkor én is kezdtem figyelni: a Sennyey vezetése alá került pártban megtaláltam volna helyemet, lelkesen állottam volna szolgálatába. Igazi politikai életem kezdetét belekapcsoltam volna ifjukori benyomásaimba. A vezér elhatározására nem gyakoroltam befolyást: vártam.

Az elhatározás az volt, hogy Sennyey nem vállalta el azt a vezérséget, amely után csak kezét kellett kinyujtania. Sokan ezért szigoruan birálták. Chambord-hoz hasonlitották, aki a fehér zászló miatt elhalasztotta a királyság helyreállitásának alkalmát. Szerintem ez a kritika igaztalan. Chambordnak is igaza volt, amikor nem vállalkozott olyan királyságra, amelynek csak egy adott pillanatban volt a nemzetgyülésen többsége, de gyökerei nem voltak, vagy, ha voltak, nem az ő királysága nőtt volna ki azokból; csak a szó volt ugyanaz, a fogalom alapjában különböző. Sennyeynek is igaza volt, amikor nem vállalkozott egy olyan politika képviseletére, mely

nem volt az övé, melyet elfogadott ugyan, de amelyben valójában nem hitt ; olyan párttal, mely őt csak mentődeszkának akarta megragadni, de igaz bizalommal iránta nem volt. Az egyik és másik esetben csak pünkösdi királyság keletkezhetett volna, ujabb válságok kilátásával. Sennyey nem volt fejlődésben és forrongásban lévő politikus, akit a viszonyok alakithattak volna. Ő megállapodott egyéniség volt, a konzervativ párt hagyományainak megtestesülése. Ő igenis kereste a módját, hogy ezeket hogyan illeszthesse be a változott viszonyokba ; de erre a Deák-párt, melynek tulnyomó része a régi magyar szabadelvü-pártban gyökerezett, semmiesetre sem volt alkalmas eszköz. Hogy a dolog más alakban nem sikerült, hogy magának Sennyeynek nagy elméje sem tudta azt meggyőző alakba önteni, ez csak annyit bizonyit, hogy a feladat lehetetlen volt, amit utólag könnyü belátni, de Sennyey megállapodott egyénisége és a Deák-párti vezérség követelményei közt olyan ellentét tátongott, melyen csak kevésbé önérzetes és kevésbé becsületes férfiu tehette volna tul magát, mint amilyen Sennyey Pál volt.

Nem tudom, igaz-e, hogy a Deák-párt küzdésének ezen utolsó stádiumában bizonyos szálak fonódtak Sennyey Pál és Tisza Kálmán közt, és hogy Sennyey nem idegenkedett volna egy szélesebbkörü együttműködés gondolatától, melybe esetleg a balközépet is belevonták volna.

Némelyek szerint Tisza Sennyeyt akkor hitegette, hogy elvonja attól a küldetéstől, amely a Deák-párt lábraállitása tekintetében neki kinálkozott. Mindezt nem tudom, nem is törődöm vele. Egyáltalán : aki emlékirataimban kulisszamögötti intrikákról, titkos cselszövényekről vár leleplezéseket, csalódással fogja azokat félretenni. Nekem ilyenekhez sohasem volt sem tehetségem, sem kedvem. A nagy kérdések nem is ezek által, nem az ellesett előszobai pletykák vagy budoártitkok szerint dőlnek el, hanem az eszmék és ezek képviselőinek nyilt harcában, természetes fejlődésében, terjedésében és megerősödésében. Lenéztek érte, de én más fegyvert sohasem ismertem és — nem tehetek róla — bár elég kiméletlenül tudok itélkezni politikai pályám hibáiról, ebben a pontban magamnak adok igazat birálóimmal szemben. Legalább sohasem voltam a közélet lealacsonyodásának tényezője.

Sennyey Pál akkori elhatározása annyira természetes alapokon nyugodott, hogy ilyen mellékmotivumokra nem szorult, és azok döntőleg azt semmiesetre sem befolyásolták ; de bekövetkezett most, ami elmaradhatatlan volt. Mivel a Deák-párt többé fentartható nem volt, uj pártalakulásnak kellett bekövetkezni. Mivel Tisza Kálmán volt az egyetlen erős ember, a hatalomnak az ő kezébe kellett kerülni. E természetes folyamatnak egyetlen akadályát, a közjogi álláspont különbségét, Tisza Kálmán elháritotta azzal, hogy az 1867. évi közjogi alapot — hogy miféle körülirásokkal, az egészen mindegy — elfogadta. Igy mindazok, akik utógondolat nélkül a pragmatica sanctio alapján állottak és a régi magyar szabadelvü-párt hagyományait vallották, egy párttá egyesültek. Ennek szinte természetes következménye volt a konzervativek különválása, Sennyey Pál vezérlete alatt.

A dolog ekként rendben lett volna és voltak, akik igazán azt hitték, hogy a közjogi kérdés kiküszöbölésével (a maroknyi szélsőbalt quantité négligeable-nak tekintették a legtöbben) a magyar politika tényezői végre természetszerü alapokra helyezkednek, még pedig az általános érvényünek gondolt konzervativ-liberális sablón szerint. De ennek az okoskodásnak többrendbeli hibája volt.

Először is a közjogi kérdés nem volt kiküszöbölve azzal, hogy egy párt és annak vezérei a közjogi oppozicióról lemondtak. A közjogi kérdés kiküszöbölésének csak egy módja lehetett : a teljes nemzeti élet minden lényeges kellékének a nemzet számára való megszerzése. Ha egy nemzet életének közjogi természetü — a nemzeti élet szükségszerü követelményeivel ellentétben álló — fogyatékosságai vannak, akkor azok mellőzhetetlenül fájdalmat és zavart okoznak a nemzeti szervezetben és akkor éppugy nem lehet a közjogi kérdéseket megszünteknek nyilvánitani, amint nem lehet p. o. a táplálkozás hiányát azzal pótolni, hogy nem beszélünk róla. Mivel pedig az 1867. évi és azt követő törvényalkotás (véderő) ezt a biológiai követelményt nem valósitotta meg, hiába mondott le egy párt közjogi követelményeiről: a közjogi kérdés csakugy tovább létezett, mint előbb, amit a szélsőbalnak mindjárt a legközelebbi (a fuziót követő második) választásoknál történt és azután folyton haladó térfoglalása igazolt is. Ha Tisza Kál-

mán, mint azt a közvélemény várta, a nemzeti élet hiányzó szerveit, különösen a magyar nemzeti véderőt, az 1867: XII. tc. keretein belül iparkodik megszerezni és ezzel minden igazán fájó hiányosságot megszüntetni, akkor elérhette volna a közjogi kérdés domináló helyzetének megszüntetését, és akkor a politikai morál szempontjából is kifogástalanabb lett volna eljárása. De nem ezt tette, hanem épp ő alatta csontosodott meg a 67-es politika azzá a merev közjogi konzervativizmussá, amely, mint jó forrásból tudom, messze állott Deák Ferenc gondolatvilágától. A forma megmaradt, sőt valóságos betükultusszá fejlődött, kivéve ott, ahol a betü a magyar felfogásnak kedvezett, p. o. az 1867:XII. tc.-nek a „magyar hadseregről" szóló kitételénél, amit „frázisnak" nyilvánitottak; de a koncepció életét vesztette, a szellem elpárolgott. Eredménykép a közjogi oppozició a Tisza-rendszer uralma alatt erősebbé és hevesebbé vált, mint azelőtt.

Ez volt az első bökkenő. A második abból állott, hogy a „konzervativ" és „liberális" elnevezések talán már egyáltalán idejüket multák, tartalmatlanokká váltak, de különösen Magyarországon nem fejezték ki azt, ami a politikai áramlatokat tulajdonkép jellemezte. A konzervativ-pártnak, mint parlamenti pártnak az előbb kifejtett okokból nem lehetett talaja; és ezt annyira érezték maguk a konzervativek, hogy, míg a Deák-párt zömének és a balközépnek fuziójából keletkezett párt habozás nélkül felvette a „szabadelvü-párt" nevet és ezzel tagadhatatlanul hóditott, ők nem merték azt a pártot, amelyben ujjászületésüket látták, „konzervativ-pártnak" nevezni, hanem a „jobboldali ellenzék" szintelen nevével éltek. Ez az elnevezés, épp ugy, mint a későbbi „egyesült ellenzék" és a „mérsékelt ellenzék" elnevezések nyilvánvalóan hibásak, mert nem jelölnek meg elvet és irányt, hanem csak helyzetet. Egy komoly párt nem lehet természeténél fogva „kormánypárt" vagy „ellenzék", hanem hol az egyik, hol a másik, aszerint, amint elvei a kormányzatban érvényesülnek, vagy nem. Minden ilyen alkalmi elnevezés vagy azt jelzi, hogy az alakulás is csak alkalmi, igazi maradandó tárgyi tartalommal nem biró, vagy pedig azt, hogy irányát nem meri bevallani. Az egyik is, másik is iszonyu gyengeség; még többet árt, mint az a másik véglet, mely pedig erkölcsi szempontból sulyosabb meg-

itélés alá esik, midőn t. i. egy pártnak van elnevezése, amely irányt jelez, de valóban azt az irányt nem követi. És ez volt körülbelül a szabadelvü-párt esete. 1875-től 1890-ig egyetlen egy szabadelvünek nevezhető alkotása nem volt, sőt minden szabadelvü kezdeményezéssel állandóan szembe fordult. De azért a név mégis hatott, bár csak bő köpenyeg volt, mely alatt igen vegyes társaság fért meg.

A harmadik baj ugyanis az volt, hogy valójában nem történt meg az a különválása a liberális és konzervativ elemeknek, amelytől sok doktriner lélek a helyzet gyökeres javulását várta. Az „itio in partes" más lélektani indokok befolyása alatt történt, melyek közül a vezérek iránt táplált rokon- vagy ellenszenv nem csekély szerepet játszott. Sennyey egyénisége többeket vonzott, akik éppenséggel nem voltak konzervativek. Ha végigtekintünk az ő vezérkarán, ott találjuk báró Lipthay Bélát, aki az akkori idők neves politikusai közt talán leginkább volt európai értelemben „liberális"; ott Beöthy Ákost, akit Disraeli-bálványozás és a Tiszáék ellen táplált öröklött antagonizmus hozott ebbe a táborba; ott Kállay Bénit, akinek egyénisége teljesen kivül állott a konzervativ-liberális kontroverziákon, aki külpolitikai célokkal volt telitve és ezekben — mint később kiderült — nem értett egyet vezérével. Igazán tipikus konzervativ alakok ebben a kis pártban tulajdonkép csak Ürményi Miksa és Szögyény László voltak. Az előbbi szellemes, ötletes, atyjától örökölt hajlammal a szarkazmushoz; sajnos, kis idő mulva anyagi zavarok miatt a közélettől meg kellett válnia. Az utóbbi okos, helyes itélőképességgel biró, kissé lomha természetü, tetőtől-talpig derék ember. Hogy valamikor diplomata legyen belőle, azt barátai nem sejtették; megmosolyogták volna ezt a feltevést, ha valaha valaki megemliti; de maga Szögyény sem gondolt rá. Dehát én magam? Én konzervativ-párti voltam személyes ragaszkodásból. Az lebegett előttem, hogy emberek, akiket tiszteltem és szerettem, igazukhoz jussanak; de igen rövid idő kellett hozzá, hogy a konzervativ hagyományoktól nagyon eltérő lelki diszpoziciόm napfényre jusson és magának a politikában uj medret ásson.

Nem csekélyebb, sőt kirivóbb volt a tarkabarkaság az ugynevezett szabadelvü-párton. Voltak ott igazi liberálisok, sőt radikálisok és ultra-konzervativek össze-vissza. A konzerva-

tiv elemek nagyrésze hagyományos aulikus szellemből a hatalommal tartott. A magyar konzervativ-pártnak nem voltak ellenzéki hagyományai. A nagy tévedés épp abból állott, hogy angol mintákat akartunk utánozni, holott alkotmányunk fejlődése egészen más, 1848-ig nem parlamentáris volt. A konzervativ ellenzék fogalma tehát egészen uj valami volt és nem ment be egyhamar éppen a konzervativ elemek fejébe. Igy az arisztokrácia és a magyar klérus legnagyobb része a szabadelvü-párttal tartott és Tisza Kálmánban volt elég taktikai észszerüség, hogy ezeket a csatlakozásokat valami nagyon liberális politika által ne zavarja, hanem inkább szürke opportunizmussal elősegitse. Ez a szürke opportunizmus jellemezte az egész Tisza-érát. Kevés kivétellel (Széll, Trefort) szürke emberek váltották fel egymást a különböző tárcákban; szürke rendszabályok, alkalmi törvényhozás, minden igazi reformtevékenység kizárásával. Azok a szenvedélyek, melyek az akkori politikai küzdelmekből keletkeztek, bennem rég lelohadtak. Tudok arról az éráról elfogulatlanul itélni, tudom érdemeit elismerni, az országnak tett szolgálatait méltányolni: de hogy emelte volna a nemzet erkölcsi szinvonalát, azt legnagyobb bámulója sem állithatja.

De mindezt mi akkor nem tudtuk, hanem teljes lelkesedéssel üdvözöltük az „elvi alapon" álló pártalakulásokat, biztunk vezérünkben, pártunk jövőjében. Magamra nézve elérkezettnek láttam a politikai cselekvés óráját és mindjárt az első indemnitási vitánál, mely az uj érát megnyitotta, elmondtam első nagy politikai beszédemet. Témám a „szabadelvü párt" programm-nélkülisége volt. Kifejtettem, hogy a pártnak nincs eszmei közösségen alapuló létjogosultsága, hanem hogy csupán hatalmi szövetkezetként jelentkezik; kiemeltem azt a kötelességét, mint kormányzópártnak, hogy a közelgő választások előtt az országot politikája iránt tájékoztassa. Az egész elég jól volt felépitve és hatásában használt kezdő szónoki hirnevemnek, bár néhány izléstelenségtől nem volt mentes. Azután a választásokig nem volt többé alkalom politikai akcióra, és igy én sem szerepeltem többé ezen az országgyülésen.

Kérdés, vajon akkor, amikor a szabadelvü-párt programmtalansága ellen oly élesen kifakadtam, saját pártom, a Sennyey-párt, e tekintetben hogyan állott? Véleményem sze-

rint kifogástalanul. Programmon helyesen csak egy iránynak világos megjelölését lehet érteni, részletezés csak egy-két olyan konkrét kérdésben kivánatos, mely közvetlen megoldás előtt áll; különben a hosszu időkre kiterjedő részletezett programmok képtelen helyzeteket teremtenek pártokra és politikusokra nézve. Példa rá 1906-ban a függetlenségi, 1918-ban a szociáldemokrata-párt. Különösen közgazdasági kérdésekben képtelenség magunkat 1900-ban lekötni arra, hogy 1910-ben mit fogunk tenni. Tudhatjuk-e, hogy akkor minők lesznek a viszonyok? Ha tehát igy józan értelemben vesszük a programm szót, a Sennyey-párt a programmadás kötelességének megfelelt. Alapul Sennyeynek egy költségvetési beszéde szolgált, melyben az állami élet összes ágaira kiterjedően kifejtette felfogásait. Ezt a párt később a választókhoz intézett szózatban foglalta össze. Kidomborodtak a következő gondolatok: a pénzügyi bajokkal szemben az egész állami életnek egyszerüsitése, tehát: takarékossági politika a szabadelvü-párti kormány adóemelési politikájával szemben; közigazgatási reform állami közigazgatással; a honvédségnek a hadsereggel való közelebbi összeköttetésbe hozatala — viszont: magyar szellem bevitele a hadseregbe magyar katonai nevelés utján. A közgazdasági téren hiányoztak a jellemző momentumok. Sennyey egészen a szabad kereskedelem hive volt és nem igen rajongott állami beavatkozásért közgazdasági dolgokban. Előbb emlitett beszédében Budapestnek, mint kereskedelmi gócpontnak, fejlesztését hangsulyozta különösen.

Ez a programm konzervativ volt, de neo-konzervativ. A közigazgatás reformjára vonatkozó részével nagyon sok konzervativet idegenitett el, akik a fennálló megyei rendszerben — nem alaptalanul — a konzervativ társadalmi rétegek hatalmi poziciójának egyik oszlopát látták. A katonai programm a régi konzervativ hagyományra vallott. Ürményi Miksa volt annak első megpenditője és valóban csodálatos, hogy én politikai müködésemet olyan katonai programmal kezdtem, amely véderőnk azon részét is, amely — ugy ahogy — nemzeti jelleggel birt, önállóságában érinteni akarta. Igaz, hogy ellenszolgáltatásul a magyar katonai nevelést és ezzel a magyar szellemnek a hadseregbe bevitelét kivánta. Ezt is Ürményi Miksa hozta fel először a képviselőházban, és később, midőn

a honvédségi intézmény lefokozására vonatkozó programmpontot kifejezetten elejtettem, ez utóbbiba annál makacsabbul belekapaszkodtam. Ez a gondolat orthodox konzervativ eredeténél fogva áthidalásul szolgált közpályám első éveinek katonai politikája és a későbbi közt. Ebbe kötöttem bele a nemzeti jellegü véderőre vonatkozó követeléseimet abban az átmeneti időben, melyben még azt az illuziót akartam magamban fenntartani, hogy politikám a régi konzervativ hagyományoknak megfelel. Ily keretek közé szoritva azonban ez a politikai koncepció határozottan szerencsétlen volt. Fölfelé, lefelé egyaránt visszataszitó hatást gyakorolt. Az uralkodó és a katonai körök a magyar katonai nevelést utasitották vissza, — a közvélemény a honvédség „elközösitését". Mikor pedig én ez utóbbit elejtettem, akkor is a magyar katonai nevelés követelése egymagában nem válthatta ki a közvéleményből azt az erőt, amely a másik oldalon mutatkozó ellentállást legyőzhette volna. Jelentősége szimbolikus volt, de ezt a szimbolumot csak ott értették meg, ahol attól, amit szimbolizált, irtóztak. Ezekre bőven lesz alkalmam visszatérni. Most csak az 1875-ben elfoglalt hadállást akarom jellemezni, melyben barátaimmal együtt a választásoknak nekimentünk.

Ezek a választások, mint előrelátható volt, az ujonnan keletkezett szabadelvü-pártnak fényes diadalával végződtek. Még nem volt idő, sem alkalom arra, hogy a fuzióhoz, és különösen Tisza Kálmán vezérségéhez füzött illuziók eloszoljanak. Az összes társadalmi erőtényezők a szabadelvü-pártot támogatták, mert, ha különős okuk nincs az ellenkezőre, szeretnek a hatalom árnyékában meghuzódni. A szabadelvü-párt mellett müködött az előbb fennállott két nagy pártnak egész szervezett apparátusa és mellette a kormányhatalom, mely régi választási rendszerünk alatt szinte ellenállhatatlan sulylyal nehezdett a „népakarat" nyilvánitására. A jelen esetben különős erőfeszitésre nem volt szüksége. Az 1875. évi választások azok közé tartoznak, amelyekhez legkevesebb visszaélés emléke füződik; türhetőleg tiszták és szabadok voltak; az előbb emlitett lélektani tényezők önmagukban is biztositották az eredményt.

A szabadelvü-párt óriási többséget nyert, a szélsőbali és a jobboldali (konzervativ) ellenzék mindegyik, körülbelül

20—25 mandátummal birt; 453 képviselőből alig volt 50 ellenzéki és ez is fele-felerészben a politikai felfogás két legszélsőbb pólusán állott.

Sennyeyt és pártját ez a számszerinti csekély eredmény nem csüggesztette; nem is volt váratlan. Sennyey maga tulajdonkép nem is igen akart „pártot játszani", hanem megelégedett volna azzal, hogy egynéhány kiválóbb tehetségü, rokonfelfogásu férfiu sorakozzék körülötte, hatalmi igények nélkül, csupán nagy kérdéseknél vetvén latba tudásukat, képességüket, tekintélyüket. A Peel-iták szerepére gondolt, az angol parlamenti férfiaknak arra a csekély számu csoportjára, akik Sir Robert Peelnek a konzervativ-párttal való összeveszése után is ragaszkodtak hozzá és később, látszólagos elszigeltségük dacára, döntő szerephez jutottak. De ez a gondolat a mi viszonyaink közt nem volt keresztülvihető. Ha három magyar ember együtt akar politikát csinálni, akkor pártot alkot, az egyik elnök, a másik alelnök, a harmadik jegyző lesz és kötelességének tartja minden alkalommal „állástfoglalni". Ez a folytonos „állásfoglalás" egyáltalán a magyar ellenzéki politikának egyik átka volt; az angol ellenzék néha egy-két évig sem ád magáról életjelt, hanem vár, mig oly alkalom kerül, amelynél tárgyi alapja van a támadásnak és amikor ennélfogva hatást gyakorolhat a közvéleményre. Nálunk a pártok mindjárt zugolódnak és elveszettnek tartják magukat, ha nem rendeznek folyton vitákat, néha nagyon keresett érvelésekkel. Ez a sok mondvacsinált támadás azután elrontja hitelét és lerontja hatását az alappal biró támadásnak is; a közönség sablónszerü játéknak, személyes dulakodásnak tekinti az egészet és lassankint megszünik iránta érdeklődni.

Valami lappangó disszonancia uralkodott tehát kezdettől fogva a Sennyey-párt és vezére közt. Sennyey oktatni akarta a nemzetet és ebben a rezervált méltóságteljes állásban akarta bevárni a dolgok fejlődését; a párt azonban párt akart lenni, mint olyan érvényesülni, támadni, ellenzéki áramlatot teremteni és azt magához ragadni. Sennyey a maga koncepciója szerint vitte a vezérszerepet, de ez a koncepció nem volt a párté. Ámde azért ez a kis csoport nagyon tevékeny volt; előbb emlitett vezértagjai a választásokból mindannyian visszakerültek a képviselőházba, kivéve engemet. Én megbuktam, még

pedig oly módon, hogy alig megkezdett parlamenti életem majdnem véglegesen be is fejeződött.

Régi kerületemben nem biztam, hanem ahelyett, téves helyi értesülések alapján, a kőszegi kerületben léptem fel, ahol, nagyon szép választási küzdelem után, kisebbségben maradtam. Akkor érvényesültem először valóban mint népszónok magyar és német nyelven. Első választási küzdelmem alatt is gyakran szóltam a néphez, de nem tudtam igazi hangulatot találni; a küzdelem körülményei, a kerület viszonyai nem hatottak lekemre ébresztőleg, s ha lelkem nem melegszik fel, nem tudok szónokolni. Kőszegen ez egészen más volt. Lelkesedtem az ügyért, melyet képviseltem, rokonszenves benyomást nyertem az ottani néptől, mind a magyar-, mind a németajkuaktól. Támasz nélkül állottam a helyi hatalmasságokkal szemben, egyedül a népre gyakorlandó hatásomban bizva, és valóban egy hajszálon mult, hogy nem győztem. A legtisztább eszközökkel hatalmas pártot teremtettem a semmiből. Ekkor állapitottam meg népszónoklati módszeremet, mellyel későbbi években nem csekély sikereket arattam. Alapvető elveim ezek voltak: Az ugynevezett „népies hang" keresettségét kerülni kell; a nép ugy sem hisz benne és legfeljebb lenézést lát abban és boszankodik, hogy nem ugy beszélünk hozzá, amint különben beszélni szoktunk. Én mindig szokott nyelvezetemmel szóltam a tömeghez, de a legnagyobb egyszerüségre és világosságra törekedtem, megmagyaráztam mindent, ami rendes látókörükön kivül esett; ahol az értelmiség csekélyebb fokát találtam, azt is megmagyaráztam, hogy mi az: egy millió — meg száz millió stb. Előszeretettel használtam hasonlatokat a gazdasági életből; egyszerü érzelmi világukból indultam ki, hogy fokozatosan magasabb érzelmi szempontokat is megértessek és átéreztessek; néha adomaszerü betétekkel tarkitottam előadásomat. Sohasem hizelegtem, de az egyszerü ember becsületérzésére hivatkoztam, melyet egyenlően értékeltem az u. n. „uréval" és ezt az igazi egyenlőség alapjául állitottam oda, mely enélkül mindenkor csak hazugság lehet. Ezzel a módszerrel gyakran sikerült bonyolult politikai kérdések megértéséig vinnem a tömegeket és bennük valódi politikai meggyőződést érlelni, amit legfényesebben bizonyit utolsó választókerületemnek, *Jászberénynek* 1881-től mai napig, tehát

negyven éven át saját helyi érdekei ellenére tanusitott törhetlen hüsége.

Soha választott és választó közti viszony tisztább erkölcsi alapon nem nyugodott. Mikor jászberényi képviselőségem 25 éves jubileumát ünnepeltük, joggal mondhattam derék választóimnak, hogy a mi összeköttetésünk azért oly szilárd, azért oly kedves mindegyikünk előtt, mert senki sem mondhatja, hogy általa erkölcsileg hanyatlott, rosszabb lett, hanem ellenkezőleg mindenki érzi, hogy emelkedett, hogy jobb emberré, jobb állampolgárrá lett. Valóban, a tömegekkel való sürü érintkezésemben, lelkiismeretem biztos tanusága szerint, soha még csak kétes jellegü eszközökhöz sem folyamodtam, hanem inkább a szokottnál is nagyobb gondot forditottam arra, hogy egy hajszálnyival se lépjem tul az igazságot. Sohasem éreztem annyira a szó hatásával összekötött felelősséget, mint akkor, amikor az enyémnél alacsonyabb müveltségi fokon álló közönséghez szóltam. Mindig előttem lebegett a latin költő szép mondata: Maxima debetur puero reverentia, — melyben a „puer" kitételt „gyermek"-kel forditottam és a gyermeteg elemre gondoltam, mely a néplélekben lakik, a „reverentia" alatt pedig nem hajlongást, hanem a lelki tisztaság féltékeny tiszteletét értettem. Agitatórius tevékenységemre, ezt jól esik megállapitanom, erkölcsi szempontból árnyék nem esik. Tudtam a hallgatóság minőségéhez is alkalmazkodni. Nyelvismeretem a hazánkban lakó népfajok közül, sajnos, csak a magyarral és némettel engedtek közvetlenül érintkeznem és csakhamar rájöttem, hogy egészen különböző alaphangot kell az egyikkel és a másikkal szemben megütni. Hogy ezt a németeknél is eltaláltam, bizonyitja az a tény, hogy a délmagyarországi derék svábok igen nagy részét sikerült magyar nemzeti politikámnak megnyernem, melyhez, valamint személyemhez, hosszu éveken át valódi német hüséggel ragaszkodtak.

De elég erről ennyi. A kőszegi kerületben, mint már emlitettem, agitációm minden erkölcsi sikerének dacára, a végén mégis csak megbuktam. Ekkor egy bácsmegyei jelöltje a pártnak javamra a jelöltségtől visszalépett, Bácsmegyében tiz nappal később lévén választások. Ott is megbuktam. Utolsó menedékül még egy erdélyi oláh kerület kinálkozott, amely — az oláhok passzivitása folytán, a helyi tényezőkkel való meg-

állapodások alapján — „holtbizonyosnak" látszott. Ennek a jelöltségnek története azonban annyira komikus, hogy itt el kell mondanom. Az az uriember, aki azt kitalálta és elrendezte, abban a gyengeségben szenvedett, hogy mellét mindenféle ordóval akarta eltakarni; csak pápai ordója nem volt még, pedig ezt is akarta, még pedig „commandeur"-t, bár kálvinista ember volt. Nem kötötte ki világosan, de értésünkre adta, hogy az én klerikális összeköttetéseim révén ennek elérésére számit. Meg is inditottam a dolgot; elég nehezen ment. Rómában természetesen kérdezték, hogy ennek az urnak a katholikus egyház körül micsoda érdemei vannak; erre nehéz volt válaszolni, hacsak azzal nem, hogy tarokk-pártira gyakran vendégül látta a szomszéd falu plébánosát, amit határozottan keveselték, sőt talán érdemszámba sem vették. Végre mégis kisütöttük, hogy X ur egy leégett katholikus templom felépitését anyagi áldozattal is előmozditotta; megvolt tehát az alap. Eredmény: az oláhok az utolsó pillanatban aktivitásba léptek, ellenem Axente Severut állitották föl jelöltül és én három szavazattal megbuktam; X ur azonban megkapta a pápai commandeurt.

Az 1875. évi országgyülés megnyitásánál tehát hiányoztam és ezt eléggé zokon vettem. Faute de mieux a főrendiházban iparkodtam az 1876. évi költségvetés alkalmával a Sennyey-párt álláspontját képviselni. A párt azonban nem nyugodott bele távolmaradásomba és — körülbelül fél év mulva — megüresedvén egy nyitrai választókerület, ott kivánt felléptetni. A siker esélyei jók voltak, de én — némely kellemetlen mellékkörülmény miatt — haboztam a jelöltség elfogadásával. Mikor végre mégis elfogadtam, késő volt és ismét megbuktam.

Ekkor elvesztettem kedvemet és önbizalmamat. Végigbuktam az országon, ha nem is a Kárpátoktól az Adriáig, de a Vágtól az Oltig, a Dunántultól a Tisztántulig. Sehol sem kellettem. Arra az eredményre jutottam önmagamban, hogy a parlamenti pálya nem nekem való, hogy más hivatást kell keresnem, — talán a diplomáciában. De egyelőre ismét utazni akartam, szórakozni, erkölcsileg magamat kipihenni, mert mi tagadás benne, ezek az ismételt kudarcok kedélyemre hatot-

tak. Elzárva láttam magam előtt azt a pályát, amelyre nagy ambicióval készültem, amelyre bizonyos képességet éreztem magamban. Időre volt szükségem, hogy az uj megindulást átgondoljam, lekileg magamban előkészitsem. De hogy ujabb választási kisérletből nem kérek, hogy a parlamenti életről végleg lemondtam, aziránt tisztában voltam. Fel is oszlattam budapesti lakásomat, ahol választási baleseteim óta mentül kevesebbet tartózkodtam. Nem emlékszem, hogy minő konkrét terveim voltak a legközelebbi időre, csak a negativ elhatározás áll tisztán emlékezetemben.

A Gondviselés azonban nem igy akarta. 1877 tavaszán egy-két napra Budapestre jöttem, hogy Sennyeytől és többi barátaimtól elbucsuzzam. Első szavaimat Sennyey azzal szakitotta félbe, hogy: „semmi bucsuzás, itt egy bizonyos kerület". Árvamegye bobrói kerületének képviselőjét akkor nevezték ki táblai birónak. Amint ez megtörtént, Zichy Edmond, mint az árvai uradalom kormányzója, mely az egész kerület területén dominált, Sennyeyhez fordult és nekem ajánlotta fel a kerületet. A papság jelöltségemet szivesen látta, ugyszintén a vármegye, melynek élén Zmeskál Zoltán, a Sennyey-párt lekes hive állott mint alispán. Már pedig ettől a három tényezőtől függött ott az eredmény; a negyedik: a zsidóság — előttem ismeretlen okokból — mindig a papsággal szokott tartani, tehát ez is meg volt nyerve. Hogy ez azután igazán „bizonyos" volt, sőt, amint mondani szokás: „több, mint bizonyos", azt még az én tapasztalásokból fakadt pesszimizmusom sem vonhatta kétségbe. Mindazonáltal erősen védekeztem: már nagyon is kezdtem volt magamat beleélni uj — bár még homályos — terveimbe. A választási mozgalmakat pedig ismételt bukásaim annyira megutáltatták velem (ebből később kigyógyultam), hogy alig birtam magamat egy campagne-ra elhatározni. De végül engednem kellett vezérem és barátaim erőltetésének és az ügy iránti kötelességérzetemnek. Elvállaltam a jelöltséget, és ezzel életem ismét visszazökkent abba a kerékvágásba, amelyet azóta el nem hagyott.

Amint egyszer elhatároztam magamat, vigan bele is fogtam. Csak akkori hűséges inasom csóválta fejét, „Minek ez? — ugymond, — hisz ugyis megint megbukunk." — Jóslata nem

teljesedett. Megtanultam egy kis tót dikciót az alatt a 10—14 nap alatt, amig a téli pompában ragyogó gyönyörü vidéket ottani barátaim kiséretében bejártam. Élveztem az utazás szépségeit és egyhangulag megválasztattam. Ezzel kezdődik tulajdonképeni pályám. Azóta szakadatlanul tagja voltam a képviselőháznak.

V.

AZ 1878. ÉVI KÖZGAZDASÁGI KIEGYEZÉS — A KELETI VÁLSÁG — AZ EGYESÜLT ELLENZÉK

Pártom, különösen pedig vezérünk, nagy örömmel fogadta visszatérésemet. Én is buzgósággal vetettem magamat ismét parlamenti hivatásomra; de az első hónapokban nevezetesebb vita nem fordult elö. Egy felszólalásomra emlékszem, amely nincs beszédeim gyüjteményében, a gyámügyi törvényjavaslat tárgyában. Nem volt ugynevezett „nagyszabásu" beszéd, de hozzájárult szónoki hirnevem megszilárdulásához. A pártnak vezető tagjai különben a már emlitettek voltak: Ürményi, Beöthy, Kállay Béni, aki a párt lapját, a „Kelet népét" is szerkesztette és magas szinvonalon tartotta Halász Imre, kiváló közgazdasági iró segitségével. Szögyény László is a vezérkarhoz tartozott, de a képviselőházban szerepelni nem kivánt. Valahányszor őt erre felkértük, az utolsó pillanatben mindig talált valami okot, hogy visszavonuljon.

A politikai élet elég rendesen folydogált, midőn 1877 végén a közgazdasági kiegyezés kérdései magas hullámokat kezdtek vetni.

Az 1867:XII. tc. tudvalevőleg nem tette közös üggyé sem a vámügyet, sem a jegybankot, bár a vám- és kereskedelmi szövetség megkötését ajánlotta; de arra az esetre, ha ebben az alakban nem sikerül az ország közgazdasági érdekeit megóvni, határozottan fentartotta az ország szabad elhatározási jogát. Ezen az alapon 1868-ban tiz évre kötötte meg a vám- és kereskedelmi szövetség egységes vámterülettel és a fogyasztási adók egyenlő szabályozásával. Egyidejüleg ugyancsak tiz

évre állapittatott meg a közös jegybank kiváltsága és a közösügyi kvóta. Ez utóbbi közjogilag nem, de tényleg összefüggött a vámegyezménnyel, amennyiben a közös vámterületen a vámbevételek közöseknek nyilvánittattak, ami Magyarországra nézve pénzügyi előnyt jelentett.

Miután mindezek a megállapodások 1878-ban lejártak, gondoskodni kellett azok megujitásáról vagy az alapvető közgazdasági intézményeknek más módòn való rendezéséről. Egy nagy kérdés-komplexum zudult tehát az országra, melynek megoldása épp annyi államférfiui éleslátást, mint szakértelmet igényelt.

Hogy az akkori kormány mind a két tekintetben a helyzet magaslatán állott volna, nem merem állitani. A kormány feje, Tisza Kálmán, közgazdasági kérdésekben nem volt otthonos. A közgazdasági tárcák gyenge kezekben voltak, betöltésüknél a pártszempont volt mérvadó. Egyedül Széll Kálmán pénzügyminiszter volt a feladatra rátermett egyéniség, de ő egyfelől még akkor nem érte el tudásának és tehetségeinek teljes kiforrottságát, másfelől pedig a pénzügyi nyomoruságnak mindennapi gondjaitól gyötörve, természetszerüleg egyoldaluan fiskális szempontok szerint mérlegelte a megoldásokat.

Az önmagában véve is nehéz feladatot még többrendbeli tárgyi és személyi, mondjuk: pártpolitikai természetű bonyodalom sulyosbitotta.

Hogy ez utóbbival kezdjük, a balközép hangzatos jelszavai közt az önálló magyar jegybank is szerepelt. Mivel ez nem ellenkezett az 1867 : XII. tc.-kel, ezt az egyet a balközép — elveinek hajótöréséből — a fuzióba átmentette. Érthető, hogy az elvtagadással vádolt képviselőknek zöme, de még inkább a naiv hitü vidék, erősen belekapaszkodott pogygyászának ebbe az egyetlen megmentett darabjába. Valóban, Tisza Kálmán az önálló jegybank követelésével indult neki a tárgyalásoknak, ahol azonban csakhamar azt kellett tapasztalnia, hogy nemcsak valósággal létező, igen komoly tárgyi akadályokba (a valuta rendezetlensége), hanem hajthatatlan uralkodói vétóba is ütközik. A kormány ezt a nehézséget azzal kerülte meg, hogy előbb rendbehozta a többi ki-

egyezési kérdések egész komplexumát és csak akkor, amikor minden egyébre nézve megvolt a megállapodás, vetette föl az önálló jegybank kérdését. Az uralkodó ellenzésével szemben Tisza Kálmán beadta lemondását és Sennyeyt ajánlotta utódjául, kinek azonban az a kötött utiránya lett volna, hogy az összes többi megállapodásokat magáévá tegye és ezenfelül a közös jegybankot is. Sennyey, aki — mint később fogom kifejteni — a létrejött közgazdasági megállapodásokat igen szerencsétleneknek találta (bár maga is a közös vámterület és bank alapján állott), erre természetesen nem vállalkozhatott. Ismét megtámadták azért, hogy a „hatalom" megragadására kinálkozó alkalmat nem ragadta meg, és ismét neki kell igazat adnom kritikusaival szemben, akik, ugy hiszem, összetévesztik a hatalmat a miniszterséggel, holott a kettő nem mindig ugyanaz. Hatalomnak azt nevezem, midőn módomban áll saját eszméimet megvalósitani; ha ez nincs meg, akkor a miniszterség nem más, mint amit a szó etimologiailag jelent: szolgaság, talán cifra szolgaság, de mégis csak szolgaság. Hogy Sennyey ebből nem kért, csak azokat lephette meg, akik nem ismerték, vagy kellően nem értékelték nagyszabásu egyéniségét. A képviselőházban kifogástalan parlamentáris felfogással indokolta meg a neki odakinált kabinetalakitás visszautasitását. Szavai epigrammatikus éllel fordultak Tisza Kálmán ellen. „Nem azért — körülbelül igy szólt — nem vállaltam a feladatot, mert ez idő szerint ebben a házban kisebbségben vagyok; ennek a helyzetnek vannak parlamentáris megoldási módozatai; hanem azért, mert nem azzal a szabad kézzel hivtak meg, amelyre szükségem volna, hogy t. i. a kiegyezési kérdések komplexumát illetőleg egészen elülről kezdhessem a tárgyalásokat. Kijelentettem illetékes helyen, hogy, amennyiben csak arról van szó, hogy a két kormány közt már létrejött megállapodások véglegesittessenek, erre egyedül egy férfiu van hivatva és ez a férfiu Tisza Kálmán". Én lelkesen egyetértettem vezéremmel és teljesen méltányoltam a visszautasitásban rejlő igazságot és nagyságot, de nem mondhatnám, hogy ebben az érzésben pártunk egyértelmüleg osztozott volna.

Az eredmény az lett, hogy Tisza Kálmán az uralkodó

aggodalmai előtt meghajolt és a bankközösséget is vállalva, megmaradt állásában.

Tárgyilag — meggyőződésem szerint — ez a megoldás helyes volt, mert rendezetlen valutaviszonyaink mellett az önálló magyar bank létesitése csakugyan aggályos kisérlet lett volna. De az ügy egész lefolyása más szempontból járt igen nevezetes következményekkel. Ez volt az első erőpróba népképviselet és király közt, még pedig a népképviseletre és a reá támaszkodó parlamentáris kormányra nézve a lehető legkedvezőbb körülmények közt. A kormány és pártja ugyanis csupán az országnak egy határozottan fentartott jogát kivánta érvényesiteni és kivánta ezt közgazdasági ügyben, mely kategóriája az ügyeknek legelsősorban tartozik a népképviselet hatalmi körébe. Mindazonáltal meg kellett hátrálnia és a király álláspontja teljes diadalt aratott. Ezzel hosszu időre eldőlt a két alkotmányos tényező erőviszonyának kérdése a királyi hatalom tulsulyának javára. Ha Tisza Kálmán korábbi álláspontjának elhagyását a bankkérdésben saját meggyőződése változásával indokolja, akkor ez nem válik annyira nyilvánvalóvá. De ő nem ezt tette, hanem kifejezetten a királyi aggodalmakra — értsd : vétóra — hivatkozott. Nálunk a királyi hatalom e tultengése még azt is eredményezte, — amint már a bankkérdésben is megnyilvánult, — hogy az 1867. évi intézmények körén belül, pusztán királyi akarat alapján, egy ujabb korlátozása keletkezett a nemzet tényleg élvezett önállósági attributumainak, és hogy ez ujabb korlátoknál való megállás az ugynevezett „kormányképességnek" első föltételévé vált. Történt pedig ez akkor, amikor a balközép vezére, az, aki függetlenségi szempontból ostromolta volt a kiegyezést, állott a hatalom élén, hátamögött egy olyan többséggel, amely majdnem az egész képviselőházból állott. Ez az utóbbi körülmény, egy hatalmas ellenzék hiánya, a mi viszonyaink közt kifelé egyáltalán gyengesége volt a kormánynak ; mert az osztrák kormánnyal folytatott minden tárgyalásnál az a tényező, amelynek csak az a fontos, hogy valami eredmény létrejöjjön, a királyi hatalom, egész sulyával ránehezedik a parlamenti szempontból erősebb kormányra ; ennek kell engedni, mert ő „otthon mindent keresztülvihet". Tisza Kálmán bankügyi veresége tehát a felfelé való határ-

talan megadásnak oly éráját nyitotta meg, melyből ritkán villant föl az önálló akarásnak egy-egy jelensége. Ez azután áthatotta az egész társadalmat és erősen hozzájárult a nemzet erkölcsi erejének megrontásához.

Jelen emlékirat későbbi részeiben még gyakran kell erre az eszmekörre visszatérnem, mert hiszen e körül forgott évtizedeken át politikai tevékenységem javarésze. Teljes tárgyilagossággal fogok ilyenkor annak a kérdésnek a megvilágitására törekedni, hogy mennyiben hibás a hatalmi viszonyok ilyetén kialakulásában Tisza Kálmán politikája, és hogy mennyiben volt ez az egyensulymegbillenés az ifju magyar parlamentárizmus és forrongásban levő társadalmi viszonyaink akkori stádiumának természetes következménye. Itt elég legyen megállapitanunk, hogy 1877-ben ezeket az összefüggéseket senki teljes horderejükben fel nem ismerte, és hogy ennek folytán a bankkérdés fölött csodálatos könnyelmüséggel tért napirendre a közönség. A közgazdasági kiegyezés tárgyi nehézségei, melyekről most már szólnom kell, nem is a bankkérdésben rejlettek, sem a közösügyi kvótakérdésben (mely utóbbi minden zökkenés nélkül intéztetett el a régi alap magatartásával), hanem a vám- és kereskedelmi ügyek elrendezésében. Ezekben a kérdésekben világszerte olyan áramlatok nyomultak előre, melyek homlokegyenest ellenkeztek azokkal, amelyek az első vámszövetség megkötésekor uralkodtak. Ezekkel kellett leszámolni, ezekbe kellett hazánk helyzetét beilleszteni. Itt tehát nem segithetett az egyszerü meghosszabbitás, hanem ujat kellett teremteni. Mellőzhetlenül szükséges, hogy ezt a helyzetet némileg bővebben ecseteljem. Elbeszélésem ez a része különben talán még ma is aktuálisabb minden egyébnél, amit ezeken a lapokon elmondok, mert tagadhatatlan — bár akkor alig sejtett — összefüggésben áll azokkal a szociális problémákkal, melyeket a háboru talán egy századdal hamarább érlelt meg, mint ahogyan háboru nélkül érlelődtek volna.

A mult század hatvanas éveiben tetőpontján állott a szabadkereskedelmi tanok uralma, nemcsak a tudományban, de az európai államok közgazdasági politikájában is. Abba az időbe esik Cobden agitációja és annak eredményeként, a III. Napoleon által Angliával kötött kereskedelmi szerződés.

A példa mindenfelé hatott. Az osztrák-magyar monarchia, mint egységes vámterület, előbb Németországgal, azután Angliával (a hires „pót-konvencióban") nagyon szabadelvü — azaz a vámvédelmet minimumra leszállitó — kereskedelmi szerződéseket kötött, melyek tételeit általánossá tette a „legjobban kedvezményezett nemzet" klauzulájának minden kereskedelmi szerződésbe való felvétele. A kiegyezési éra kezdetének vezető magyar közgazdászai és államférfiai ezt az irányt örömmel tették magukévá, részint, mert elméleti álláspontjuknak, részint, mert az ország akkori közgazdasági érdekeinek tökéletesen megfelelt.

A kiegyezés 1878. évi megujitásának idején azonban európaszerte visszafejlődés állott be a protekcionizmus felé. Franciaországban Thiers és Ponyer-Quertier régi protekcionisták kerültek a szerencsétlen háboru után a kormány élére és irányuk a hatalomból való távozásuk után is érvényesült. Németországban Bismarck közgazdasági kisérletei kezdtek kibontakozni hasonló irányban. Ami pedig minket közelebbről érintett, az osztrák nagyipar képviselői nagy agitációt fejtettek ki a — szerintük — szabad kereskedés által végromlással fenyegetett osztrák ipar megmentésére, vagyis a védvámrendszer helyreállitására. Az akkori osztrák kormány magáévá tette álláspontjukat. A kiegyezés megujitásánál követelte, nemcsak az angol pótkonvenciónak, hanem az 1868-ban kötött, sokkal mérsékeltebben szabadkereskedelmi német kereskedelmi szerződésnek felmondását is (ami meg is történt) és egy erősen védvámos uj általános vámtarifa létesitését, melynek tételeiből — ez előrelátható volt az agitáció természete folytán — a később megkötendő kereskedelmi szerződéseknél csak keveset volt hajlandó engedni. Ez tehát teljes és tökéletes rendszerváltozás volt.

Ezzel szemben Magyarország érdeke, a közös vámterület fentartása esetén, akkor határozottan a szabadkereskedelem mellett való megmaradást követelte. Akkor még nagy gabonamennyiségeket vittünk ki egészen Angliáig; Nyugat-Európa gabonaszükségletének kielégitésében jelentékeny tényező voltunk, talán a legjelentékenyebb. Amerika még nem jelent meg az európai piacon; Oroszország vasuti rendszere még nem volt kiépitve. Másfelől saját iparunk még egészen

kezdetleges volt. A közös vámterület magasabb vámtételei tehát ránk nézve tiszta teherként jelentkeztek, mely a magyar fogyasztóközönségre nehezedett; a magyar termelő pedig piacainak elvesztésétől, vagy legalább összezsugorodásától félt, ha az idegen bevitelt megnehezitjük. Az agrár-protekcionizmust, gabona és egyéb élelmicikkek vámját, amiket mint kompenzációt suttyomban emlegetni kezdtek, akkor még jó (tudományos) társaságban meg sem emlithető szörnyüségnek tartották — és igy gondolkozott Sennyey is. Annyira mégsem volt megpecsételve a szabadkereskedelmi elmélet veresége, hogy idáig el lehetett volna menni. Kevés év kellett ahhoz, hogy ezt az utolsó lépést is megtegyük; de akkor még nem tudtuk magunkat rászánni.

Ezekbe a világáramlatokba illeszkedett be a külön magyar vámterület mellett — akkor még szerényen — megindult agitáció. A közjogi ellenzék — szerintem tévesen — a közjogi önállóság egyik attributumaként karolta föl az eszmét; de voltak hivei a 67-esek közt is, részint pénzügyi segédforrásaink teljes felhasználhatása, részint iparteremtés szempontjából.

Ilyen háttérrel létesültek a közgazdasági kiegyezésre vonatkozó kormány-megállapodások. Magyarországnak nyujtott némely pénzügyi előny fejében, melyek Széll Kálmán pénzügyminisztert nyerték meg az ügynek, a közgazdasági kérdésben az osztrák álláspont, a protekcionizmus, magas tételü általános vámtarifával, győzött, mert neki kedvezett a világáramlat és mert Ausztriának a közgazdasági minisztériumok élén erősebb emberei voltak, és — ami állandó előnye volt — erősebb, céltudatosabb közgazdasági közvéleménye.

Ezek a kiegyezési javaslatok okozták az első szakadást a szabadelvü-pártban. A kormány tagjai közül a kereskedelmi miniszter, B. Simonyi Lajos, lemondott és a kilépők nagyobb részének élére állott, akik — körülbelül 70-en — „független szabadelvü-párt" neve alatt alakultak külön. De kiléptek még Lónyay Menyhért, Kerkápoly Károly, Bittó István. Később Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost és mások, akik azonban nem léptek be a független szabadelvü-pártba, hanem pártonkivüli disszidensek maradtak. Látnivaló, hogy az első nagy kérdés a szabadelvü-pártot értelmi tőkéjének nagyré-

szétől, talán mondhatni: javától fosztotta meg; de annál „egységesebbé" vált, ami maradt, és többségnek elegendő volt. Az egész ellenzék, ha jól emlékszem, 130 főnél többre ment és négy csoportra oszlott, melyek közt semmi szellemi kapocs nem volt, hanem annál több antipátia. A szélsőbal és a Sennyey-párt a magyar politikának két szélső pólusát, a „független szabadelvü-párt" a balközépi, végül a pártonkivüli disszidensek a Deák-párti mentalitás élő nyulványait képviselték. Az utóbbiak a Deák-párt utolsó idejének hü képét nyujtották egymás közt való meghasonlottságukban; Lónyay és Kerkápoly elhasznált nagyságok voltak; a nagytehetségü és nagyratörő Szilágyi Dezső pedig még kereste jogosult ambiciójának utját.

A kép nem volna teljes, ha meg nem emlékezném egynéhány szabadelvü-párti képviselőről, aki a kiegyezést ellenezte, de mégsem hagyta el a pártot, hanem ad hoc felmentést nyert, vagy vett magának a pártfegyelem alól. Ilyen volt Kautz Gyula egyetemi tanár, akit egész tudományos működése a szabadkereskedelemhez kötött, akire nézve tehát erkölcsi lehetetlenség volt a védvámhoz való átpártolást szavazatával támogatni, de lehetetlenség volt a hallgatás is. Ez az eset később gyakran ismétlődött és a szabadelvü párturalom fentartásának egyik nem lényegtelen eszközévé vált: bizonyos rugalmasság a pártfegyelemben, ad hoc ellenzékiség, akár valamely nagy kérdésben is, és azután visszatérés a párthüséghez. Mivelhogy, ugy látszik, édes a hatalommal együtt lenni. Én ezeknek az uraknak magatartását ama fiatal leányok viselkedéséhez hasonlitottam, akik elmennek olyan szinielőadásra is, melyben illetlen jelenetek fordulnak elő és, mialatt ezeket játsszák, kimennek a páholyból, de azután megint visszatérnek. Akiknek lelkiismerete ezzel megelégszik, azok nem gondolják meg, hogy a páholy megvételével mégis csak elősegitették azt az immoralitást, amely elől kiszöktek.

Ámde reám nézve az volt a fontos, hogy pártom milyen magatartást fog követni a kiegyezéssel szemben; annál fontosabb, mert a kiegyezés vámügyi részével a párt képviselétével, mind a bizottságban, mind a plénumban engem biztak meg. Nemzetgazdasági tanulmányaim folytán, ha a vezér

maga nem vállalkozott, jogos igényem volt erre a küldetésre. A vezér pedig éppen akkor annyira betegeskedett, hogy ilyen munkára nem vállalkozhatott, sőt több időre Budapestről el is kellett távoznia. Egyedül Kállay Béni jöhetett volna tekintetbe mellettem, de ő különösen a bankügyel foglalkozott és őt a bankügyi bizottságba küldték. A párt, mint a konzervativ hagyományok képviselője, nem foglalhatott állást politikai szempontból a kiegyezés ellen; ebben az ő helyzete a szélsőbal helyzetének éppen forditottja volt. De az ellenzéki ösztön általános hangulattá tette a párttagok körében azt a kivánságot, hogy ki kell használni ezt az alkalmat, amikor a kormány komoly nehézségekkel küzd: nem szabad a kiegyezést elfogadni. Szerencsére a tárgyi szempontok Sennyeyt is erre az elhatározásra vitték, mely tulajdonkép logikailag folyt előbbi állásfoglalásából, mikor a kormányvállalást, ennek a kiegyezésnek terhével, visszautasitotta.

Sennyey politikai és közgazdasági szempontból az Ausztriával való vámközösség hive volt, de egyuttal a szabadkereskedelmi politikának is. A régi konzervativ-párt közgazdasági tekintélyei, a Dessewffyek, erőteljesen képviselték ezt az irányt; Sennyey hűséges növendékük volt. Az akció megkezdése előtt felkerestem őt sárosmegyei visszavonultságában és teljes megállapodásra jutottunk, bár a kiinduló pontban némi eltérés volt köztünk. Én sem a közös vámterületnek, sem a szabadkereskedelmi elméletnek (akkor már) nem voltam olyan feltétlen hive, mint ő, de az adott helyzetben azt tartottam, hogy mindkettö együtt, azaz: közös vámterület szabadkereskedelmi politikával, legjobban felel meg az ország érdekének. Sennyey beleegyezésével állitottam fel a tételt akkép, hogy: igenis, akarjuk a vámterületi közösséget fentartani, de csak szabadkereskedelmi politikával; ha Ausztria erre nem hajlandó, akkor nem kell a vámközösség sem. Konzervativ párttól ez elég merész állásfoglalás volt; ugy hiszem, érdemileg a leghelyesebb.

Ezen az alapon vittem a hadjáratot, politikai életem első nagy akcióját, elég jelentékeny erkölcsi sikerrel. A bizottsági jelentéssel szemben beadott külön véleményem az álláspontot világosan domboritotta ki. Tételem igy hangzott: a vámközösség önmagában véve szabadkereskedelmi gondo-

lat; ha a szabadkereskedelmet elejtjük, benső ellenmondássá válik. Ez igy pregnánsan volt megformulázva. De le kellett számolnom azzal a kérdéssel is, hogy fentartható-e a szabadkereskedelem az osztrák ipar szempontjából? Ha vámközösséget akarunk, akkor a közösség másik felének érdekeire is figyelemmel kell lennünk. Én nem tértem ki e kérdés elől sem. Volt Ausztriában, az erős védvámos áramlat mellett, számottevő pártja a szabadkereskedelemnek is. A N. Fr. Presse volt ennek a pártnak szócsöve. Érintkezésbe léptem tehát a N. Fr. Presse közgazdasági rovatának akkori vezetőjével, a nagyhirü dr. Hertzka Tivadar közgazdasági iróval, és tőle egész adathalmazt kaptam, amely annak a tételnek bizonyitására szolgált, hogy az osztrák ipar szempontjából sem szükséges az a magas vámvédelem, amelyet az uj vámtarifa létesiteni akart. Ekkép széles alapon és nagy objektivitással tárgyaltam a kérdést. A kormány a vita során nem is tagadta, hogy Magyarország szempontjából előnyösebb volna a megmaradás a szabadkereskedelem mellett, de azt állitotta, hogy nem a mi hibánkból, még Ausztria hibájából sem, hanem a Németországban felülkerekedett protekcionisztikus áramlat miatt nem lehetett azt fentartani; de hogy ilyen feltételek alatt is előnyösebb a vámközösség a különválásnál. Ez utóbbi kérdésbe nem mentem bele mélyebben, de megmaradtam annál, hogy a mi állásfoglalásunk tolta bele Németországot is a védvámos politikába.

A vita motivumai közt egyáltalán nem szerepelt a szociális kérdés. Hogy e tekintetben Kelet-Európa még mennyire éretlen volt negyven év előtt, amikor pedig Anglia és Franciaország már harminc évvel korábban nagy szociális mozgalmakon és reformokon mentek keresztül és azóta is folyton foglalkoztak a szociális kérdéssel, a mai helyzet világitásában nézve a dolgot, szinte megfoghatatlan. Erről a következő fejezetben lesz alkalmam beszélni.

Az egész hadjárat, melyet nagy ambicióval, nagy gonddal és széleskörü tanulmánnyal készitettem elő, és nem minden dicsőség nélkül vezettem, reám nézve mégis egy jelentéktelen, de kinos felsüléssel végződött, melynek történetét, tanulságos volta miatt, ideirom. A nagy kereskedelempolitikai vita végén záróbeszédemre készültem, mellyel az

egész vita erkölcsi gyümölcsét reméltem leszedni. Ekkor közvetlenül az ülés előtt kezembe került a N. P. Journalnak (szintén lelkes, szabadkereskedelmi előharcosnak) egy cikke, melyben frappáns számtételekkel volt megvilágitva, hogy az uj ipari védvámok mennyivel emelik egy polgári családnak évi kiadási tételeit; eredményként elég jelentős összeg mutatkozott. Én nagy „sláger"-t láttam ebben a számitásban, és bizva a cikkiró komolyságában, kritika nélkül elfogadtam számtételeit és azokat záróbeszédemben elmondtam. Szerencsétlenségemre kisült, hogy ezek a számtételek óriási tulzást tartalmaznak, amit Széll Kálmán pénzügyminiszter replikájában általános derültség közt drasztikus módon rám is olvasott, kifejtvén, hogy milyen luxust kellene annak a „szerény polgári családnak" kifejteni, milyen számtalan kabátot csináltatni, hogy hány hordó kávét inni, stb., hogy ekkora megterhelést érjen el. A nevetők ellenem voltak; hiába iparkodtam — részben alaposan — kimutatni egy kétségbeesett viszszavonulási ütközetben, hogy Széll Kálmán adataiban is voltak tulzások. Az eredmény mégis az volt, hogy egy komoly és nagy szorgalommal vitt parlamenti hadjárat végén a Ház az én rovásomra mulatott egy megfoghatatlan könnyelmüség miatt, melyre a hatásvadászat csábitott és, hogy ennek a szerencsétlen negyedórának emléke nagymértékben lerontotta előző sikereim erkölcsi hatását, barátaimnál és ellenfeleimnél egyaránt. Hogy ez kissé elrontotta kedvemet, azt mindenki természetesnek fogja találni. Barátaim nehezteltek is reám, mert végre én voltam hivatalos szónokuk. Csak Zichy Nándor vigasztalt azzal, hogy az ilyen kis vereségek lelkileg nagyon *egészségesek*, ami igaz is.

A kiegyezési parlamenti hadjáratot nyomban követték a külpolitikai viták, melyek a monarchiának az orosz-török háboruval szemben folytatott, a berlini békével és Bosznia megszállásával végződő politikája körül forogtak. Ezek még jobban felkavarták a közvéleményt, a szabadelvü-pártból ujabb kiválásokat idéztek elő és a parlamenti viszonyok átalakulását érlelték meg.

Nem e közlemények feladata, hogy az 1877-ben kitört keleti válságnak történetét adják elő. Ennek ismeretét az olvasónál fel kell tételeznem. Elég arra rámutatnom, hogy

Bosznia akkor azt a szerepet játszotta, mely később Macedóniának jutott, hogy t. i. akár saját jószántából, akár az orosz politika követelményei szerint, időnként kritikus helyzetet idézzen elő a Balkán-félszigeten. A jelzett időben is onnan indult ki a válság, mely előbb Szerbia hadüzenetéhez, azután a nagyhatalmak beavatkozásához, a konstantinápolyi konferenciához és végül, az orosz-török háboruhoz vezetett.

Mennyi és milyen része volt monarchiánknak a válság különböző fázisainak lebonyolitásában, ezt ma sem tudom határozottan megmondani. Annyi ténynek látszik, hogy Bosznia megszállását régtől fogva előkészitették, hogy Kállai Béni mint belgrádi konzul és Andrássynak (akkor még magyar miniszterelnök) bizalmasa Boszniát beutazta, nagy tanulmányt szentelt mind a tartománynak, mind Szerbiának; szóval, hogy a terv, mely a berlini szerződésben vált valósággá, már jóval előbb érleltetett meg.

Az európai helyzetet akkor a Németország és Oroszország közt fennállott szoros barátság és Anglia habozó politikája jellemezte. A német-francia háboru alatt Oroszország biztositotta Németországot minden egyéb támadás ellen; az orosz-török háboru alatt Németország visszaadta neki a kölcsönt. Angliában konzervativ kormány volt, melynek élén Disraeli (a későbbi lord Beaconsfield) állott, külügyminisztere Lord Derby, Disraeli után legbefolyásosabb tagja Lord Salisbury volt. Ennek a három tényezőnek, amint a később előadandók mutatják, nem volt egészen egységes felfogása. Disraeli — ez volt legalább akkori benyomásom — a hagyományos török-barát, orosz-ellenes konzervativ politikát szerette volna követni; de ennek nagy akadálya volt Gladstone hatalmas agitációja a török uralom bünei ellen, mely tagadhatatlanul óriási átalakitó befolyást gyakorolt az angol közvéleményre. Derby habozó, ingadozó természet volt, féllábbal már a liberálisok táborában állott, amelybe később át is ment. Salisbury közelebb állott Disraelihez, de önálló politikát követett és nyitva akart tartani Anglia elhatározásai számára minden ajtót. Ezek az árnyalatok kifejezésre jutottak az angol hivatalos diplomácia háta mögött működő bizalmas ágensek tevékenységében, akikkel való érintkezésemről a továbbiakban számolok be. Franciaország is kétlelkü volt,

ott is Decasey herceg külügyminiszter hivatalos politikája mögött a köztársaság akkori elnökének, Mac Mahon marsallnak, némileg eltérő török-barát személyes politikája kisérletezett, amelynek bizalmas ágensei a Disraeli-félékkel bizonyos érintkezésben állottak.

Ebben a meglehetősen bonyolult helyzetben, mely nehéz feladat elé állitotta monarchiánk külügyi vezetését, Andrássy egészen uj utakon haladt. Kereste és megtalálta a közeledést a német-orosz csoporthoz, nem szegült ellene az orosz terveknek, amennyiben azok a balkán-félszigeti keresztény népek felszabaditására vonatkoztak, de megállapitotta az orosz akciónak azon határait, amelyeken tul, saját akciója szabadságát fentartotta, azaz: melyek tullépése ellen előre tiltakozott. De politikájának ez az utolsó perdöntő részlete a dolog természete szerint nem juthatott nyilvánosságra. A közönség csak az Oroszországhoz való külső közeledést látta, a „három császári szövetséget", és igy a közvélemény, — nemcsak a tömegek, de művelt rétegek közvéleménye is — nem értette meg Andrássyt. Orosz-barát politikát tulajdonitott neki, mely — sokak szerint — Bosznia megszerzésének kedvéért hagyta el a hagyományos osztrák-török barátság politikájának kitaposott ösvényeit, holott, épp ezen a ponton, a magyar közérzület kivételkép az osztrák hagyományokkal találkozott. Csodálatos meg nem értés volt ez; holott elég világos lehetett, hogy a német-orosz bizalmas viszony és az angol habozás alig engedet más választást.

Az egész magyar ellenzék Andrássy külpolitikája ellen fordult és tagadhatatlanul magával ragadta a magyar közvélemény nagyobb részét; a szabadelvü-pártot is csak ugy lehetett e politika formai támogatására rábirni, hogy — az előbb leirt recept szerint — az elméleti frondőrösködést a párttagoknak megengedték. Tisza Kálmán pártvezéri ügyessége volt Andrássy egyetlen támassza Magyarországon, aminek az a — szerintem — káros következménye volt, hogy Andrássyt a magyar belpolitikában Tiszához láncolta. Akinél főfeladatunk tekintetében nélkülözhetetlen segitséget találunk, annak egyéb hibáit természetszerüleg kénytelenek vagyunk elnézni. Igy tette magát tul Széll Kálmán a kiegyezés közgazdasági hiányosságain és hibáin, mert pénzügyi

politikája megtalálta abban a kivánt segédforrásokat; igy nézte el Andrássy Tiszának mindazt, ami nem lehetett előtte rokonszenves, mert abban, ami egész energiáját lekötötte, külpolitikájában, Tiszánál — és egyedül Tiszánál — megbizható támaszra talált.

E külpolitika leghatározottabb ellenzői közé tartozott Sennyey is. A török birodalom fentartása a konzervativ hagyományoknak még élő része volt, mondhatom, európaszerte, de különösen Ausztriában. Magyarországon pedig a baloldali áramlatok is hasonló vizekben usztak, már hálából Törökországnak az emigrációval szemben tanusitott lojalitása iránt is. De ebbe a tanba kapaszkodott ösztönszerüleg a magyar nemzeti érzés pártkülönbség nélkül, mert érezte, hogy a török uralom alatt álló, orosz befolyástól mozgatott szláv népek felszabadulása minket problémák elé fog állitani, melyeket kikerülni mindenesetre kényelmesebb, mint azokat megoldani. Vezérem által bátoritva, teljes erővel belevetettem magamat ebbe az áramlatba és usztam a népszerüségben, amely annak követésével együtt járt. Ma nem tekintek vissza különös büszkeséggel közéletem e fejezetére. Nyiltan megadtam Andrássy emlékének — sajnos, csak emlékének — azt az elégtételt, hogy bevallottam tévedésemet, melyből — bármi lett légyen okozója — az a pótolhatatlan veszteségem származott, hogy Andrássy közt és köztem bizonyos idegenséget létesitett, mely akkor sem enyhült, mikor később külpolitikai kérdésekben egyetértettünk. Ez teljesen érthető volt, mert Andrássyt kinosan érintette a magyar közvéleménynek egyideig való elfordulása, kinosabban, mint ahogy magának is bevallotta; ebben pedig nekem nem csekély részem volt.

Nem volna célja annak, hogy külpolitikai hadjáratomnak egyes parlamenti tényeit felsoroljam. De el kell mondanom egyetmást, ami a kulisszák mögött történt, és amibe valahogyan belekeveredtem. Életemben először és utolszor vettem részt be nem vallott politikai cselszövésekben; az eredmény egyszer s mindenkorra elriasztott ezektől a metódusoktól, melyekre különben sincs tehetségem.

Már előbb emlitettem azokat az ellentétes áramlatokat, amelyek az angol és a francia kormány kebelében a keleti

politikát illetőleg voltak. Ezeknek az eltéréseknek hullámai hozzánk, az akkori magyar ellenzékhez, is eljutottak. Körülbelül egyidejüleg merült fel Budapesten egy Bréda gróf, aki Mac-Mahon és egy Butler Johnston nevü angol képviselő, aki Disraeli személyes politikájának bizalmas ügynökeként mutatkozott be és ezt a minőséget valamely módon igazolni is tudta. Tudtommal Ürményi Miksa volt az első, akivel nálunk érintkezésbe léptek, aki rögtön tüzet fogott és tőle ez a tüz reám is átragadt. A politika, melyet ezek az urak képviseltek, határozottan török-barát volt; végcél gyanánt egy olyan európai csoportosulás lebegett előtte, mely — az akkori látszat szerint — elválaszthatlanul összekapcsolt Németországot és Oroszországot izolálta volna, vele szembe állitván egy angol-francia-olasz-osztrák-magyar-török szövetséget. Ez a szövetség rögtön Oroszország ellen fordult volna. Tervezőinek felfogása szerint az osztrák-magyar haderő egy aránylag kis része elegendő lett volna a török területre behatolt orosz sereg megsemmisitésére, mig a szövetségesek többi katonai segédforrásaiból Németországgal szemben is tulhatalmat lehetett volna létesiteni, mely azt vagy sakkban tartsa, vagy legyőzze. Ausztria visszanyerte volna vezetőállását Németországban. Török részről az akkor kegyvesztett, de még mindig befolyásos Midhat pasa volt e tervek előmozditója. Hogy mennyiben állottak franciaországi és angolországi komoly tényezők ezen akció mögött, azt ma sem tudom megmondani, de a legnagyobb valószinüség amellett szól, hogy az előbb nevezett ügynököknek volt bizonyos felhatalmazásuk arra, hogy a hangulatot és a politikai lehetőségeket nálunk kipuhatolják, anélkül, hogy küldőik magukat már egy bizonyos politikára elhatározták volna. Amint azonban az események haladtak, az angol hivatalos politika is mindinkább bizalmatlanná vált Andrássy iránt, akit, ugy látszik, ott sem értettek meg. Egy időpontban egyenesen azt a kérdést intézték hozzám, hogy mivel segithetnék a magyar ellenzéket Andrássy megbuktatására. Akkor járt Budapesten Sir Henry Drummond Wolf, Salisbury lordnak bizalmas barátja, s általa a bécsi angol nagykövettel is érintkeztem. Mivel, sajnos, nincsenek feljegyzéseim, nem tudom pontosan megmondani beszélgetésünk tartalmát; de két dologra hatá-

rozottan emlékszem: Egyik az én válaszom a fentebbi kérdésre, amely abból állott, hogy a helyzet titkos adataira volna szükségünk egy hatásos, talán eredményes politikai hadjárat meginditása céljából; a második pedig, hogy az angol nagykövetnél tett első látogatásom azzal végződött, hogy bizalmas érintkezésünknek legközelebb folytatása lesz és ha jól emlékszem, következő látogatásom időpontját is megállapitottuk. De még ezt megelőzőleg a titkos adatok közlésére vonatkozó kérésemet — gondolom Sir Henry Dummond Wolf utján — sajnálattal teljesithetetlennek mondták, mert ünnepélyesen vállalt kötelezettségek állanak teljesitésének utjában. Mikor pedig a megállapitott időben az angol nagykövetnél megjelentem, udvarias fogadtatásra találtam ugyan, de egyszersmind teljes begombolkozottságra, mintha ennek a látogatásnak semmi előzménye nem lett volna. És ezzel vége szakadt az egész összeesküvésnek. Az ügynökök eltüntek; Bréda grófról többé semmit sem hallottam; Butler Johnstonról annyit, hogy a liberális táborba ment át. Sir Henry Drummond Wolffal még volt némi érintkezésem, de ő voltaképen sohasem ügynökösködött, hanem mindig egyedül tájékozás szerzését mondta utazásai céljának. Hamis következtetések kikerülése végett meg kell mondanom, hogy az Ugron Gábor által létesitett fegyveres székely puccsról, mely az orosz hadsereget hátbatámadni készült, és — amint nekem később Andrássy mondta — az orosz politikai világban óriási riadalmat okozott, semmi tudomásom sem volt. Hogy az előbb nevezett ügynökök befolyást gyakoroltak-e reá vagy sem, azt nem tudom.

Az egésznek tanusága nagyon egyszerü és reám nézve végleges kijózanodást jelentett a görbe utak politikájából. Kormányok vagy kormányon levő egyes férfiak nem hivatalos uton keresnek néha összeköttetéseket idegen országokban az ottani nem hivatalos tényezőkkel, abból a célból, hogy saját céljaik elérésére maguknak minden lehető eszközt biztositsanak, a másodrendüeket is; olyanokat, amelyek eredményes felhasználása nagyon valószinütlen. De épp azért óvakodnak attól, hogy ezekben a nem hivatalos összeköttetésekben bárminemü kötelezettséget vállaljanak, hanem inkább azok mellett folytatják a rendes tárgyalásokat a hivatalos

tényezőkkel és, ha azokkal sikerül egyetértésre jutniok (amit mindig elsősorban kivánnak), rögtön és kevés ceremóniával elejtik amazokat, akik ilyen esetben nem valami jeles szerepet játszanak, sőt elejétől fogva bizonyos lenézésben részesülnek. Ez történt a jelen esetben is. Világos, hogy azon pár nap alatt, amely a bécsi angol nagykövetnél tett első és második látogatásom közt lefolyt, egyetértés jött létre az angol kormány és Andrássy közt, és igy az ellenzékre többé nem volt szükség. Az is világossá vált előttem később, Andrássy egyszer célzott is rá, hogy ő tudott ezekről a tárgyalásokról és hogy ez, inkább mint bármi más, hozzájárult irántam való idegenségéhez, aminthogy máskép nem is lehetett. Szóval politikai és erkölcsi tőkében nem nagyon meggazdagodva kerültem ki ebből a kalandból. Önérzetem erősen meg volt sebezve, midőn tapasztalnom kellett, hogy némileg azok közé a politikai tényezők közé sülyedtem, akikkel az elsőrendü szereplők be nem vallott összeköttetéseket tartanak fenn, akikkel titokban kezet szoritunk, de akiknek fényes nappal nem köszönünk. Az angol ezt igy nevezi : „to lose caste" — kasztjából lesülyedni. Szerencsére nagyobb baj nélkül mentem keresztül ezen a tapasztaláson és csakhamar visszanyertem az elvesztett, vagy legalább veszélyeztetett „kaszt"-ot.

De nem mulaszthatom el, hogy itt ki ne térjek arra az analógiára, amely az én épp előadott esetem és az emigráns-politika viszontagságai közt van, legyen az emigráció royalista, forradalmi vagy bárminő eredetü. Minden hatalom felhasználja annak a hatalomnak emigránsait, amellyel ellentétbe vagy éppenséggel háboruba keveredett, és rögtön elejti őket, mihelyt ama hatalom hivatalos kormányával békét köthet. Szerencsétlen és megalázó szerep, amelyen keresztülmentek a legnagyobbak is, akik emigráns-politikára szorultak. De ők rászorultak, máskép nem cselekedhettek, csak a tétlenség vagy az igen kevés reményü kisérletezés közt volt választásuk. Akinek azonban rendelkezésére áll a nyilt alkotmányos cselekvés mezeje, bármi kevés pillanatnyi sikerrel kecsegtessen is, maradjon meg ezen a téren és ne tévedjen előszobákba, ahol csak inasokkal, — vagy összeesküvő tanyákba, ahol be nem vallott és mindenkor meghazudtolható ügynökökkel találkozik. Később lesz alkalmam, hogy, nem

magamnak (mert én ilyenekbe többé nem ártottam be magamat), hanem némely politikai szövetségesemnek hasonló kalandjairól és azok siralmas eredményéről egyetmást elmondhassak. Meg kell még emlitenem, mielőtt ezzel az epizóddal végzek, hogy bármennyire nem értették meg akkor Andrássyt Magyarországon és — ugy látszik — Nyugateurópában sem, a legközvetlenebbül érdekelt Oroszországban igenis megértették. Ezt kell legalább következtetnem az orosz udvarhoz igen közel álló Dánia akkori bécsi követének, Falbe urnak többrendbeli nyilatkozatából. Falbe és neje a bécsi társaságban igen kedvelt egyéniségek voltak és nagyon ügyesen használták ki társadalmi helyzetüket információk szerzésére és hangulatok keltésére. Én Falbeval egy Bécsben lakó rokonom házánál néha találkoztam és, bár nem kerestem vele a politikai beszélgetést, mégis tapasztaltam, miként használ föl minden alkalmat, hogy hivatalos külpolitikánk ellen bizonyos pikantériákat helyezzen el. Tette ezt nagyon óvatosan, soha tul nem lépve a diplomáciai korrektség határait, de nem minden hatás nélkül. Azt persze tudtam, hogy ő — az enyémmel homlokegyenest ellenkező szempontból — kedvetlen Andrássyval szemben, és nem volt — sajnos, soha sem volt — arra képességem, hogy ellentétes felfogásuak megnyilatkozásaiból, vagy velük folytatott beszélgetéseikből, a magam céljai javára valamit kihalásszak. Ennek a képességnek hiánya, amely abban a legyőzhetlen impulzusban gyökerezik, hogy, akivel ellentétben vagyok, azzal az ellentétet folyton éreztessem, egyike volt legnagyobb politikai fogyatkozásaimnak. Itt a frappáns példa. Épp egy ilyen nagyon beavatott embertől, minő Falbe volt, egy kis diplomáciai ügyességgel sok használható adatot nyerhettem volna. De én ehelyett mindig csak a magam politikájával rukkoltam ki és én voltam az, aki a másiknak anyagot szolgáltatott, legalább a hangulat tanulmányozására. Egy ilyen alkalommal Falbe kétkedőleg azt mondta nekem: „Hát önöknél Andrássyt orosz-barát politikusnak tekintik"? — és midőn azt feleltem, hogy politikája erre vall, elvesztvén diplomáciai egyensulyát, olyan hahotába tört ki, hogy nekem ettől is kinyilhatott volna a szemem.

A világ szemei csakhamar kinyiltak. Hovatovább nyilván-

való lett, hogy Andrássy politikája az egyetlen utat követte, amelyen nagy háboru kockázata nélkül Oroszország hóditó terveit meghiusitani lehetett. A san-stefanói béke után, melyet a győztes Oroszország diktált a legyőzött Törökországnak, Andrássy keresztülvitte annak az elvnek az elismerését, hogy a háboru következményeinek megállapitása, egyáltalán a török birodalom területének kérdései, európai kérdések, amelyeket a hadviselők egyedül nem szabályozhatnak, hanem csak egy európai kongresszus. Nyilvánvalóan ezen a ponton állott helyre az egyetértés Andrássy és az angol politika közt. Ezzel bontotta meg tulajdonkép már akkor a benső egyetértést Németország és Oroszország közt is, egy olyan elv felállitásával, amelyet Németországnak lehetetlen volt magáévá nem tenni, melynek alkalmazása azonban az orosz politika céljaiba ütközött. Igy jött létre 1878-ban a berlini kongresszus, egyenesen mint Andrássy diadala.

Amint azonban Andrássy politikájának körvonalai ekkép kibontakozni kezdtek, előtérbe lépett egy részlet-kérdés, mely a magyar közvéleményt nagyon felizgatta: Bosznia és Hercegovina megszállásának kérdése. Mindenki beszélt róla és, bár hivatalosan politikánk céljául soha meg nem jelölték (aminthogy a dolog természete szerint nem is jelölhették meg), alig volt kétséges, hogy tervezik. A magyar közvélemény, mondhatni egyértelmüleg, a megszállás ellen foglalt állást. Egyrészt a török birodalom integritásának dogmája, másrészt egy uj szláv néptörzsnek kapcsolatba hozatala a monarchiával és a dualizmus megingatásának veszélye: ezek voltak az ellenzés főmotivumai, melyekhez némelyeknél pénzügyi aggodalmak is járultak. Igy történt, hogy 1877 őszén (vagy 1878 tavaszán) egybegyült delegáció sem fogadta Andrássynak a kongresszus összehivásában megnyilvánult sikerét osztatlan lelkesedéssel. Midőn pedig Andrássy abból a célból, hogy Berlinben nagyobb nyomatékkal léphessen föl, a delegációtól 80 millió forint rendkivüli hitelt kért, a magyar delegációban inditványozták, hogy ez az összeg azzal a feltétellel szavaztassék meg, hogy ne legyen Bosznia megszállására fordítható. Andrássy ezt a föltételt a legnagyobb határozottsággal visszautasitotta; nem is tehetett mást, mivel ő tudta, hogy tényleg erre fogja a megszavazandó össze-

get forditani ; de ezt, a kongresszus megnyitása előtt, melynek beleegyezését még ki kellett eszközölnie, meg nem mondhatta. Igy tehát egyszerüen a bizalmi kérdést vetette föl. A megszállás szándékáról következetesen hallgatott, ami elég világossá tehette a helyzetet mindenki előtt. Hiszen egy szavába került volna, hogy az egész nyugtalanságot lecsillapitsa; ha ezt az egy szót ki nem mondta, nyilvánvaló volt, hogy ki nem mondhatta. Ennek dacára, az inditvány visszavonása után, az egész delegáció — az ellenzék is — egyhangulag megszavazta a kért hitelt, melyet „a monarchia érdekei hatályos képviseletének" cimén kértek, mert érezte mindenki, hogy azt megtagadni, és ezzel képviselőnk helyzetét az európai kongresszuson gyengiteni, egyszerüen lehetetlenség. Csak a beszédekben nyert kifejezést az a fentartás, hogy az összeg megszavazása nem megszállási célokra történik. Andrássy ezekre mélységesen hallgatott. Ez is világos volt.

A berlini kongresszus ülésezése alatt a politika otthon szünetelt. A parlament, mely különben is természetes végéhez közeledett, — az akkori három éves ciklus 1878-ban lejárván, — nem ülésezett, a hirlapok is tartózkodóan szóltak. Tulajdonképpen méltányolni kellett volna azt a tényt, hogy 1526 óta először intézi magyar ember a Habsburgok világpolitikáját; még pedig nem a nemzeti jellegből kivetkőzött udvari kreatura vagy gépiesen dolgozó hivatalnok, hanem a magyar közélet harcaiban edzett és nagyranőtt, független állásu és gondolkozásu nemzeti államférfiu. De az elfogultság Andrássy politikájával szemben oly nagy volt, hogy ez a szempont alig részesült figyelemben. „Magyar ember képvisel minket, de nincs benne köszönet": ez volt a közérzület. És ez a közérzés, bár mint itélet erről a konkrét esetről később gyökeresen megváltozott, mint benyomás, mint hangulat, abban az irányban, hogy a magyar gondolat még a legkedvezőbb körülmények közt sem érvényesülhet ebben a monarchiában, megmaradt még akkor is, amikor Andrássyval szemben az érzelmek a régi rokonszenv medrébe tértek vissza. Hogy ez igy történt, az leginkább annak a szerencsétlen módszernek tulajdonitható, amelyet akkor a megszállási politikának parlamenti elintézésénél követtek, amiről nyomban szó lesz.

Mikor az eredmény, a berlini szerződés, köztudomásra

jutott, a magyar államférfiunak politikai diadala saját hazájában csak keserüséget váltott ki. A független Bulgáriát, mely csak formailag volt török hűbér, mindenki az orosz hatalom térfoglalásának tekintette a Balkán-félszigeten. Ugy látszott, mintha Andrássy elfogadta volna az érdekszférák megosztásának — nálunk joggal visszautasitott — Bismarck-féle elméletét. Bosznia elfoglalását pedig, az előbb emlitett nézőpontok hatása alatt, nemcsak ellenértékül nem fogadta el a magyar közvélemény, hanem ezt itélte el a legsulyosabban. Ilyen volt a hangulat itthon, nemcsak az ellenzéken, de a szabdelvü párt legnagyobb részében is.

Ámde ezzel a hangulattal lehetett és kellett volna is szembeszállni; meg kellett kisérleni a közvélemény meggyőzését, amihez az érvek nem hiányoztak; érvek, amelyeket nem lehetett előadni, amig a dolgok függőben és tárgyalás alatt voltak, de melyek nyilt feltárásának most már semmi sem állott utjában. Ez a nyilt állásfoglalás és egy őszinte parlamenti itéletnek ezen az alapon való előidézése erkölcsi és alkotmányos kötelessége volt annak a magyar kormánynak, amely Andrássy politikájával szolidaritásban állott; ezt talán magyarázni sem szükséges. Igaz, hogy nyaktörő vállakozás volt a kormányra nézve, de saját bukásánál egyebet nem kockáztatott, mert a megszállási politikát akkor nem lehetett visszacsinálni, az már befejezett ténnyé vált.

Sajnos, nem igy történt.

Az akkor még fel nem oszlatott, de már végső napjait élő parlamenthez nem volt szükséges ujabb előterjesztéssel fordulni; a 80 milliós rendkivüli hitel elegendő volt a megszállási hadmüveletek meginditásához. Mikor azután több kellett, már nem volt országgyülés, és a kormány saját felelősségére intézkedhetett.

De szembe kellett szállani a választásokkal és irányitani kellett a szabadelvü-párt állásfoglalását.

Elismerem, hogy a helyzet nem volt könnyü; elismerem, hogy a kormánypárt, ha nyiltan a megszállási politika helyeslésével lép a választók elé, valószinüleg megbukik. Megbukott volna, dacára a közönség befolyásolása azon számtalan eszközének, amelyek alkalmazása mellett nálunk csak a legritkább esetekben, a közérzület egészen kivételes ingerültsége

esetén, válik lehetővé az ellenzék győzelme általános választásokon. De ez nem változtat semmit azon az egyszerü tételen, hogy a szinvallás, éppen a választók előtt és éppen kritikus helyzetekben, szigoru erkölcsi és alkotmányos kötelessége minden politikai tényezőnek, elsősorban a kormánynak. Ha azt meg lehet kerülni, akkor mivé lesz a felelősség elve, mivé a nemzeti akarat alkotmányos érvényesülése? Tisza Kálmán azonban nem azért volt a taktika nagymestere, hogy a dolgok ilyen egyszerü és logikus lefolyását megengedje. Azt a már előbb is ismertetett receptet, mely szerint egyesek bennmaradhattak a kormányzópártban, bár a kormány egyes nagyfontosságú tényeit elitélték, most jóformán az egész pártra alkalmazták. A szabadelvü-párti képviselőjelöltek közt alig volt egynehány — és ezek el is dicsekedtek kivételes őszinteségükkel, — akik a választók előtt nyiltan helyeselték a megszállási politikát. A legtöbben azt alig kevésbé élesen birálták, mint maga az ellenzék, de a birálatból nem vonták le a konzekvenciát. Ezt az állásfoglalást később, mikor a parlament összeült, „aggodalom kifejezésének" keresztelték el. Ezzel tették lehetővé, hogy a képviselőjelöltből, aki csak az imént a kormány politikájának legnevezetesebb tényét lebirálta, kormánypárti képviselő lehessen, anélkül, hogy önmagát egyenesen meghazudtolja. „Aggodalom" — ez volt a műszó, mely hidat épitett az ellenzékies állásfoglalás és kormánypártiság közt. A hid a teherpróbát kiállotta; a hatalmi épület épségben maradt.

De nem maradhatott épségben ily taktika mellett az, ami minden alkotmányos kormányzás lényege, t. i. a felelősség elve és a nemzet erkölcsi ereje. Az előbbi tulajdonkép megszünik, ha azok, akiknek módjukban állana az elitélt rendszabályokat megakadályozni, vagy legalább elkövetőiket felelősségre vonni, sem az egyiket, sem a másikat nem teszik; hanem mindazt megtörténni engedik, amit látszólag kárhoztatnak, és, aki megtette, azt továbbra is támogatják. Az utóbbit pedig sulyosan megtámadja az olyan taktika, amellyel a közvéleményt elámitják és az akaratnélküliség, a gerinctelenség valóságos magas iskoláján vezetik keresztül. A politikai erkölcstelenségnek ez a szelid formája volt közéletünk egyik megmételyezője. A nemzeti jellem megrongálásának egyik fő

tényezője. Ennek a válságnak megitélésénél élesen szét kell választani egyrészt az akkori külpolitika érdemét, másrészt a keresztülvitelénél követett módszert. Lehet az előbbit helyesnek tartani és az utóbbi fölött mégis azt a lesujtó itéletet mondani, amely elől a szigorubb erkölcsi felfogás ki nem térhet.

Hogy azonban igazságos legyek, el kell ismernem, hogy a kormány választási győzelmét, az imént ecsetelt taktikán kivül, az ellenzék akkori helyzete is elősegitette, és hogy ebben némi magyarázatát is találhatjuk annak a feltünő ténynek, hogy ezt a taktikát szigoru felfogásu férfiak is eltürték.

Az ellenzéken ugyanis akkor nagy változások történtek. Sennyey állandó betegeskedése miatt teljesen félrevonult az aktiv politikától. Ezzel eltávozott az egyetlen ellenzéki politikus, akit tekintélye a köztudatban uj kormányalakitásra predesztinált, aki a szabdelvü-párt egy részének támogatását is megnyerhette volna. De Sennyey visszavonulásának egyéb következményei is voltak. Távozásával pártja, mint külön konzervativ-párt, lehetetlenné vált. Mint már láttuk, egyedül az ő egyénisége adta annak ezt a jelleget. Vezérkarában egyedül Ürményi és Szögyény voltak — a szó hagyományos értelmében — konzervativek; én kegyeletből tartottam magamat annak, Beöthy Ákos Disraeli-imádásból. Kállay Béni, aki Andrássy keleti politikájának régi bizalmasa volt, amióta ez a politika volt támadásainak főtárgya, csendesen félrevonult. A párt parlamenti képviselete mindinkább az én kezembe került; ennek a feladatnak türhetően meg is tudtam felelni, de nem annak, hogy igazi vezér legyek: ehhez sem eléggé kiforrott politikai meggyőződésem, sem elég tekintélyem nem volt. A Sennyey-párt Sennyey nélkül tehát a züllés szélén állott. Az ellenzék többi árnyalata sem volt különb helyzetben, a szélsőbalt kivéve, mely egy első látszatra világos és régi hagyományokon nyugvó programmot képviselt. De ez a párt akkor számszerint is csekély volt; mint közjogi ellenzékre pedig rá volt sütve a „kormányképtelenség" bélyege. A „független szabadelvü-párt" a kiegyezés elintézése után nehezen talált magának létjogosultságot; immel-ámmal részt vett ugyan a külpolitikai vitákban, de egyes vezértagjai, p. o. Bánhidy Béla báró, nagyobb rokonszenvvel viseltettek Andrássy személye

és politikája iránt, mint a kormánypártnak nagyobb része. Elismert vezér ennek a pártnak soraiban egyáltalán nem volt.

A kiegyezés alkalmával kilépett pártonkivüli disszidensek bővelkedtek bukott nagyságokban (ott volt Lónyay, Kerkápoly, Bittó István) és előretörő erőkben (csak Szilágyi Dezsőt emlitem, mellette nagy distanciában — Pulszky Ágostot, Khuen-Hédervàry Károlyt, Bethlen Andrást, kikhez később egyenesen a megszállás miatt csatlakoztak Ernuszt Kelemen, Horváth Lajos, Wenckheim Frigyes). Egyéniségekben ez a csoport volt leggazdagabb, de ezek az egyéniségek részint már nem, részint még nem voltak kormányalakitás szempontjából tekintetbe vehetők és azonkivül nagyon óvatosan lépdegéltek az ellenzékiség süppedékes talaján. Volt miniszterek nehezen tudnak az udvarképesség gondolatától teljesen megszabadulni. Már pedig a megszállási politikáról azt mondták, nem alaptalanul, hogy az uralkodónak kedvenc eszméje. Nagyon tarkabarka társaság volt tehát, több csoportra bontva, a 67-es alapon álló ellenzéken; csupa alkalmi alakulás, közös elvi alap nélkül.

Tulajdonkép nem különben állott a dolog a szabadelvüpárton sem; de ott egy erős egyéniség tudta a hetrogen elemeket egy szürke politika eltürésében és a hatalmi monopólium élvezetében egyesiteni. Az ellenzéken, ahol több volt a tömeg fölé emelkedő egyéniség, éppen az az egy hiányzott, aki dominálta volna valamennyit. Ezen nem változtatott Széll Kálmánnak a kormányból való kilépése sem. Először ő akkor még nem volt megérve az első szerepre; másodszor pedig neki az ellenzéki politika egyéni lehetetlenség volt; egész lényegében kormánypárti volt, minden önzés nélkül, temperamentumánál fogva. Akkor is, amikor nagy gonddal felépitett pénzügyi terveit a megszállási politika folytán összeroskadni látta, nem tudott tovább jutni, mint lemondásának elég éles kritika kiséretében történt megokolásáig a parlamentben és félreállásig, anélkül, hogy ehhez további következtetést füzött volna. Még a pártonkivüliek csoportjához sem csatlakozott, akik legalább határozottan, bár óvatosan, ellenzékiek voltak. Később észrevétlenül ismét visszacsuszott a szabadelvü-pártba. A további idők folyamán még kétszer került ellentétbe a kormány politikájával, de mindannyiszor csak a félreállásig jutott el, határozott ellenzéki akcióig soha. Vannak egyéniségek, amelyek

annyira átérzik a kormányzat nehézségeit, hogy ebből folyólag nem tudnak az azokkal küzködő férfiakkal szemben szigoruak lenni, hanem állandóan valami titkos vonzódással viseltetnek irántuk. Ezek a született kormánypártiak és ilyen volt Széll Kálmán. Vannak viszont — és ez utóbbiak díszpéldánya bold. Beöthy Ákos barátom volt — akikben a kritizáló hajlam annyira ki van fejlődve, hogy csak ellenzékiek tudnak lenni. Mind a két tipus összefér a teljes jóhiszemüséggel, de mindenestere egyéni fogyatkozást jelent, mert egészséges logika szerint nem valamely helyzetnek, hanem *eszmének* vagyunk hivei és az eszme követelményei szerint választjuk meg helyzetünket: a kormánypárton, ha a kormány eszménk szerint kormányoz; az ellenzéken, ha a kormány politikája azzal ellentétben áll.

Az ellenzék minden oldalán, ahol t. i. komolyan ellenzéki politikát akartak csinálni, ami a pártonkivüliek egyrészére nem vonatkozott, érezték a fentiekben ecsetelt zilált helyzet visszásságát. Nagyon természetesen felmerült az a gondolat, hogy segiteni kell rajta. Nem tudom, ki vetette föl, de amint fölvettetett, ellenállhatatlan erővel tört magának utat az erők egyesitésének gondolata. Igy született meg a nevezett két pártnak és a pártonkivüliek Szilágyi Dezső köré csoportosult részének fuziójából az „egyesült ellenzék", melybe minden frakció — sőt minden egyén — kifejezetten elveinek fentartásával lépett be. Az ellenzéknek közös, bevallott céljai tulajdonkép nagyrészt retrospektivek voltak, mivel mind a gazdasági kiegyezés, mind Bosznia megszállása már befejezett tényekként jelentkeztek. A jövőre tekintve pedig tulajdonkép csak egy gondolatot képviselt az ellenzék egységesen: a közélet őszinteségének, a parlamentárizmus valódiságának helyreállitását, mely azt követeli, hogy ki-ki viselje tetteinek következményeit, és hogy az a kormány, amelynek valamely lényeges ténykedését a többség nem helyesli, meg is bukjék; továbbá azt, hogy a képviselőknek a választók előtt tett nyilatkozatai és az országgyülésen való magatartása, beszédei és szavazatai közt meglegyen az összhang. Egyebekben mindenféle törekvés vajudott az uj párt kebelében, anélkül, hogy egy erős férfiu domináló egyénisége pótolta volna az elvi egység hiányát. Nem is volt a *benső* cohaesio hiányára nézve illuziónk; a ma-

gunk körében azzal vigasztalódtunk, hogy majd megértjük egymást. Ez házi használatra elég lehetett, de a nagyközönségnek természetesen nem volt elég. Kisült azonban nemsokára, hogy házi használatra sem elég. A párt nemsokára Horváth Lajos, Bittó István, Ernuszt Kelemen, később Grünwald Béla és többek csatlakozásával gyarapodott (amikor azután a „mérsékelt ellenzék" szerencsétlenül választott elnevezése alatt működött), s így valóban gazdag volt tehetséges tagokban. Valódi egységességre azonban csak jóval később tudott jutni, mikor a rejtett vajudások a felülkerekedésért vivott belső harcok és intrikák egész sorozata után, több kiválással és fájdalmas amputációval, évek multán az én kizárólagos vezetésem alatt, mint „nemzeti-párt" érte el végleges kialakulását. Későbbi elbeszélés tárgya lesz, hogy miként jutottunk odáig és hogy miként maradtam felül éppen én, aki soha semmiféle személyes torzsalkodásban és intrikában nem vettem részt — ez talán politikai életem legnagyobb érdeme, — hanem kizárólag a nyilt parlamenti harctéren és nyilt választási küzdelmekben vívtam ki magamnak azt a helyet, amelyet a közéletben elfoglaltam. Most maradjunk meg az 1878. évi helyzetnél.

Az „egyesült ellenzék" mint taktikai alakulat sem felelt meg reményeinknek. Egyfelől váratlanul hátbatámadtak a szélsőbali oldalról, ahol érezték, hogy nekik, mint a közjogi ellenzék most már egyedüli képviselőinek, rendkívül kedvez a helyzet, amely a 67-es intézmények kedvező fejlődésének reményét elhervasztotta. Ezért kényelmetlen volt nekik, egy erősnek igérkező 67-es ellenzéki párt tömörülése és mindenekelőtt ezt a versenyvállalatot akarták gyengiteni. Egy nem annyira tehetséges, mint kiméletlen, később szerncsétlen véget ért hirlapirójuk, Verhovay Gyula találta fel az „egyesült ellenzék" kigunyolására a „habarékpárt" elnevezést, mely csakhamar közszájon forgott és kiszámithatatlan kárt okozott pártunknak. De a szélsőbal komolyabb elemei, akikkel később lojális fegyverbarátságot tartottunk, akkor szintén legalább is hidegen viselkedtek irántunk, egyedül önmagukat tekintették elvi alapon álló ellenzéki pártnak; a mi ellenzékiségünket „személyes politikának" bélyegezték, amire a párt elvi egységhiánya bizonyos alapot adott. De később is mindig hajlan-

dók voltak egyedül a közjogi ellenzéket ismerni olyannak, amely elvi alapon áll, ami nyilvánvaló tulhajtás, mert hiszen tömérdek elvi ellentét lehet és van a szoros értelemben vett belügyi kérdések terén is. Másfelől nem vált be a pártvezetés sem. Sem a szervezésben, sem a választások irányitásában nem volt kellő erély és összhang; az egyesült árnyalatok mindegyike ösztönszerüleg mégis csak a maga embereinek iparkodott mandátumot szerezni; mindegyik a maga vezérét jelölte titokban általános pártvezérnek. A névleges pártelnök, B. Bánhidy Béla, eszes, de kényelemszerető, titkon Andrássyhoz huzó, a Sennyey-pártiak iránt pedig bizalmatlan férfi volt. Édes-kevés szervező és irányitó tevékenységet fejtettünk ki tehát. Ilyen körülmények közt csodaszámba ment, hogy mégis közel nyolcvanan kerültünk be az uj képviselőházba, melyben az Irányi vezetése alatt bensőleg konszolidált, minden 49-es velleitástól megtisztult „függetlenségi és 48-as párt" szintén igen tekintélyes, körülbelül hasonló számmal jelent meg igazolásául annak az itt ismételten kifejtett igazságnak, hogy a közjogi pártokat nem lehet megszünésük kimondásával megszüntetni, hanem csak a valódi közjogi sérelmek eltávolitásával. A pártonkivüli notabilitások közül, ha jól emlékszem, Lónyay és Kerkápoly nem vállaltak mandátumot. A többiek nemsokára csatlakoztak az egyesült ellenzékhez: pártunk akkor, hogy meglegyen a még ujabb pártalakulásnak látszata, melyet az előkelő jövevények önérzete megkivánt, „mérsékelt ellenzék" elnevezés alatt szerepelt tovább. De ez a firmaváltozás a dolog lényegén semmit sem változatott.

Ilyen körülmények közt ült össze az a képviselőház, amely hivatva volt a kormány keleti politikája fölött véglegesen itélni, annak gyakorlati keresztülvitelét eszközölni. A szabadelvü-pártnak jelentékeny többsége volt ugyan, de tagjainak nagyrésze mint láttuk, ezzel a politikával határozottan ellentétben állott. Az ellenzék most már csak két frakcióra szakadt: (ennyiben mégis eredményes volt az egyesitési akció) a függetlenségi pártra és a 67-es alapon álló „egyesült", később „mérsékelt" ellenzékre. Ennek állapotát az imént ismertettem. Egy tartósságot igérő uj kormánynak körvonalai benne nem voltak találhatók. Éreztük ezt magunk is, és volt elég önérzetünk, hogy a megoldást ne saját kormányvállalá-

sunkban lássuk, hanem abban, hogy — a mi részvételünk mellett, vagy anélkül — a szabadelvü-párt okkupáció-ellenes többségéből alakuljon az uj kormány, melyet azután támogathatunk, és melynek pártjával esetleg egyesültünk volna. Meg is volt a kormányelnök-jelöltünk, Szlávy József személyében, mert az Andrássy utáni Deák-párt miniszterelnökei közül ő volt az egyetlen, aki meg nem viselt tekintéllyel hagyta el helyét. Tisza Kálmánt, a közgazdasági kiegyezés, a megszállási politika és egyáltalán a hozzá füzött nemzeti remények meghiusulása folytán, bukásra érettnek tartottuk.

Ez a megoldási terv logikus volt és becsületes; de keresztülvitelének személyi előfeltételei nem voltak meg. Szlávy, bár a megszállási politika határozott ellenzője, idegenkedett a neki szánt szereptől; a miniszterelnökségből elég volt neki egyszer, — különösen a bomladozó pártra támaszkodó miniszterelnökségből, amilyenben régebben része volt. Talán attól is idegenkedett, hogy a király személyes politikájával ellentétbe jusson. Az uj pártalakulásban nem bizott sem ő, sem a többi „aggodalmaskodó" szabadelvü-párti notabilitás. Egyáltalán ennek a nemrég alakult kormányzópártnak fentartásához, mint valami önmagában jóhoz, babonaszerüen ragaszkodtak sokan olyanok is, akiknek semmi személyes érdeke ehhez nem füződött; talán a Deák-párt utolsó éveinek tapasztalata folytán, talán, mert Tisza Kálmánban azt a férfiut látták, akinek pártvezéri képessége egyedül alkalmas hasonló züllési jelenségek megakadályozására; talán azért is, mert az uralkodó kedvenc gondolatával szemben hatályos oppoziciót csinálni nem akartak. Igy tehát bevitték a választásoknál követett taktikát a parlamentbe. Olyan felirati javaslatot nyujtottak be, — el is fogadták, — amely teli volt aggodalmakkal, de konzekvenciákat nyiltan nem vont le azokból. Ha én vagyok kormányon és az én politikámnak egy kimagasló tényével szemben a képviselőház többsége ekkép nyilatkozik meg, akár füzött hozzá nyilt bizalmatlansági szavazatot, akár nem: egy percig sem maradok meg állásomban ezzel a többséggel. De Tisza Kálmánnak jobb gyomra volt — mondjuk igy: a speciális magyar politikát gyakorlatiasabban fogta fel. Ő elfogadta ezt a felirati javaslatot, dacára annak, hogy a horvát képviselők külön felirati javaslatot adtak be, mely

nyiltan a megszállási politika mellett foglalt állást, és amelyről beadója, Mihalovich Károly képviselő, teljes joggal mondhatta, hogy egyedül ez felel meg a kormány álláspontjának. Az egyesült ellenzék felirati javaslatait én szerkesztettem és a vitát az ellenzék részéről én vezettem be. Teljes szivvel-lélekkel vetettem bele magamat kettős feladatomba : a megszállási politikának és a többség kétszinü taktikájának birálatába. Az utóbbit talán még szenvedélyesebben ostoroztam, mint magát a politikát, különösen záróbeszédemben, melyet betegen kellett elmondanom, azaz betegen kezdtem elmondani, erős torokgyulladással, de szónoklás közben teljesen felgyógyultam, hangom erejét visszanyertem és ezzel együtt küzdő kedvemet is. Jelentékeny szónoki sikert értem el, de egyebet semmit. A kormánypárt kétszinü felirati javaslatát nagy többséggel elfogadták.

Igy csempészték át a megszállási politikát egy, annak elitélése jegyében született képviselőházon. Igy maradtak együtt kormány és többség, mélyreható tárgyi ellentét dacára, a párt és a párturalom fentartásának önálló, sőt legfőbb céllá emelésével. Igy végződött a szabadelvü-párt második veszélyes krizise — e párt uralmának fentartásával, sőt megerősödésével, de alkotmányos életünknek és a nemzet erkölcsi erejének ujabb tetemes megkárositásával. Mikor Tisza Kálmán a bankkérdésben eredeti álláspontjáról lemondott, nem iparkodott a többséget és a nemzeti közvéleményt megváltoztatott álláspontja helyességéről meggyőzni, hanem pusztán az uralkodó akarata előtt kapitulált. Mikor a megszállási politikát kellett képviselnie, ismét nem szállt nyiltan sikra annak helyessége mellett, a közvélemény megnyerésére egyetlen komoly kisérletet sem tett, hanem ugyszólván minden ellenvetés nélkül engedte hiveit keseregni, duzzogni, sőt támadni; csak azt kivánta, hogy ez az egész érzelmi szinjáték komoly akarattá ne keményedjék meg. A háttérben itt is az uralkodó személyes politikája előtt való meghajlás állott. Igy lett a nemzet a szabadelvü-párt ezen második „diadalával" is gyengébbé, mert beléje nevelték az akarni nem tudást. A szabadelvü-párt pedig igy érte el hatalmi monopóliumát, mert nagyon természetes, hogy a király váltig ragaszkodott olyan többség fentartásához, mely az ő személyes akarata feltétlen

érvényesülésének és, amint később még jobban fogjuk látni, a legelemibb nemzeti követelések megtagadásának számára megbizható eszközt és kényelmes parlamenti köpenyeget szolgáltatott. A nemzet pedig, mint hatalmi tényező, a társadalmi átalakulás akkori stádiumával összekötött természeti gyengeségen felül, még e politika folytán is mindinkább elgyengült. A következő fejezetben fogom leirni a szabadelvü párturalom legtipikusabb évtizedét, ha ugy tetszik: fénykorát, azt, amely a közgazdasági kiegyezésből, a keleti politikából támadt válságok legyőzésével 1878-ban kezdődik és az 1889. évi véderővitával végződik. Arra fogok törekedni, hogy igazságos legyek; nem fogok kitérni az éra jó és hasznos cselekedeteinek méltányolása elől: de ma is, amikor mindez már annyira a multé, hogy emléke többé nem izgat, amikor – jólélekkel mondhatom — teljesen elhamvadtak bennem az akkor égő szenvedélyek, ma is meg kell ujitanom azt az itéletet, hogy a nemzet erkölcsi erejét ez a párturalom nem fejlesztette, hanem inkább csökkentette. Távolról sem állitom, hogy ehhez a szomoru eredményhez a többi pártok politikai hibái nem járultak hozzá; legjobb tudásom szerint ki is fogom mutatni, mennyiben bünösek ők is, mennyiben vagyok hibás magam, aki pedig öntudatosan tüztem ki célul a nemzeti erő fokozását. De a hanyatlás főtényezője mégis az uralkodó párt politikája volt, a rendszeres leszoktatás az erős nemzeti akarásról, amelynél nem lehet tudni, mi a károsabb: az-e, amikor a lemondás nyiltan történik, mint a bankkérdésben; vagy az, amikor azt az őszinteség hiánya sulyosbitja, mint a megszállási politika parlamenti elintézésénél.

De mielőtt ezt a fejezetet befejezném, még néhány szóval vissza akarok térni Andrássy külpolitikájának érdemleges méltatására. Már emlitettem, hogy később, érettebb és önállóbb felfogással, erősen revideáltam akkori állásfoglalásomat, nyiltan beismertem tévedésemet, utólag teljes elismeréssel adóztam a nagy magyar államférfiu müvének. Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy ma, az utolsó katasztrófák világában nézve az eseményeket, nem kell-e ujból revizió alá vennem ezt az utóbbi helyeslő itéletemet, nem kell-e visszatérnem az előbbihez, az elitélőhöz? Ha a kérdés olyan értelemben vetették fel, hogy lehet-e most, az elvesztett háboru után,

Andrássy akkori politikájához hasonlót folytatni, akkor a válasz nagyon egyszerüen az, hogy: nem. De ebből nem következik, hogy az a politika annak idején helytelen volt; mert sem a háboru kitörését, sem annak szerencsétlen kimenetelét nem lehet azzal okozati összefüggésbe hozni. Andrássy nem tehet róla, sem Bismarck, hogy mind Németországnak, mind monarchiánknak az utódok által vezetett hibás politikája ellenünk irányuló világ-koalicióhoz vezetett. Még kevésbé lehet ezeket a nagy férfiakat azokért a katonai hibákért felelőssé tenni, amelyek a katasztrófát oly rettentően sulyosbitották. Bosznia megszállása semmiféle olyan antagonizmust sem teremtett, amely nem lett volna meg nélküle is; mert sem a délszláv aspirációk, sem az orosz és velük párhuzamosan járó egyéb hóditó tervek nem állottak meg Boszniánál. Ezekben mi sem változott volna, csak könnyebb lett volna továbbindulásuk, ha Boszniát és Hercegovinát odadobjuk Szerbiának, mihelyt a török-uralom — ami már csak igen rövid idő kérdése volt — ott végkép tarthatatlanná válik. Andrássy politikáját az a cél inspirálta, hogy a monarchia és különösen Magyarország területi épségének és hatalmi állásának biztositékait szaporitsa. Ez a cél szükségszerü és legitim volt; a politika pedig az akkori körülmények közt a célnak tökéletesen megfelelt: tehát a történelem itélete is csak elismerő lehet. Hasonló szempontból kell itélni a magyar belpolitikának olyan tételeiről is, amelyek a háboru által tarthatatlanokká váltak. A magyar nemzeti egység fentartása Magyarország históriai területén legitim, elérhető és *elsősorban* követendő, a pártok tusája fölé emelkedő célja volt a magyar politikának. A háboru gyászos kimenetele azt összetörte, nem lehet hozzá visszatérni, akármennyit mentsünk meg most, vagy nyerjünk vissza később területünkből. De ebből nem következik, hogy helytelen volt az a politika, mely annak megszilárditására törekedett, amikor az még lehetséges volt. Helytelen akkor volt, ha helytelenül választotta meg az eszközöket; de magát a kitüzött irányelvet és annak előharcosait azért, mert a világesemények őket is, elvüket is elsodorták, elitélni nem lehet; ők az akkori viszonyok közt helyesen cselekedtek. Mesebeszéd az is, hogy a magyar nemzet politikai egységének alapján felépült nemzetiségi politika volt a világháboru egyik okozója.

Lesz alkalmam ezzel a tétellel bővebben foglalkozni, amikor a Magyarországot szétbontó nemzetiségi törekvések ellen folytatott küzdelmeimet fogom ecsetelni. A különböző irredentizmusok, amelyek területünk feldarabolására törekedtek, le nem szerelnek, bárminő nemzetiségi politikát követünk; csak könnyebben és kényelmesebben boldogulnak, ha magunk teremtjük meg és szervezzük közjogilag az elszakitásra törekvő nemzetiségi csoportokat. Az a politika, amelyet képviseltem, épp ugy, mint Andrássy külpolitikája, a multé; el van hantolva; ebbe belenyugodni bölcseség, de multunkat gyalázni gyávaság.

VI.

A SZABADELVŰ PÁRTURALOM FÉNYKORA — A MÉRSÉKELT ELLENZÉK FEJLŐDÉSE (1878—1889)

A fentebbi évszámokkal megjelölt időszak a szabadelvű-párt megingathatlan, az egész politikai, társadalmi és gazdasági életet átható uralmának korszaka, Tisza Kálmánnak, a nagytehetségü vezérnek teljhatalmu irányitásával. Nekem ez a korszak a politikai érés idejét jelenti és szónoki képességem teljes kifejlődését. Hogy ez utóbbival mindjárt végezzek, meg kell állapitanom, hogy ezen a téren legtöbbet kiváló ellenfelemnek, Tisza Kálmánnak köszönhetek. Aki naponta assaut-t vív egy kiváló vívómesterrel, hacsak félig-meddig van hozzá tehetsége, okvetlenül maga is jó vívó lesz. A naponkint visszatérő parlamenti bajvivás olyan elsőrendü debatterrel, mint Tisza Kálmán volt, nálam is kifejlesztette a bennem szunnyadó egész erőt és megtisztitotta azt kinövéseitől. Tisza Kálmánnál a szónoklás nem volt öncél. Nem sokat törődött azzal, hogy gondolatait választékos formában adja elő; de eszmeterjesztés vagy érzelemkeltés sem volt célja. Fejtegetései ritkán voltak igazán tartalmasak és azzal a hanggal, amely a velőkig hat, nem rendelkezett. Szónoki képessége pusztán fegyvere volt a küzdelemben, de — mint ilyen — elsőrendü. Nagy vitánál is ritkán hatolt a dolog mélyére; érveit többnyire közismert igazságokból, majdnem közhelyekből meritette. Ellenben folyton leste az ellenfél érvelésének minden gyenge oldalát. Ha a legparányibb rés nyilt vértezetünkben, az ő tőre már benn is volt. Nem annyira

annak bizonyitását tüzte ki feladatául, hogy neki igaza van, hanem inkább azt, hogy az ellenfélnek nincs igaza. Mivel gyakran kellett tarthatatlan állásokat védenie, ez a módszer igért legtöbb sikert. Hogy is ne sikerült volna ez a negativ bizonyitás, annyi meg annyi, részben bizonyára éretlen ellenzéki szónoklattal szemben? Ha pedig sikerült, ezzel megvolt az erkölcsi győzelemnek egy neme: az a látszat, hogy az igazságot ő képviseli, minthogy az ellenfél nem képviseli. Több pedig nem kellett pártja önbizalmának és önelégültségének fentartásához. Éveken át ilyen ellenféllel állván szemben, aránylag hamar tanultam meg két dolgot, melyet sok tehetséges ember soha meg nem tanul, és amely mégis a szónoki érettséget jellemzi: először megrostálni tulajdon érveimet, nem mindent összehordani, ami látszólag tételem mellett szól, hanem szigoru kritikával irgalmatlanul kiselejtezni mindazt, ami megtámadható, ha még oly szépen hangzik is. Nem is lehet jó ügynek rosszabb szolgálatot tenni, mint amikor azt helyt nem álló érvekkel védjük, melyek megdöntése azután magát az ügyet is gyöngiti. Másodszor: soha, még érzelmi felhevülésben vagy a hallgatóság kedvező hangulatának visszahatása alatt sem szabad többet mondani, mint amennyit hidegvérrel mondani akartam. Évek tapasztalásába és sok élés vágás eltürésébe került a szónoki önuralom e két kellékének megszerzése. Második természetemmé vált, midőn beszédeimre készültem, minden tervbe vett érvelésnél önmagamnak felvetni azt a kérdést, hogy: mit fog erre felelni Tisza Kálmán? Nincs-e ellenmondás beszédem különböző részei, sőt a mostani és előbbi beszédeim némely tétele közt? Végül annyira ismertem Tisza Kálmán eszejárását, hogy amikor ő valamely ellenzéki szónoklat alatt jegyzett, majd mindig előre megmondhattam, hogy mit fog ennél a pontnál válaszolni. De amikor magam beszéltem, akkor is folytonos figyelemmel kisértem plajbásza mozdulatait és gyakran elejét tudtam venni a várható ellenvetésnek azzal, hogy azt előre elmondtam és tőlem telhetőleg megcáfoltam.

Egyébként akkor örömöm telt beszédeim gondos előkészitésében és gondos kicsiszolásában. Ellenzéken van időnk az ilyesmire. Megmaradtam módszeremnél, mely szerint a szónoklatot szószerint előre le nem irtam, mert a tapasztalás

arra tanitott, hogy a hallgatósággal előálló delejes kölcsönhatás többnyire a legjobb kitételeket adja ajkaimra, sokkal inkább, mint tinta és papir. Viszont, amikor csak lehetett, és amikor nem kellett rögtönöznöm, nagy gondot forditottam az eszmeláncolat logikus és átlátszó összeállitására, a kellő fokozások előkészitésére, a szárazabb és hatásosabb részek változatosságára. Szokásom az volt, hogy nagyobb beszédek elmondásának előestéjén nagyon korán feküdtem le és az elmondás napján hajnalban keltem fel a végső csiszolás eszközlésére. Éjjel ugyanis sohasem tudtam dolgozni, elaludni azonban képes voltam bármily korán is. Ekkép teljes lelki frisseségben végeztem a befejező munkát és a beszéd eszmemenetével telve jöttem a parlamentbe. Mindazonáltal gyakran megtörtént, hogy valamely uj benyomás vagy meggondolás, néha az előttem szóló okoskodása, az egész épület felforgatására és gondolataim teljesen uj csoportositására késztetett. Amikor lehetett, jegyzeteimbe ilyen esetekben uj számozásokat vezettem be, de az sem bántott, ha az egész átalakitó müveletet csupán fejemben kellett keresztülvinnem. Nem kevesebb gondot forditottam az elmondott beszédre sem. Abban az időben soha el nem mulasztottam a gyorsirói feljegyzések átjavitását, dacára e foglalkozás leirhatatlan unalmasságának, dacára országgyülési gyorsiróink kiválóságának és irántam mindenkor tanusitott különös figyelmének. Valóban nem az ő hibáikat, hanem saját kificamodott mondataimat — amit a hanghordozás az élőszónál eltakar — kellett kiigazitanom. E tekintetben nálam csak Szilágyi Dezső volt érzékenyebb. Ő minden nagy beszéde után órákat töltött a gyorsirói jegyzetek mellett és ilyenkor olyan hangulatban volt, hogy nem volt tanácsos hozzá közeledni. Későbbi években, különösen mióta miniszter voltam, amikor ilyen sportra rá sem értem volna, ezzel a szokással teljesen felhagytam, kivéve kényes természetü kijelentések esetében, ahol minden szó precíziójának fontossága lehet. A szónoki siker iránt ekkor már elfásultam. De abban az időben, amelyről most irok, szinte naiv gyönyörüségem telt benne, és ez elviselhetőbbé tette a politikai sikertelenség fájó érzését. Hiába, minden ambició bizonyos hiuságot is tartalmaz és ez teljes kielégitésre is talált. Nem is volt kis dolog, különösen ha parlamenti életem

nehéz kezdő éveire gondoltam, azt tapasztalni, hogy a terem rögtön megtelik és siri csend áll be, mihelyt szólásra felhivattam, hogy a karzatok zsufolásig megtelnek, mikor felszólalásom kilátásban van, hogy arra az órára, amely alatt beszélek, hatalmamban van a hallgatóság hangulata. Aki ilyen gyengeségektől mindig mentes volt, az vessen követ reám.

Mindazonáltal igazságtalan volnék önmagam iránt, ha olyan benyomást ébresztenék az olvasóban, mintha akkor a szónoki sport és annak külső sikerei töltötték volna ki egész lényemet. Ettől a véglettől igen távol állottam. Már bevezetőleg mondtam, hogy ez a korszak volt politikai egyéniségem kialakulásának, megérésének korszaka, bár annak elején már 32 éves voltam — ebben az életkorban pedig a legtöbb, akár csak közepes tehetségü ember a teljes érettséget már elérte. Nem is általános értelemben vett szellemi és lelki megérésről van szó, hanem csupán a politikai egyéniség teljes kialakulásáról, ami alatt a célok és az eszközök határozott és világos felfogását értem. Ide még csak akkor kellett magamat átküzdenem, aminek magyarázatát részben az előbb elmondottak is megadják. Elszakadtam azoktól a politikai hagyományoktól, amelyekben nevelkedtem, de utóhatásuk még erős volt. Vezér nélkül és vezérségre még nem képesitve, belesodortattam egy olyan korszakba és e korszakban egy olyan helyzetbe, ahol hagyományok utmutatása nélkül kellett ujat alkotni, létező, de még meg nem formulázott szükségleteket kellett nemcsak felismerni, hanem rendszerbe is hozni. Nem csoda, hogy tapogatódzással mult el néhány év.

Hagyomány nélkül — ez adja meg a helyzet jellegét. A Habsburgok uralkodása alatt a magyar közéletben két irány fejlődött ki, mely mind a kettő hagyománnyá jegecesedett: egy az udvarral kiegyező és egy intranzigens nemzeti irány. Az idegen uralkodóházhoz és annak többi országaihoz való viszony annyira döntő volt közéletünkben, hogy e körül csoportosultak a pártok és más politikai csoportosulás számára nem maradt hely. Még a vallásháboruk is ebbe a mederbe terelődtek. Az elméknek az a természetszerü különválása, a haladás eszményeinek vagy a fönmaradás föltételeinek élénkebb átérzése szerint, amely minden más országban a pártalakulás alapjául szolgált, nálunk ama mindent domináló

kérdés miatt nem mehetett végbe. Lehet ugyan mondani, hogy ami az udvarhoz szitott, az egyszersmind konzervativ volt, bár II. József idejében itt is eltolódások történtek. De nem lehetett állitani, hogy az intranzigens nemzeti, nevezzük későbbi nevén: a függetlenségi párt kizárólag liberális elemekből állott. A két hagyományos irányzat más-más név alatt szerepel a történetben. A Rákóczi-korszakból megmaradt a kuruc és labanc elnevezés; a XIX. század első felében felvették ugyan a liberális és konzervativ nevet, de ezt — mint már mondtam — nem szabad az általánosan divó értelemben venni, mert az európai hangzásu név alatt mégis csak a nagyosztrák udvari politikával szemben való simább vagy merevebb állásfoglalás ütközött meg egymással.

Az 1867. évi kiegyezés azzal az igénnyel lépett fel, hogy végleges megoldását jelentette annak a problémának, amely körül a pártok eddig csoportosultak. A pálya tehát szabaddá vált volna természetesebb, az alkotó munkát jobban előmozditó pártalakulások számára. Ámde a 67-es intézmények a nemzetnek nagyrészét nem elégitették ki, és igy a hagyományos pártok csak megmaradtak továbbra is abban az alakban, hogy az egyik párt a kiegyezést védte, a másik meg ostromolta. Közjogi pártok voltak tehát ismét, és csakis ilyenek, a 67-es alapon álló és a közjogi ellenzék. 1875-ben a közjogi ellenzék leghatalmasabb, akkor egyedül komolyan vett árnyalata, a balközép, Tisza Kálmán vezérlete alatt lemondott a kiegyezés elleni harcról, a közjogi ellenzékiségről. Most valóban ugy látszott, hogy a cél elérett és hogy belpolitikai alapon csoportosulhatnak a pártok. Meg is történt erre a kisérlet; konzervativ párt alakult, nagytehetségü vezér alatt, azzal a párttal szemben, amely magát szabadelvünek nevezte és európai értelemben az akart lenni. Már elmondtam, miként hiusult meg ez a kisérlet, miként maradt meg a konzervativ elemek legnagyobb része, az ellenzékiségtől való hagyományos idegenkedésből, a kormányon levő szabadelvüpártban, miként változott meg ezáltal is az utóbbinak jellege. Azt is láttuk, miként támadt föl, mindjárt az 1875. évi fordulatot követő első választásoknál, a közjogi ellenzék a régi, töretlen erővel. Ezzel pedig a magyar közélet visszazökkent a hagyományos politikai csoportosulások kerékvágásába. A

konzervativ elemekkel mindinkább telitett szabadelvü-párt föladatát, létjogát a 67-es kiegyezés védelmében, a függetlenségi párt pedig annak megostromlásában látta. Ismét kuruc és labanc állott egymással szemben, mint a régi jó időkben.

Uj volt azonban a kettő közé betolt, egyesült, később mérsékelt ellenzék. Láttuk ennek a keletkezését is. Fő hiányossága abban állott, hogy alkalmi alakulás volt, tisztességes és részben tehetséges férfiak csoportosulása, akik két konkrét nagyfontosságu, de mégis csak incidentális kérdés alkalmából szakitottak a szabadelvü kormánypárttal és, e két kérdés elintézése után, tulajdonkép nem birtak közös alappal a politikai cselekvésre, mert — bocsánat a hasonlatért — politikai kérődzésből meg nem élhettek. Pedig ezzé vált a — szerintük — sulyosan hibás kormány bukásának követelése, miután a népképviselet akárminő módon, de megadta neki a fölmentést, és alig volt kilátás, hogy a választók retrospektiv felháborodásból ezt a felmentő itéletet megváltoztassák, miután a megszállási politika körül keletkezett hullámzás időközben majdnem teljesen lecsendesedett.

Ennek a csoportnak tehát, vagy mondjuk: nekünk — tartozván hozzá én is — nem volt más választásunk, mint a közéletből eltünni, vagy egy életrevaló és vonzóerővel biró politikai rendszert felépiteni. A szabadelvü-párt programmtalansága egymagában elegendő jogcim volt erre a kisérletre. A fő nehézség a hagyomány hiányában állott; a közvéleményben ennek számára uj medret kellett ásni, azt a szokott mederből ebbe az ujba kellett levezetni.

E nehéz munkából, melynél a tapogatódzás kikerülhetetlen volt, emberségesen kivettem részemet, részint megbecsülhetetlen támogatást, részint alig legyőzhető nehézségeket találva a mérsékelt ellenzék többi vezértagjainál. Ezek közt a nagytehetségü férfiak közt nem volt hiány életrevaló eszmékben, melyek nagyrészét aztán a kormány el is sajátitotta, de nem sikerült megtalálnunk azt, ami a politikai sikernek kulcsa, t. i. a helyzetben levő szükségleteknek és a közérzületben szunnyadó ösztönszerü vágyódásoknak határozott megformulázását. Pedig az események azt szinte szájunkba rágták. A közjogi ellenzék folytonos ujjászületése, valahányszor

halottnak mondták, elég világosan bebizonyitotta, hogy abban nem lehet csupán egyesek okvetetlenkedését látni, hanem, hogy azon a téren valami nincs rendben, hogy van a nemzetnek valamely tárgyilag indokolt és mellőzhetlen követelménye, amelynek a létező közjogi berendezés eleget nem tesz. Ha pedig ez így van, akkor nem lehetett a közjogi pártalakulás megszüntetését és a belpolitikai kérdések körül való csoportosulást hatalmi szótól, a közjogi politika hangzatos elitélésétől várni, hanem csak attól, hogy annak oka, az a hiány, amely állandóan bántja a kedélyeket, tehát okvetlenül valódi közszükségletet sért, eltávolíttassék. Igaz, hogy a közjogi politikától való szabadulás volt közéletünk egészséges kialakulásának egyik fő tétele; de oda csak valamely közjogi reformmal lehetett eljutni. Keresni kellett, melyik az; meg kellett állapitani, lehetséges-e keresztülvitele a 67-es intézmények keretén belül. Ez a feladat benne volt a nemzet helyzetében, megoldásra várt, és a nemzet is várta azt, aki megoldja. Életképes belügyi program összeállitása mellett ez lett volna a mérsékelt ellenzék hivatása.

De ezt részint még fel nem ismertük, részint fáztunk tőle.

Meg kell azonban állapitanom, hogy elsőnek én éreztem, vagy legalább sejtettem az itt kifejtett igazságok aktualitását; de konzervativ eredetem utóhatása még elég erős volt arra, hogy megijedjék tőlük. A párt veztőembereinek nagyobb részénél pedig — még Szilágyi Dezsőnél is — annyira életerős volt a Deák-párti hagyomány, hogy a 67-es művet, beleértve a katonai és gazdasági téren azután létrejött közjogi jelentőségi alkotásokat, ne nyulj hozzám virágnak tartották. Hozzájárult ehhez a „kormányképesség" gondolata, mely — tudatosan vagy nem — de folyton bénitólag hatott elhatározásainkra. A közvélemény velünk rokonszenvező részének egészséges ösztöne ezen a téren megelőzte a vezéreket. Miután mi nem formuláztuk meg homályos vágyakozásainkat, a közönségből született meg az a formula, hogy „a kiegyezést fejleszteni" kivánjuk. Tiltakoztunk ellene, de hiába. Én annyit engedtem meg, hogy „a kiegyezés nemzeti tartalmát akarjuk megvalósitani", ami nem sokkal világosabb volt amannál a közszájon forgó és kiirthatatlanná vált formulánál.

Egész 11 esztendeig tartott — és a Szilágyival való szakitásnak kellett előbb bekövetkezni — mig az 1889. évi véderővita tüzében megtaláltam igazi hivatásunknak első, némileg helytálló körülirását. Akkor vált a mérsékelt ellenzék, most már kizárólag az én vezetésem alatt, „nemzeti párttá", azzal a programmal, hogy az állami intézmények mindegyikében és az egész közéletben kell a nemzeti gondolatnak érvényesülni. A premissza tehát körülbelül meg volt formulázva, bár nem olyan erőteljesen, mint később, midőn a „nemzeti élet teljességének" kiküzdését jelöltem meg szükségszerü célul, a nyugvópontrajutás feltételeképen. De a konzekvenciák levonása eleinte mily félénken történt! Részint saját habozásom, részint elvbarátaim egy részének folytonos kacsintgatása a „kormányképességre" akkor is féluton megállitott, amikor a nemzeti párt megalakulásával politikai egyéniségem teljes kiforrottságához eljutottam.

Egyelőre azonban azzal a korszakkal van dolgunk, amelyben pártom és vele együtt én, mint vezéreinek egyike, de még korántsem vezére, még csak tapogatództunk a teljes világosság felé. Nem volna értelme és nem is birna külön érdekességgel, ha én ennek a korszaknak, amelyet egyebek közt az is jellemez, hogy egész lefolyása alatt messze kiható ténnyel nem találkozunk, egyes eseményeit felsorolnám és tüzetesen ecsetelném. Jelentősége és ma is érezhető utóhatása csak annak a szellemnek van, amely benne uralkodott és a nemzet nagyrészének vérébe átment. Ebben az értelemben nemcsak érdemes, de fontos, hogy azt közelebbről szemügyre vegyük, mert megértése a jelen megértéséhez mellőzhetetlenül szükséges. Ebből a szempontból kivánok itt vele foglalkozni.

Hogy azonban ezt tehessem, egyelőre el kell bucsuznom az ellenzéktől és szemügyre kell vennem a szabadelvü kormánypártot és a Tisza-féle kormányzást, akkori teljes kifejlődésében. Ugy hiszem, hogy — bár volt ellenfeleimről van szó — mégis történetiró tárgyilagossággal teljesithetem ezt a feladatot. Sohasem voltam „jó gyülölő". Shakespeare-nek nem telt volna bennem öröme. Mindenkor szinte tulságig képes voltam arra, hogy a kérdés másik oldalát is lássam, és sohasem éreztem ugy, nem is véltem megengedhetőnek, hogy

ellenfeleimet vagy hülyéknek, vagy gazembereknek tartsam. Ha tehát harc közben is képes voltam tárgyilagosan itélni, annál könnyebben tehetem azt most, midőn minden, amiről irok, épp annyira a történeté, mintha nem 40, de 400 év előtt történt volna.

A szabadelvü-párt, keletkezése és az azt követő két válság legyőzése után, amint láttuk, majdnem rögtön visszazökkent a hagyományos közjogi politika kerékvágásába. A kiegyezés megvédése lett a föléledt közjogi ellenzékkel szemben ujból főfeladatává és igy, a belügyi politika szempontjából, valóságos Noé-bárkája volt a legkülönbözőbb irányzatoknak. Ebből az következett, hogy minden fontosabb reformkérdést, mely a párt tagjai közt viszályt okozhatott volna, félre kellett tenni, hogy a pártvezetőség és főleg a pártvezér nem engedhette meg magának ily kérdésekben a világos szinvallás luxusát. Ez a szintelenség, tárgyilagosan itélve, a pártnak gyengesége, a párt parlamenti helyzetét csodálatosképen erősitette. Nem nyujtott támadási felületet egy belügyi reformkövetelésekért harcoló ellenzék számára. Ha azok egyikét sem tette magáévá, viszont egyikét sem utasitotta vissza. Ha a közigazgatási reform szempontjából támadtunk, olyan választ nyertünk, mely e reform barátainak és ellenségeinek egyaránt reményt nyujtott, hogy végül keresztül fogják vinni a pártban álláspontjukat. Ugyanigy történt egyházpolitikai, gazdasági vagy szociálpolitikai követelmények hangoztatása esetében. Még az utóbbiakkal szemben volt leghatározottabb az elutasitó álláspont, mert a szociálpolitikai lelkiismeret az országban még alig ébredezett, még uralkodott a közgazdasági liberálizmus, és mert a gazdaságilag erősek támogatását kockáztatni nem volt szabad. Az akkori időknek egy eredeti ötletü politikusa, pártonkivüli programmal lépvén fel jelöltül valamely választókerületben, választási szózatában a következő nevezetes nyilatkozatot tette: „Minthogy egy párthoz sem tartozom, tehát egy pártnak sincs oka, hogy ellenem fellépjen; aki tehát jelöltségemet támadta, azt csak közönséges személyi indokok vezérelhetik." Sokat kacagtam ezen az egészen eredeti logikán; de, ha jól vesszük, a szabadelvü-párt védelmi állása támadóival szemben hasonló okoskodásra volt épitve. „Minthogy ez a párt egyetlen reformkérdésben sem

foglalt állást, tehát egyetlen reform hivének vagy ellenzőjének sincs oka őt támadni; aki mégis teszi, az alacsony személyi politikát üz." Ekkép formulázva sohasem mondták ki, de tulajdonképen erre lyukadt ki a védelem. A személyi politika vádját különben állandóan napirenden tartották; egyedül a függetlenségi pártot ismerték el elvi alapon álló ellenzéknek. Ez a párt ugyanis „kormányképtelen", tehát a konkurrencia szempontjából veszélytelen volt és igy dédelgetésben is részesült néha.

A kiegyezést védő közjogi párt állásának elfoglalása a szabadelvü-pártnál még azt is eredményezte, hogy magát nélkülözhetetlennek tartotta és azt hirdette, hogy bukása katasztrófát okozna. Ez a hit szolgált a párturalom tultengésének és minden azzal összekötött visszaélésnek igazolásául. Ugy látszik ugyan, hogy a katasztrófától való aggodalom csak a szélsőballal szemben lett volna — ha egyáltalán — helyén, nem pedig a belpolitikai ellenzék tekintetében; de hát ez utóbbit azzal a jelszóval tárgyalták le, hogy pusztán személyi politikát üz. Mikor pedig a mi politikánkba is mindinkább belevegyültek közjogi természetü követelmények, akkor a mérsékelt ellenzéket — később nemzeti pártot — bár 67-es alapon állott, még a szélsőbalnál is „katasztrófálisabbnak" mondták, mert „belülről robbantja fel a kiegyezést" — vagy legalább „megingatja". Szóval a szabadelvü-párt uralmának fentartása lassankint állami céllá, lehet mondani, főcéllá vált a párt politikájában. Az egész közigazgatás ennek a célnak szolgálatába állittatott, amit eléggé jellemez a főispáni hatalomnak az a mértéktelen öregbedése, amely a Tisza-féle megyei reformok legfőbb vonása. A főispán, valamikor méltóság, e reform által nem lett közigazgatási hivatalnokká, kvalifikációval, körülirt hatáskörrel, fegyelmi felelősséggel, hanem egy egészen uj tipussá: a kormány politikai bizalmi közege, mondd: főkortese, a diszkrécionális hatalomnak olyan teljességével ellátva, hogy az állitólag önkormányzati alapon szervezett egész megyei közigazgatást bármikor kezébe kerithette. Minden érdek, minden igény bármely állásra vagy kedvezményre csak ugy remélhetett figyelembevételt, ha az illetékes főispán pártolását birta. A fegyelmi jog a választott tisztviselőket is a kormánytól való függésbe

hozván, ezek többnyire kénytelenek voltak a főispánnak kedvében járni, aki őket különben, ha a kijelölési jogot kíméletlenül alkalmazta, minden tisztujitásnál állásaikból kilökhette, ha politikailag nem voltak eléggé engedékenyek. A főispán értékének megitélésében kevésbé esett latba megyéje közigazgatásának rendezett állapota, mint kormánypárti képviselők beszolgáltatása. Ugyanez a mérték alkalmaztatott a választott tisztviselőkre és a községi jegyzőkre is, néha egészen odáig, hogy politikai szolgálatok fejében egyéb visszaélések enyhe megitélésére számithattak. Bizonyára voltak főispánok, akik állásukat magasabb szempontból fogták fel és, akiket türtek, mert személyes presztizsük a pártnak más módon használt. Több ilyenről volt tudomásom magamnak is. És voltak választott tisztviselők is, akiknek állása oly erős volt, hogy a főispáni nyomással szemben önállóságukat fentartották. De ezek kivételek voltak, amelyek a szabályt csak megerősitették.

Az az irányzat, amely minden kinevezésnél a pártszempontot helyezte előtérbe, sajnos, az egyházi állások betöltésénél is érvényesült, ahol fölöttébb szomoru következményekkel járt. Az utolsó években a katholikus közvélemény annyira megerősödött, hogy bár a pártállás gyakran még mindig kelleténél többet nyomott, legalább lehetetlenné vált magas egyházi állásokba más, mint teljesen kifogástalan egyéneket behelyezni. A most tárgyalt korszakban azonban ez, sajnos, nem igy volt.

A pénzügyi és gazdasági élet is teljesen beillesztetett a párturalmi politikába, ennek igen nagy hasznára. A szabadelvü-párt gazdasági politikája egyáltalán a nagytőkének kedvezett, mely ezért hálásnak bizonyult. Az uralkodó párt hivei bőven részesültek jövedelmező szinekurákban bankoknál és egyéb vállalatoknál. A vidéki pénzintézetek, a kormánytól és a nagybankoktól való függésük folytán, az ezeknek tetsző politikai rendszert támogatták. Jaj volt annak a választónak, akinek valamely vidéki intézetnél lebegő adóssága volt, ha a kormánypárti jelölt ellen mert szavazni. A társadalmi hatalmasságok legnagyobb része egyáltalán a kormányt támogatta, melynél érdekeik jóindulatu előmozditását remélhették, ha politikáját szolgálták, vagy legalább nem támadták, de csak

akkor. Végre már alig lehetett ebben az országban független embert találni ; az egyik függött, mert szegény volt, állásra, támogatásra szorult ; a másik, mert gazdag volt és nagy érdekei forogtak kockán. Ehhez járult a városok helyi érdeke, amely többnyire a kormány jóakaratától várta kielégitését ; itt gimnáziumot akartak, ott törvényszéket vagy legalább járásbiróságot, amott pénzügyi igazgatóságot, stb. Mindez pedig a képviselőválasztásnál követett magatartástól függött. Ezekből a helyzetekből azután a közéleti önzetlenségnek egészen uj válfajai keletkeztek. Előttem is eldicsekedett egy polgármester, — sőt nem egy, de több, — hogy ő mennyire kizárólag a közérdeket tekinti összes cselekedetei vezércsillagának. Ime, ugymond, ő meggyőződése szerint lelkes hive a függetlenségi pártnak, de ezt az egyéni érzelmét alá tudja rendelni városa érdekeinek, mely rá van szorulva a kormány jóindulatára és azért egész erejével támogatja a kormánypárti jelöltet. A derék ember roppant erényesnek érezte magát és nagyon csodálkozott, hogy én az önzetlenség ily kiváló megnyilvánulását nem honoráltam kellő bámulattal.

Aki a kormánytól függő állásban volt, tehát az állami tisztviselők, tanárok, tanitók és az állami üzemek alkalmazottainak egész tömege, exisztenciájával játszott, ha, meggyőződése szerint, ellenzéki jelöltre szavazott. Ezt a játékot némelyek megkockáztatták és nem szegték nyakukat, ; az ilyeneket azután unos-untig emlegették, annak bizonyitására, hogy nincs presszió. De a szabály az állami alkalmazottak politikai cselekvési szabadságának teljes elkobzása volt. „Szolgálati érdekből való áthelyezés", aminek sok esetben megsemmisitő hatása lehet valahol megtelepedett, családi érdekek által valamely városhoz kötött szerény exisztenciákra, ez volt a damoklesi kard, amely mindnyájuk feje fölött lógott; több esetben le is hullott az engedetlenekre, de többnyire, mint fenyegető veszély, biztositotta az engedelmességet. Egész elméletet faragtak, melyet sokan jóhiszemüleg el is fogadtak, hogy az állami tisztviselőnek tisztességbeli kötelessége a kormány — a mindenkori kormány ! — politikáját szavazatával is támogatni. Nincs se szeri, se száma azoknak a megrenditő panaszoknak, melyeket a meggyőződések megtagadása és létviszonyaik feldulása közt választani kényszeri-

tett intelligens férfiaktól hallottam. Mert, ha valahol szorult a helyzet, kevés szavazattól függött a választás eredménye, a tartózkodásba sem menekülhettek ezek a szerencsétlen páriák, hanem valóban elő kellett mozditaniok annak az ügynek diadalát, amely meggyőződésükkel ellenkezett. Megvallom, hogy ezek a tapasztalások még a politikai ellentétnél is erősebben hatottak kedélyemre és engesztelhetetlenné tették gyülöletemet a párturalmi rendszer ellen. Sajnos, mikor az én pártom került hatalomra, azt kellett tapasztalnom, hogy annak soraiból is kivánták, sőt követelték a hatalom eszközének pártcélokra való igénybevételét. De én ebben egy tapodtat sem engedtem, ha itt-ott rossz vért szült is merevségem. Több évi közoktatásügyi miniszterségem alatt szigoruan megóvtam a tanügyi igazgatás teljes tárgyilagosságát. Soha nem érdeklődtem a vezetésem alatt álló kormányzati ág közegeinek és alkalmazottainak politikai magatartása iránt. Felfogásom szerint ahhoz semmi közöm sem volt; pontos kötelességteljesités és a hivatali — illetve tanitói — dekorumnak minden körülmények közt való megóvása: ezt követeltem és követelhettem is mindenkitől, egyebekben az állami alkalmazottat épp oly független embernek tekintettem, mint bárki mást. Minden nyomás, mely őt politikai meggyőződése követésében gátolta, az én szememben rablótámadás volt emberi jogai ellen. Természetesen nem türtem azt sem, hogy a középfoku tanügyi hatóságok alárendeltjeiket politikai téren befolyásolják. Egy derék tanfelügyelő, a régi rendszer hagyományai szerint, kedvemben vélt járni azzal, hogy megyéjének tanitóit kizárólag a függetlenségi pártba — az én pártomba — való belépésre hivta föl; én ezért a tulbuzgóságáért fegyelmi eljárást inditottam ellene és, a körirat megsemmisitésével, hivatalos dorgálásra itéltem el. Mivel ezen a téren hibátlannak érzem magamat, jogom van ezeket a dolgokat szigoruan birálni.

Az állami alkalmazottak e politikai elnyomásának egyik következményeként a vidéki városok legnagyobb részében, sőt Budapest több kerületében is, megszünt a komoly politikai mérkőzés lehetősége. A legnagyobb városokat kivéve, minden városban, ahol több állami hivatal, vagy állami gócpont volt, a csekély számu választóknak oly nagy hányadát alkották a „függő" szavazatok, hogy azokkal szemben eleve ki volt zárva

a győzelem lehetősége. Ezzel a városi elem szellemi mozgékonysága és az abból keletkező hajtóerő jóformán elveszett közéletünk számára, vagy legalább kompromisszumra volt kénytelen lépni a pártfegyelemmel szemben azon az uton, hogy a várcsok gyakran küldtek frondőrködő kormánypárti képviselőket a Házba. Hiszen bizonyos korlátokat a párturalom mindenkor kénytelen volt megtartani, hogy még az ecsetelt eszközök igénybevételével is megállhasson. Tisza Kálmán finom érzékkel birt a korlátok iránt, amit nagy tehetségü fia nem örökölt tőle. Az idősebb Tiszáról azt mondták, hogy mindent keresztül tud vinni ; ez ebben az alakban képtelenség. Sokat igenis — többet, mint bárki más — de mindent nem. Olyan ember még nem született, aki *mindent* keresztülvinne. De Tisza Kálmánban volt elég gyakorlati okosság, hogy soha olyant ne próbáljon, ami valóban lehetetlen volt, és innen keletkezett az a látszat, hogy mindent keresztülvisz, amit akar. Csak a hatalomnak tiz évi zavartalan birtoka gyengitette benne ezt az érzéket annyira, hogy az 1889. évi véderőtörvényt meegkockáztatta — ebbe aztán bele is bukott. A történelem egyáltalán arról tanuskodik, hogy van a hatalomnak egy — egyénenkint különböző — foka, amelyet az emberi elme nem bir el szédülés és a lehetőségek tisztán látásának meghibbanása nélkül. A legnagyobb arányu példa erre I. Napoleon ; de kisebb méretekben mindennapi tapasztalás tanuskodik e törvény mellett. A nagyszerü és higgadt vérmérsékletü Tisza Kálmánnak tiz évi, minden jel szerint megtámadhatlan hatalom kellett, mig a húrnak tulfeszitéséig eljutott ; a nem ily nagy kaliberü és hevesvérü Bánffy Dezső már három évi hatalomélvezet után kockáztatta meg azt az „ischli klauzulát", mely bukásának tulajdonképeni oka volt.

Rá fogunk még térni a két eset érdekes és tanulságos analógiájára. Most visszatérve a városokra, meg kell állapitanom, hogy a szabály alól itt is voltak kivételek. Igy p. o. a század 90-es éveinek elején Beöthy Ákos barátomnak nagy küzdelem után sikerült Kassát a kormánytól elhóditani. Ámde miért ? A jelölt kiváló személyes tulajdonságain kivül főleg azért, mert Baross Gábor kereskedelmi miniszter nem a legjobb lábon állott Szilágyi igazságügyminiszterrel. Mivel pedig az utóbbi személyesen sorompóba lépett a kormánypárti jelölt

mellett, Baross, hogy őt bosszantsa, nem gyakorolt nyomást a vasutasokra, akik azután tömegesen szavaztak Beöthyre.

Az egész országra rá volt vetve ezek szerint a párturalom olyan hálója, amelyet a közérzületnek csak kivételes hőfoku felindulása téphetett szét ; rendes időkben az ellenzék sikere ki volt zárva. De ennek az épületnek koronája mégis a királyi jóindulat kizárólagos lefoglalása volt a szabadelvü-párt részére. Társadalmi és gazdasági fejlődésünk akkori stádiumából önként következett a királyi hatalom tulsulya a többi alkotmányos tényezők fölött. Aki a király jóindulatát élvezte, hacsak bizonyos korlátokat tul nem lépett, könnyen megszerezte magának az országot. A szabadelvü-párt már azért is kegyben állott, mert a belőle alakult kormány keresztülvitte, a párt pedig valahogyan eltürte a megszállási politikát. Az ellenzék már ezügyben követett eljárása miatt is idegenkedés tárgya volt a legfelsőbb helyen. Ezt a legfontosabb hatalmi poziciót kellett a szabadelvü-pártnak megtartani és megszilárditani, amihez a később „rideg közjogi konzervativizmus"-nak nevezett magatartás volt a legbiztosabb ut. Nem volt szabad kivánni a legkisebb nemzeti irányu fejlődést sem, amely, ha nem is az 1867 : XII. tc. intézkedésein, de annak a szükebbkörü kiegyezési politikának gyürüjén kivül esett, melyet a 67 utáni közjogi vonatkozásu alkotások (véderőtörvény, vámközösség, stb.) és az ezekből fejlődő gyakorlat megvontak. Minden ilyen kivánalommal kérlelhetlenül szemben kellett szállani. A „császári és királyi" — „császári királyi" helyett, — mint a közös intézményeknél alkalmazott jelző, ennek az egész korszaknak egyetlen közjogi vivmánya. Ez is olyan indokolással lépett életbe, amely kizárta azt a gondolatot, mintha a magyar önálló államiság elismerése rejlenék benne. Egyebekben a fejlődő nemzeti igények állhatatos visszaszoritása által tette magát a szabadelvü-párt felfelé nélkülözhetetlenné. Ferenc József ezt nekem, egy emlékezetes kihallgatás alkalmával, amelyben az első Wekerle-minisztérium bukása után részesültem, világosan megmondta. Nem éppen hizelgően nyilatkozott a szabadelvü-pártról és kormányrendszerről (annak idején részletesen szó lesz erről a kihallgatásról), de hozzátette, hogy mégis kénytelen hozzá ragaszkodni, mert egyedül ez a párt és ez a rendszer az, amely a kiegyezési politikát —

az uralkodó felfogása szerint — a balra való lecsuszamlás lejtőjén feltartóztatja. Egyébként az uralkodót abban az időben teljesen elzárták minden érintkezéstől az ellenzék vezérférfiaival (az emlitett kihallgatás jóval Tisza Kálmán bukása után történt). Ha a király néhány napot Budapesten töltött, ami elég ritkán történt, és udvara ebédeket adott, az ellenzék vezérei sohasem voltak hivatalosak. Csak a delegációs ebédekre jelentünk meg, amelyekről, hivatalos jellegüknél fogva, mégsem lehetett minket kizárni. Ebben a tekintetben Tisza Kálmán bukása után rögtön változás állott be. Ugy látszik tehát, hogy ez a kizárás az ő személyes rendszeréhez tartozott. Fia nem vette át; Tisza István ellenkezőleg, mint miniszterelnök, elvének vallotta, — nagyon helyesen, — hogy az ellenzéki vezérférfiak számára mindenkor megkönnyitse a királlyal való érintkezést.

Röviden érintenem kell még a választási korrupció kellemetlen, de a korrajzból ki nem hagyható ügyet. Ez már a Deák-párti időben, különösen az 1872. évi választásoknál vette kezdetét, de azóta nőttön-nőtt, miglen az 1910. évi választásoknál tetőpontját érte el, bár közben volt aránylag igen tisztességes választás is, melynél a hivatalos presszió is kevésbé érvényesült. Ilyenekül kell megjelölnöm a Széll Kálmán vezetése alatt 1901-ben, a Tisza István vezetése alatt 1905-ben és a koaliciós kormány kinevezése után 1906-ban rögtön kiirt választásokat: az utóbbiaknál a legrosszabb akarat mellett sem szervezhette volna a kormány a szokott apparátust és nem is gyüjthetett volna kasszát. Annál csodálatosabb az a szédületes visszaesés, amely 1910-ben beállt. Ezek a szomoru jelenségek korántsem szoritkoztak a kormánypártra. A szélsőbal kivételével, mely azonban később szintén belesodortatott a piszkos árba, minden párton előfordultak, de nem egyenlő mértékben. A szélsőbali törzskerületek sokáig adtak ugynevezett „ingyen-mandátumot", de utóbb a ragály sokat közülük megmételyezett. Ámde a partie nem volt egyenlő kormánypárt és ellenzék közt, mert az ellenzéki jelöltek csak a magukéból költhettek, a kormánypártiak a pártkasszából nyertek bőséges támogatást. A függetlenségi pártnak sohasem volt pártkasszája, az én pártomnak, a tehetős párttagok hozzájárulásából néha volt, de ez sohasem ért nagyobb összeget, mint annyit,

amiből 60—70 jelöltnek a legális költségekre lehetett támogatást nyujtani, tehát semmikép sem volt a korrupciónak előmozditója. A kormánypárti kassza azonban, mely kitüntetéseket vagy egyéb viszontszolgáltatásokat keresők, a hatalomhoz simuló gazdagok, vállalatok és bankok hozzájárulásaiból táplálkozott, némely választásnál (különösen 1896 és 1910) milliókra rugott. Az utolsó esetben köztudomásu botrány is tapadt keletkezéséhez. Mindenesetre az a szomoru szerep, melyet a pénz a választásoknál játszott, szintén a kormány javára billentette az eredmény mérlegét, mert az ő pártjának volt, az ellenzéknek pedig nem volt, — vagy alig volt pénze.

Már itt is ki kell emelnem, hogy az én jászberényi választókerületem, melyet 1881. évtől kezdve mostanig szakadatlanul szerencsém van képviselni, a kevés, de ragyogó kivételek közt első helyen áll. Midőn ott először megválasztottak, még viseltem legális költségeket; azután ezeket sem. Pedig ismételten megmozditottak minden követ, hogy engem onnan kibuktassanak. Hasztalan volt. Választóközönségemről még szólni fogok, mert politikai emlékeim egyik legszebbike az a viszony, amely köztünk fennállott.

Az itt ecsetelt rendszer mind több jelentékeny egyéniséget szoritott ki a kormánypártból, olyanokat, akik valamely reformeszmével el voltak telve, annak megvalósitása kedvéért csatlakoztak a hatalom birtokában lévő párthoz, és amikor ez a remény tünedezett, onnan természetszerüen kiváltak. Viszont a mérsékelt ellenzék soraiból is többen, akik az egyéni érvényesülés kilátástalanságát megunták, visszaszállingóztak a szabadelvü-pártba, miniszterek és államtitkárok is lettek. Az előbbeniek sorából kiemelem Grünwald Bélát, a közigazgatás államositásának leghatározottabb előharcosát, aki ebben látta az ország regenerációjának, a nemzeti egység megszilárditásának kulcsát; továbbá gróf Károlyi Sándort, az agrárius szinezetü szociálreform legkiválóbb bajnokát, a szövetkezeti eszme nagyérdemü meghonositóját, akinek müködése sok százezer magyar embert mentett meg a tönkrejutástól. Pártunk tagadhatatlanul sokat nyert szellemi és erkölcsi tőkében ilyen férfiak csatlakozásával. Viszont azonban az egész nemzeti életet átfogó program elkészitésénél nehézséget okozott az a körülmény, hogy a párt több kiváló tagjának olyan pana-

ceái voltak, amelyeknek minden egyebet alárendeltek és amelyek keresztülvitele kedvéért erősen néztek a „kormányképességre" és kevésbé lelkesedtek az ezt megnehezitő nemzeti követelményekért. A szabadelvü-párt pedig politikailag mindig szintelenebbé, szürkébbé vált. A minisztériumok élére kétségtelenül tisztességes, de többnyire közepes erők kerültek (az 1878—1889 közt lefolyt évekről szólok), akik sorából Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter emelkedik ki, kissé rapszódikus zsenialitásával és tagadhatatlan kulturérzékével.

Az angol parlamenti történet minden ismerőjét a szabadelvü párturalom e leirása Walpole Róbert kormányzatára fogja emlékeztetni, aki szintén éveken át tartotta magát minden kényes kérdés gondos kerülésével ; aki, bár egyéni megközelithetetlensége minden gyanunak fölötte állott, a párturalom fentartása végett kétes jellegü eszközök felhasználását is elnézte ; aki az idők folyamán minden jelentékeny férfiut környezetéből kiszoritott, ezzel pártjának egységét biztositotta, abban mindenhatóvá vált ; az ellenzéket azonban, bár erkölcsi tőkében gazdagitotta, de egyuttal a saját pártjából számüzött személyes vetélkedés szinterévé tette. A párhuzam annyira frappáns, hogy ezt egy nagyobb beszédben készültem a képviselőház előtt kifejteni ; de elállottam e szándékomtól, mert előre tudhattam, hogy Tisza Kálmán válaszában azt a nem kevésbé frappáns párhuzamot fejtené ki, mely a Walpole ellen és az ő ellene küzdő ellenzék közt létezett. Macaulay lerajzolta mind a kettőt, t. i. a Walpole-féle kormányrendszert és ellenzéket ; a következtetést pedig, amelyet a kettős rajzból levon, akkép állapitja meg, hogy Walpole ellen a helyes kormányzat elveit, ellenzékével szemben viszont Walpole-t pártolja. Nem mondom, hogy a mi esetünkben hasonló következtetésre kellett volna jutni ; de annyi Tisza Kálmánnak feltétlenül sikerült volna, hogy reám visszaforditsa az analógiát és ezzel a nevetőket magának megnyerje. A kormánypártnak egy frondőrködő tagja, a bosszankodás egy pillanatában, mely a nyelveket megoldja, azt mondta, hogy *ilyen* kormány csak *ilyen* ellenzékkel szemben állhat meg, és viszont *ilyen* ellenzék csak *ilyen* kormány ellen érvényesülhet. Ebben a kétélü mondásban az az igazság rejlik, hogy mindkét fél, kormány-

párt és ellenzék, egészségtelen alapon állott. De az előbbinek legalább megvolt, épp ugy, mint a szélsőbalnak az az előnye, hogy öröklött krónikus bajban szenvedett, amelyhez a beteg életrendje már hozzásimult, holott a mérsékelt ellenzék egy bizonytalan lefolyásu gyógyulási processzusnak kezdetét képviselte, amilyen gyakran uj betegségi tüneteket hoz felszinre.

A Walpole-rendszerrel való párhuzam különben is csak bizonyos megszoritással áll. Arról a nyers korrupcióról, amely az ő kormányzata alatt és még hosszu időn át Angliában uralkodott és a parlamenti tagok szavazatainak megvásárlásáig ment, nálunk ebben a korszakban sem volt szó. Ellenben széltiben divott a befolyásos politikai állás felhasználása a gazdasági életben való jövedelmező elhelyezkedésre, szinekurák elnyerésére különböző vállalatoknál, valamint, ezekkel szemben, a jóindulatnak a vezetők politikai magatartása szerint való kimérése. Az előbbi szokást „közgazdasági tevékenység"-nek keresztelték el és egyszer a kormánypártnak egy nagytehetségü tagja nyilt ülésben egészen komolyan vitatta a politikai többségnek jogát a közgazdasági életben való vezérszerepre. Amde igaztalan volna a dolgot ugy beállitani, mintha az emlitett „közgazdasági tevékenység" vagy érvényesülés a kormánypártra szoritkozott volna. Volt bizony benne része az ellenzék néhány kiválóságának is. Az ellenzék vezetőtagjaival szemben egyáltalán nagy volt az előzékenység ; protekciók gyakran jobban vétettek figyelembe a kormánypárti közlegények ajánlásainál, mert igy tartja a francia közmondás : les petits cadeaux entretiennent l'amitié, mondjuk: diminuent l'inimitié, enyhitik az ellentéteket. A kormányzati apparátus egész nyomása a szerencsétlen befolyásnélküli vidéki választóra nehezedett. Nekem is többször kináltak vagy kilátásba helyeztek abban az időben pénzintézeti szinekurákat : én azonban minden ilyen felajánlást ridegen visszautasitottam. A legkisebb kifogást sem teszek az ellen, ha olyan férfiak, mint Széll Kálmán, később Kossuth Ferenc, akik gazdag szakképzettséggel és pénzügyi tehetséggel voltak megáldva, tudásukat és munkájukat valamely pénzintézet, vagy más közgazdasági vállalat élén érvényesitik és kiváló teljesitményüknek megfelelő fizetést huznak. Itt valóságos munka dijazásáról volt

szó. De aki ezen a téren sem szaktudással, sem különös tehetséggel nem rendelkezik, nem is teljesit számbavehető munkát, hanem, amint mondani szokás, csak a „nevét adja oda", amihez aztán az a hallgatag feltevés füződik, hogy befolyását az illető intézet érdekében érvényesiti, az először is olyat bocsát áruba, ami, véleményem szerint, nem eladó, másodszor pedig annak a gyanunak teszi ki magát, — még ha, a legjobb esetet feltéve, ez a gyanu igaztalan is, — hogy politikai eljárását más, mint a közérdek indokai is befolyásolják. Már pedig vezetőállásban lévő politikusnak első kelléke a közönség feltétlen bizalma abszolut megközelithetetlenségében és elfogulatlanságában. Nemcsak az illetőnek egyéni érdeke, hanem a közélet erkölcsi épségének is követelménye, hogy a politikai vezérek iránt ez a hit meg ne inogjon, bármi legyen, kinek-kinek meggyőződése szerint, a politikai megitélés, melyben az egyik vagy a másik oldalról részesülnek. Akármit hoztak fel az idők folyamán ellenem, bármennyire szigoruan birálták — igazság szerint vagy igaztalanul — politikai működésemet, ez a bizalom velem szemben soha senkinél sem ingadozott. Abban a kiváló szerencsében részesültem, mely minden képzelhető anyagi előnyt felülmul, hogy egész hosszu politikai pályámon át erről az oldalról soha még csak gyanusitani sem merészeltek. Hasonló volt a közvélemény itélete nagy ellenfelemről, Tisza Kálmánról is. De sokan szenvedtek igaztalan támadásokat, akiknek becsületessége semmivel sem volt kevésbé intranzigens. Fertőzött levegőben szükségszerüen tenyészik az alaptalan gyanusitás és a rágalom.

Nem nagyon vonzó kép az, amelyet a szabadelvü párturalomról, legjobb hitem szerint, teljes objektivitással rajzoltam. Magától merül fel tehát az a kérdés, miként történhettet, hogy egy nagytehetségü, tiszta jellemü és erősen hazafias érzelmü férfiu, amilyen Tisza Kálmán kétségtelenül volt, ebben a kormányzati rendszerben megnyugvást talált, különösen, miután, mint ellenzéki vezér, ideálisabb törekvéseket képviselt. Továbbá miként történt, hogy nem csekélyszámu más, szintén tehetséges és jellemes férfiu azt, minden egyéni előny keresése nélkül, támogatta és hogy a

„felső tizezer", sőt mondhatjuk, a felső százezer tulnyomó többsége körülötte csoportosult.

A kérdés utolsó részére legkönnyebben található meg a válasz. Az átlagember meggyőződései, amennyiben nem öröklöttek, a legtöbbször tudatosan vagy öntudatlanul elméletekké átvedlett érdekek, a legtisztességesebbeknél nem egyéni, hanem osztályérdekek. Nagyon könnyen győződünk meg arról, vagy engedjük magunkat meggyőzetni, hogy annak az osztálynak érdeke, amelyhez tartozunk, a tulajdonképeni közérdek, a nemzeti érdek. A vagyonosak zöme tehát mindig konzervativ, némelykor tarkitva elméleti liberálizmussal olyan téren, amelyről azt hiszi, hogy anyagi érdekeit nem érinti; a vagyontalanok pedig többnyire radikálisok vagy szocialisták. A kérdés mindig az, hogy mélyreható változásoknál többet nyerhetünk, vagy veszthetünk-e. Nagyon természetes tehát, hogy a vagyonos osztályok könnyen nyugodtak bele oly rendszerbe, amely nyugalmat és állandóságot igért, ha poshadás árán is. Az ugynevezett intellektuálisok viszont nagyrészt nem voltak eléggé függetlenek, de nem is képviseltek akkora számot, hogy döntő módon latba estek volna. Nem szabad szem elől téveszteni a felekezeti mozzanatot sem. Tisza Kálmán kalvinista volt, egyháza körében vezérférfiu. A magyarországi protestánsoknak a történelmi fejlődésből származó összetartásánál fogva ritkaságszámba ment az a protestáns lelkész, aki — bárhová hajlott különben politikai meggyőződésével — vérbemenő ellenzéki harcot volt hajlandó folytatni a protestáns miniszterelnök ellen. Ezzel egy hagyományosan ellenzéki tényező le volt fegyverezve. A katholikusoknál viszont, akiknek minden ébredhető érzékenységét Tisza Kálmán gondosan kimélte, nem szült visszatetszést az ő protestantizmusa; náluk, akik hagyományszerüen az államhatalomra támaszkodtak, ugyanezen történelmi fejlődés folytán az összetartásnak az a neme, amely a protestánsok erejét képezte, nem létezett.

De hogyan képzeljük magának Tisza Kálmánnak lelki evolucióját? Elég nagy kvalitásu ember ő, hogy rendszere mögött ne keressünk puszta uralmi vágyat és pártfanatizmust. Bizonyára szerette a hatalmat, de bizonyára nem

egyéni vágyaknak a hatalommal összekötött kielégitéseért. Okvetlenül kellett egy összefoglaló eszméjének lenni, az ország szükségleteiről alkotott képének, és ennek szerinte az a kormányzati rendszer felelt meg, amelyet meghonositott.

Tisza Kálmán sajátságai közé tartozott, hogy kerülte a bizalmas érintkezést politikai ellenfeleivel. Ha semleges társadalmi téren találkoztunk, mindig udvarias volt, de rideg és begombolkozott, akivel szemben mindig készen kellett állanunk valami kis vágás kivédésére. Szóval, magyarán mondva, nem lehetett vele szincerizálni. Ennek folytán köztem és közte sohasem került a sor véleménykülönbségeink bizalmas megbeszélésére, amint az később nem egyszer történt meg Tisza Istvánnal, aki épp oly határozott ellenfelem volt, mint édesatyja. Ennélfogva azokra a következtetésekre vagyok utalva, amelyeket politikájának köztudomásu tényeiből, a nyilvánosság előtt tett nyilatkozataiból vonhatok le; továbbá arra a retrospektiv világosságra, amely Tisza Istvánnal folytatott beszélgetéseimből atyjának gondolkodására is esik.

Azon kezdem, hogy Tisza Kálmán minden izében konzervativ egyéniség volt. Az a belső nyughatlanság, amely a reformert előre kergeti, benne ugyszólván teljesen hiányzott. Ő maga „fontolva haladás"-ként jellemezte az a liberálizmust, amelyet képviselni kivánt. Tényleg a hangsulyt a „fontolva" jelzőre kell fektetnünk.

De a döntő mozzanat Tisza Kálmán poltikájának kialakulásában közéletünk visszaesése volt a hagyományos közjogi politika kerékvágásába. A kiegyezés megvédése lett ismét az uralkodó többségnek, az ő pártjának főfeladatává. A függetlenségi párt diadala, közfelfogás szerint, a király és a nemzet közt lappangó ellentétek ujból való feléledését jelentette volna és az ebből keletkező bonyodalmak belláthatatlan sorozatát. Ezt tehát minden áron meg kellett akadályozni. Ezért vált főcéllá, szinte állami feladattá, annak a pártnak, illetve ama párt uralmának fentartása, mely Tisza Kálmán nézete szerint egyedül képviselte az uralkodó kiegyezési elméletét és gyakorlatát, egyedül birt elég szilárd szervezettel és biztos vezetéssel, hogy a közjogi ellenzék ostromának ellentálljon. Mindezekben a tekintetekben a

mérsékelt ellenzék iránt nagy volt a bizalmatlanság. Az ő térfoglalását a kiegyezés összeomlása előkészitésének tartották és azt hitték, hogy a kiegyezést védők tábora erősebbé válnék ennek a közbenső alakulásnak kiküszöbölésével. Ha nem akarjuk kizárólag hatalomféltéssel magyarázni, akkor csak igy érthetjük meg azt feltünő tényt, hogy a választásoknál a mérsékelt ellenzékkel szemben érvényesültek legerősebben a hatalmi presszió fegyverei.

A királyi hatalom tulsulyának érzése lehett annak a félénkségnek oka, amellyel a szabadelvü-párt politikája Tisza Kálmán vezérlete alatt mindenáron kerülte az összeütközésnek legtávolibb veszélyét; mindenáron, még némi megalázkodások árán is, aminőkkel az akkor még elég gyakori katonai összeütközések a nemzetre nézve járni szoktak, még az 1867 : XII. tc.-en alapuló némely virtuális jog hallgatag feladásával is. Minden nemzeti követelmény, amely a 67 óta meghonosodott gyakorlatba ütközött — lett légyen a törvényben bármi erős megalapozása — kérlelhetlenül elutasittatott; a fejlődésnek utja az ilyen természetü követelmények fokozatos megvalósitása felé ridegen elzáratott. Arra nem volt tekintettel az uralkodó párt politikája, hogy ezzel tulajdonkép a kiegyezést felforgatni kivánó szélsőbalnak malmára hajtja a vizet. Fődolog volt a pillanatnyi kellemetlenség elkerülése. El kell azonban ismerni, hogy a mérsékelt ellenzék politikájának akkori fejletlensége és bátortalansága ennek a taktikának sikerét nagyban előmozditotta. Kisebb jelentőségü vivmányok kedvéért csakugyan nem volt érdemes a királyi hatalommal való összeütközést kockáztatni; lényegbevágó és mégis keresztülvihető nemzeti követelményeknek elvi alapon nyugvó egységes koncepcióját pedig akkor még nem képviseltük — csak sejteni kezdtük. Kérdés azonban, nem lehetett volna-e némely fontos részletkérdést, p. o. katonai nevelés kérdését, amely később nagy küzdelmek után mégis dülőre jutott, már korábban nemzeti értelemben megoldani, ha a kormány és pártja azt felkarolja, ahelyett, hogy rideg elutasitása által magának felfelé hatalmi monopóliumot szerezzen. Egyetlen sérelem elháritásának emléke füződik ehhez a korszakhoz. Akkor történt ugyanis a közös intézmények „császári-királyi" jelzőjének

„császári és királyi" jelzővel való felcserélése. De ezt az intézkedést is olyan nyakatekert indokolás vezette be, mely gondosan kerülte a magyar állam szuverénitásának, mint a változás okának, megjelölését.

A nemzeti önérzet, melyet egészen táplálék nélkül hagyni mégsem lehetett, eszerint az uralkodó párt politikájában kizárólag a belügyi mederbe tereltetett. A nemzetiségi kérdés kezelésében a Tisza-éra ridegebbnek mutatkozott a Deák—Eötvös-éránál. Az elvekben nem volt változás. Deák és Eötvös is visszautasitották a nemzetiségnek közjogi testül való elismerését, ragaszkodtak az egész magyar nemzet politikai egységéhez és csupán egyéni szabadsági jogként biztositották a különböző anyanyelvek szabad használatának jogát, azon határig, amelyet az állami egység követelményei vonnak meg. Ezek az elvek a magyar nemzet hagyományaiban éltek; az 1868. évi nemzetiségi törvény azokat csupán megformulázta. Tisza Kálmán kormányzata is ragaszkodott hozzájuk, ahhoz is, amely az anyanyelv használatának szabadságát mondotta ki; csupán a szabadságnak az állami egység által követelt korlátait vonta némileg szükebbre. Ezenfelül pedig Tisza Kálmán szivesen ragadott meg minden alkalmat, hogy a nemzetiségi tulzókat a parlamentben ledorongolja és ezzel magának sokak előtt olcsó dicsőséget szerezzen. Mint hogy ha ilyen erőmutatványok törpe kisebbségekkel szemben — mint aminők a magyar parlamentben a nemzetiségi képviselők voltak — bármit is lenditenének a kérdésen. A finomabb izlés nem is tudott velük megbarátkozni, de a nagy többségnél határozott sikert arattak. Ezekkel a kirohanásokkal Tisza elérte azt, hogy követői az ő éráját, mint minden előbbinél „magyarabbat" magasztalják és hogy a legszélsőbb szélsőbaliak naiv része is pillanatnyilag fellelkesüljön és enyhébben érezzen az intranzigens magyarság ily erélyes képviselőjével szemben. A nemzetiségi kérdésre még lesz alkalman visszatérni, mert sok dolgom volt vele és szélső sovinisztának hireszteltek el: majd meglátjuk, mennyire jogosan. Itt csak annak szerepét a Tisza-éra politikájában akartam jellemezni és kifejteni, hogy miként szolgálta annak lármás kezelése azt a taktikai célt, hogy ez az éra, közjogi lemondásainak dacára, erőteljes magyarságá-

val dicsekedhessék. Lassankint valóságos okozati összefüggést akartak megállapitani ama lemondások és a befelé erélyes nemzeti politika közt, akkép, hogy csak amazok árán lehetett emennek számára megnyerni az uralkodó támogatását vagy legalább eltürését. A felfelé tanusitott szervilizmus és lefelé gyakorolt sovinizmus ez összefoglaló rendszere tetőpontját Bánffy Dezső alatt érte el, aki azt ugyszólván nyiltan vallotta, miglen az események őt is ellenzékbe kényszeritették, még pedig olyan utakra, amelyeken az uralkodóval is összeütközésbe kellett jönnie.

Tulajdonkép a nemzetiségi kérdés ilyen kezelése adja kezünkbe a kulcsot a Tisza-érának magasabb szempontból való méltatására. A magyar nemzet politikai egysége nemzeti politikánknak olyan alaptétele volt, amely felette állott a pártok versengésének. Tisza Kálmán látta e problémának nehézségeit; látta, hogyan nőttek azok abban a mértékben, amint mindig nagyobb számu értelmiség fejlődött ki a nemzetiségekből, amely többé nem fejlődött bele a magyarságba. Ennek a nemzeti veszélynek ellensulyozására három főeszközt látott, mint olyat, amely sikert is igér, rendelkezésünkre is áll. Először egy európai nagyhatalomra való támaszkodást, amiből a feltétlen ragaszkodás következett a Habsburgok monarchiájához. Továbbá: a zavartalan harmóniát a királyi hatalommal, mely különben a nemzetiségekkel való szövetkezés felé szorittatott volna; ennek a szempontnak tehát fel kellett áldozni mindazon nemzeti követelményeket, amelyek összeütközést idézhettek elő a királlyal. Végül: erős, a jogállam biztositékaitól nem tulságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrécionális kormányhatalmat. Ha a Tisza-korszak előszeretetét a diszkrécionális jog, illetve hatalmi körök iránt, melynek tipikus megnyilvánulása az akkor átszervezett főispáni állás, nem akarjuk egyszerüen önkénykedési hajlamnak tulajdontani, hanem abban mélyebb politikai értelmet keresünk (és ezzel tartozunk Tisza Kálmán történelmi alakjának), akkor ez a magyarázat az egyedül lehetséges. El is mondtam azt egy budget-beszédemben, majdnem ugy, ahogy itt leirtam és nem találkoztam ellenmondással.

A fentebbiekben iparkodtam annak a rendszernek, amely-

lyel éveken át szemben állottam, elfogadható tárgyi megalapozását „fair" módon előadni és nem hiszem, hogy messzi eltévedtem volna a valóságtól. Rögtön meg kell azonban jegyeznem, hogy én az imént közölt eszmemenetet és az arra alapitott politikai rendszert, bármily tárgyilagosan tudom méltányolni, mégis gyökerében elhibázottnak tartom. Alaphibája a népélet organikus erőinek mechanisztikus felfogása, mely az azokban rejlő veszélyekkel csupán anyagi hatalmi eszközöket állit szembe, ami bizonyos vereséget jelent. Az én gondolatom ellenkezőleg az volt, hogy a magyar állam belső megerősödésével, minden irányban megóvott presztizsével, a nemzeti élet teljességével (mely egyedül képes a magyar állampolgári minőséget büszkeség tárgyává tenni, holott a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem gyakorolhat), a jogállam minden biztositékának kiépitésével, a kormányzat pártatlan igazságosságával és szociális érzékével, és — last not least — az állampolgári nevelés szellemétől telitett közoktatással (ami alatt nem a nyelvi magyarositás chimérája értendő), kell a nemzeti egység organikus feltételeit létesiteni, melyek nélkül az mindenkor csak látszat lehet. Ezekből azonban a Tisza-éra Magyarországában egy sem volt meg. Szóval: organikus veszélyekkel organikus erőket akartam szembeállitani. Ámde, sajnos, csak lassankint jutottam e gondolat teljes megértéséhez. Amikor Tisza Kálmánnal állottam szemben, annak csak töredékei voltak meg fejemben. E töredékek is gyakran sikeresen küzdöttek meg a Tisza-rendszer egyes töredékeivel; de olyan rendszerem mégsem volt, amelyet győzelmes erővel vihettem volna harcba amannak a rendszernek könnyen felismerhető felszines féligazságaival szemben.

Tisza István vezetése alatt, aki sok tekintetben fölötte állott apjának, bár nem birt annak gyakorlati okosságával, de akinek életerős és akaratos temperamentuma negativ eredményekkel be nem érhette, a rendszer némileg átmódosult. vele többször folytattam bizalmas beszélgetéseket, melyekre alkalmam lesz visszatérni. Az ő módszere egyáltalán bizonyos kicsinyességektől mentesebb volt, mint az atyjáé. Közjogi téren ő is ragaszkodott a szükséges lemondások elméletéhez, egyedül a közös intézményeknél használt

cimerek és szinek kérdésében (mely az uralkodó számára már megvolt érlelve), akart elérni — és ért is el — bizonyos eredményeket. De amit e nemzeti önmegtagadásért cserébe nyerni kivánt, az nem volt merő negativum, nem volt pusztán a továbbvegetálás és házi basáskodás megengedése, hanem egyenesen a magyar nemzet politikai tulsulya a monarchiában. Ezt persze hirdetni nem lehetett, de szükségkép átszivárgott, és igy is sokkal inkább sértette az osztrák önérzetet, mint ahogyan azt, a teljes paritás elismerése mellett, nagyobb önállóság követelése sérthette volna. Egy magánbeszélgetésben, minőket a háboru alatt többször folytattunk, volt alkalmunk felfogásaink ellentétes voltát, kölcsönős sajnálattal, de egyszersmind férfias nyiltsággal megállapitani. Ez akkor volt, amikor Tisza István a románoknak bizonyos engedményeket tett, melyeket beleillesztve csonka nemzeti életünkbe, veszedelmeseknek tartottam és tartottak velem együtt sokan. Valószinünek látszott, hogy a dolog a parlamentben szóba fog kerülni, és én épp ennek megelőzése, esetleg sima lefolyása érdekében tanácskoztam Tisza Istvánnal. Többek megbizásából azt a kérdést intéztem hozzá, hogy nincs-e abban a helyzetben, hogy nemzeti követelményeinknek a katonai téren bizonyos pontig való teljesitését kilátásba helyezhesse; mert, ha ezt tehetné, a közvélemény a románoknak tett engedmények ellen alig tenne kifogást, a függetlenségi párt legkevésbé. Erre nekem Tisza István egész nyiltan megmondta, hogy ő ilyen követelményeket, esetleg a cimer- és jelvénykérdés kivételével, egyáltalán nem szándékozik fölállitani, mert ezzel az uralkodónál bizalmatlanságot ébresztene és azt a célját kockáztatná, hogy a monarchiában a magyar hegemóniát állapitsa meg. Én erre azt válaszoltam, hogy ezt a hegemóniát annál inkább tartom chimérának, minél inkább nélkülözi a magyar nemzet a nemzeti élet belső megerősödésének némely nélkülözhetetlen feltételét, különösen katonai téren. Az uralkodó hajlandóságára azt semmiféle lemondás árán sem lehet alapitani; mert, ameddig minden magyar politikai tényező elvileg a magyar állam önállóságának és szuverénitásának álláspontján áll, megvan a lappangó ellentét a dinasztia legbensőbb óhajaival, és soha magyar államférfiu, bármennyire is

engedje magát a dinasztia céljaira kihasználtatni (amiben a dinasztia ivadékai nagymesterek), az uralkodó teljes bizalmát birni nem fogja. Erről mindannyian, akik az birni vélték, saját kárukon győződhettek meg. De hogy mennyire haladott maga Tisza István az ő tulsulyelméletével, — pedig a véderő erőszakos keresztülvitelével és a nemzeti törekvések elgázolásával ennek a célnak a kedvéért egész népszerüségét kockáztatta, — arról a háboru keletkezésére vonatkozó legujabb leleplezések tanuskodnak szomoru világossággal. Ott látjuk a magyar miniszterelnököt, amint azokban a tanácskozásokban, amelyek béke és háboru között döntenek, az összes közös politikai és katonai tényezőkkel szemben egészen egyedül áll és egyedül képviseli a maga valóban okos álláspontját; mig végre is azok a tényezők, amelyeknek nyilvánvalóan már megvolt az előbb elhatározott, az ő háta mögött megérlelt álláspontjuk, reákényszeritenek egy kompromisszumot, vagyis inkább annak látszatát. Ezek a leleplezések, amennyire igazságot szolgáltatnak Tisza István egyéniségének, épp ugy elitélik az ő rendszerét.

Ámde maradjunk ennél az 1878—1889 közti korszaknál. Későbbi eseményekre csupán azért tértem ki, hogy megállapitsam, mikép az a csereüzlet, amely a Tisza-rendszer alapgondolatát képviselte, még későbbi finomabb és nagyratörőbb alakjában is, merő önámitás volt. Az, amiről abban lemondtunk: a nemzeti élet teljességének kivivása, különösen a katonai téren, az valóban el is volt ejtve; mi fizettünk. De az, amit cserében kaptunk volna: a belső megszilárdulás, a nemzeti egység biztositása, az szükségkép elmaradt; részint, mert a másik fél nem akart teljes értékben, azaz utógondolat nélkül, fizetni; részint, mert az, amiről lemondtunk, t. i. a nemzeti élet teljessége, annak a belső konszolidációnak és szilárd egységnek, melyet ellenértékül vártunk, nélkülöhetetlen előfeltételeihez tartozott. Az ellenértéket tehát nem is kaphattuk. A nemzeti katonaság intézményének pedagógiai hatása nélkül a többnyelvü politikai nemzet erkölcsi egysége elérhető nem volt; a közös hadseregben pedig az a pedagógiai hatás más eszmének, a nagyosztrák eszmének szolgálatába volt állitva, amelynek — egyéb premisszák hiányában — nem volt belőle haszna. A negativum azonban érvényesült, t. i. az,

hogy nem szolgálta a magyar eszmét, sőt mivel más valamit akart képviselni, egyenesen romboló hatást gyakorolt. Érintetlen presztizs nélkül egy állam sem füzheti magához erkölcsi kötelékkel azokat, akiket a vér nem köt hozzája. Ámde honnan vette volna ezt a presztizst az a magyar állam, amely lényeges intézményeket nélkülözött, idegen katonai szellem követelményei előtt folyton kapitulált? A várt ellenérték megnyerése tehát a helyzet gyógyithatatlan belső ellenmondásain hiusult meg. Ennek folytán bekövetkezett az, hogy a nemzeti egységet létesitő organikus erők hiányát külső hatalmi eszközökkel akarták pótolni, ami csak látszólagos eredményekre vezethetett, a kedélyeket ellenben végleg elkeseritette.

A szabadelvü-párti korszak védelmezői hangsulyozzák, hogy az mégis a nyugalomnak, a megszilárdulásnak a korszaka volt, hogy a külföldnek bizalma a dualisztikus intézmények tarthatósága és a magyar nemzet politikai érettsége iránt megerősödött, és hogy mindez megingott, amikor a szabadelvü-párt uralma egyidőre megbukott és a nemzet más irányba látszott indulni. Korántsem tagadom, hogy ezekben sok igazság van; de állitom, hogy ezekért az időleges eredményekért tuldrága árt fizettünk: a nemzeti életenergia megcsappanását, a lelki elfásulást, a hosszu, ideáltalan-vegetálás természetes folyományaként. Ez magyarázza a koaliciós korszakban pillanatnyilag felvillanyozott energiák gyors összeroppanását; innen ered az. amit most láttunk, hogy t. i. az összes legyőzött nemzetek közt a magyar birta el legrosszabbul a legyőzetés következményeit. Hiába, nem lehet észszerüen egy éveken át lehangoló étrenddel táplált nemzetnél nagy erkölcsi erőkészleteket keresni. Ami ebből volt, és csodálatos, hogy annyi volt, azt felemésztette a négyéves háboru; a vereség idejére nem maradt belőle semmi.

Igaz, hogy a Tisza-korszakkal egyidejüleg Európa számos országában hasonló politikai rendszerek uralkodtak. Olaszországban Depretis, Spanyolországban Canovas de Castillo, Ausztriában Taaffe, mint kormányfők, sokban hasonmásai voltak Tisza Kálmánnak. Taaffe le nem fordítható bécsi zsargonban meg is jelöite a rendszer jellegét, a klaszszikussá vált „fortwursteln" szóval. A dolog ugyszólván a levegőben volt. Ámde a premisszák mindezekben az országok-

ban mások voltak, és igy a következmények is ; mert ott csak lendületesebb reformtevékenységről mondtak le, nem pedig a nemzeti élet lényeges kellékeiről. Ha pedig azt mondják, hogy az osztrák-magyar monarchia szervezete más politikai rendszert a két államban el nem birt : ez lehet igaz, de akkor ez a monarchia halálra is volt itélve, csak ugy, mint az a beteg, akinek szervezete nem elég erős arra, hogy azt az erélyes orvosi beavatkozást elbirja, amely felgyógyulásához szükséges volna. De én ezt nem hiszem, sőt meg vagyok győződve, hogy az utolsó órában sem lett volna késő az organikus erők visszaszoritásának rendszeréről azok kifejtésének rendszerére áttérni, ha közbe nem jön a háborus katasztrófa.

Ámde ez a kontroverzia örökre eldöntetlen fog maradni. Azért térjünk át a legfőbb események kapcsán az ellenzéknek, és abban csekély magamnak, politikai fejlődésére a leirás alatt lévő korszakban.

Az egyesült ellenzékre nézve ez a korszak a vajudás korszaka volt. Egyideig nem akartuk, különösen én nem akartam, felismerni azt a tényt, hogy a szabadelvü-párt a korábbi fejezetben leirt kettős válságot : a közgazdasági kiegyezés és a megszállási politikai válságot „megfogyva bár, de törve nem" szerencsésen kiállotta, hogy ezek a dolgok véglegesen befejeztettek, és azokból politikai tőkét többé nem lehet kovácsolni. Az első politikai vita a válság befejezése után az 1879. évi költségvetési vita még erősen a retrospektiv küzdelem jelében folyt le. Különösen az én beszédem állott a közelmultra való visszaemlékezés hatása alatt, valaminthogy én képviseltem volt a legszenvedélyesebben a külpolitikai ellenzéket. Szilágyi Dezsőnek és a volt független szabadelvü-párt vezetőtagjainak állásfoglalása e tekintetben sokkal óvatosabb volt. De már ennél a vitánál is átkanyarodtam arra a területre, amelyen a következő években parlamenti tevékenységem legnagyobb része mozgott : a közgazdasági kérdések területére. Korábbi tanulmányaim és az ország sulyos gazdasági helyzetéről táplált felfogásom, különösen pedig az az aggodalom, melyet a történelmi magyar középosztály rohamos pusztulása nemzeti szempontból bennem ébresztett, erre a területre irányitották politikai tevékenységemet. Megindult tehát közpályámnak ez a közgazdasági — később szociálpolitikaivá fejlődő — fejezete

azzal, hogy az 1879. évi költségvetési vita alkalmával a mérsékelt ellenzék nevében ankétet inditványoztam hazánk közgazdasági állapotainak megvizsgálására. Ezt az inditványt, amint előrelátható volt, a többség mellőzte. Az 1880. évi költségvetési vitánál már teljes közgazdasági programot fejtettem ki, melynek főpontjai voltak: a vasutak államositása, a viziutak szabályozása (a Dunától közel az Adriáig), a vidéki hitelszervezet reformálása, részben szövetkezeti alapon, talajjavitási hitel, az ipartörvény reformja kényszertársulással, az állattenyésztés előmozditása, a mezőgazdasági oktatás terjesztése és végül a vámtarifa reformja mezőgazdasági vámvédelemmel. Ez utóbbira az akkor rohamosan beözönlő amerikai konkurrencia és a német vámpolitika fejlődése vittek rá, minden teória ellenére és Kautz Gyula barátom nagy elszörnyüködésére, de beláttam, hogy a mezőgazdasági termelésünk rá van utalva a közös vámterület piacára és ezt nem tudjuk más módon megtartani. Ennyi év lefolyása után, végigolvasván az akkor elmondottakat, nem tagadhatom meg magamtól annak megállapitását, hogy elég egészséges gondolatokat hoztam forgalomba, amelyeket akkor köteles szörnyüködéssel fogadtak a kormánypárton (lévén azok ellenzéki eredetüek), de amelyeket azután nagyrészt megvalósitottak és a maguk találmányaként magasztaltak. Ámde a mérsékelt ellenzék akciója nem szoritkozott a közgazdasági kérdések területére. Egészen komolyan nekifogtunk egy teljes kormányzati programm felállitásához és megosztottuk egymás közt a munkát. Nekem a közgazdasági rész jutott, amelyet a jelzett irányban dolgoztam ki, elég kiterjedt előtanulmánnyal. A vasutak államositását p. o. az angol vasuti anketek és a porosz vasuti politika fejlődésének tanulmányozása alapján ajánlottam. A szoros értelemben vett pénzügyi téren, amelyen Lukács Béla, későbbi kereskedelmi miniszter, volt vezérszónokunk, inkább a kritika terén mozogtunk és csak a fogyasztási adók és monopóliumok teljesebb kihasználását emlegettük mint pozitivumot. Legtöbbet a közigazgatási reformmal bajlódtunk és ennek kidolgozását Szilágyi Dezsőre biztuk, aki teljesen a feladat magaslatán állott volna, ha sikerült volna a pártban a municipalisták és az állami közigazgatás hivei közt megegyezést létesiteni. Grünwald Béla akkor már köztünk volt, mert be-

látta, hogy Tiszáékat semmiesetre sem tudja kedvenc eszméje mellett állásfoglalásra birni. Nálunk ezt inkább remélte, mert ott találta Sennyey hiveit, akik egyénileg állandóan kitartottak a reform mellett és Szilágyit, aki miután azt előbb ellenezte volt, most egész erejével melléje szegődött. Az első rohammal csak annyit tudtunk elérni, hogy a párt egyértelmüleg a közigazgatási tisztviselők állandósitása mellett foglalt állást, nyilt kérdésnek hagyván azt, vajjon ez az állandósitás kinevezés, vagy életfogytiglani választás utján éressék-e el. Én az utóbbit képtelenségnek tartottam és főleg azért nyugodtam bele a kompromisszumba, mert előre láttam, hogy az állandó alkalmazás eszméje, ha gyökeret ver, okvetlenül a kinevezéssel való megbarátkozást eredményezi. Szoktatónak valóban jó is volt ez a félmegoldás, melyet Szilágyi Dezső nagy és nevezetes beszéd kiséretében adott elő ; de taktikának nem vált be, mert, a dolog természete szerint, mindkét oldalról heves támadásoknak volt kitéve és a párt egyik fele mindig kénytelen volt a támadóknak bensőleg igazat adni. A pártegység felé tehát csak lassan haladtunk, de annyit el kell ismerni, hogy az eszmeébresztés feladatának, amely az ellenzék egyik hivatása, elég derekasan feleltünk meg a belügyi politika terén.

Hogy ezzel a tisztán belügyi politikával az ugynevezett sikert, t. i. a hatalom elnyerését megközeliteni sem lehetett, azt már az előző fejezetekben előadtam. A közjogi politika kiküszöbölése csak az életbevágó és, természetszerüségüknél fogva, a nemzet lelki világából ki nem irtható közjogi követelmények teljesitése utján sikerülhetett. Hogy ennek felismerésétől milyen távol voltunk, mutatja az a körülmény, hogy az 1868. évi véderőtörvény megujitása — mely 1878-ban vált szükségessé, mivel a hadsereg létszáma csak 10 esztendőre volt megállapitva — gondolom, 1879-ben minden nagyobb akció kifejtése nélkül, alig két-három napig tartó vitával ment keresztül, amelyben én, ha jól emlékszem, részt sem vettem. A magyar katonai nevelés követelményét el nem ejtettem, de különösen nem is hangsulyoztam. 1886. évig nem látom az országgyülési naplókban nyomát a katonai kérdésben való erőteljesebb állásfoglalásnak ; csak a delegációban emlitettem fel olykor, igen szelid alakban, a magyar katonai oktatás kér-

dését. Egészben véve akcióink ebben az időben kizárólag a belügyi — részemről főleg a közgazdasági és szociálpolitikai — téren mozgott. De ezen a területen csakhamar meghasonlásba kerültem elvtársaim egy részével.

Olvasmányaim révén mindinkább eltávolodtam a manchesteri iskolától. A német szociálpolitikai irodalom és Bismarck közgazdasági politikája abban a stádiumban, amelyben a szociálisták felé közeledett, nagy befolyást gyakoroltak eszméim kialakulására. Abban az időtájban ismerkedtem meg egy Meyer Rudolf nevü nagytehetségü és tudásu német keresztényszociálpolitikai iróval (Főmunkái: Der Emancipationskampf des vierten Standes, Heimstättengesetze in Amerika), akit Bismarck Németországból kiüldözött. Ő irányitotta figyelmemet Marxra, akit a közgazdasági tudomány legnagyobb gondolkozójának tartott, és Rodbertusra, aki ugy, mint ő maga, a szociálizmus és konzervatizmus két pólusa közt ingadozott. Egyidejüleg igen komolyan foglalkoztam az agrárkérdéssel, a kisbirtok elaprózásának, a parasztság elproletárosodásának, a falusi uzsorának és az egészségtelen birtokcseréknek kérdéseivel, ezekben látván, a kisipar helyzetét is ideszámitva, a szociális kérdésnek Magyarországon legaktuálisabb oldalát. A gyári munkások mozgalma, a tulajdonképeni szociáldemokrata-párt fejlődése, akkor még igen kezdetleges stádiumban volt nálunk. Mindazonáltal ez sem kerülte el egészen figyelmemet. Azt a tételt állitottam föl, hogy iparunk fejlesztésével együtt kell kifejlesztenünk a munkásvédő törvényhozást is, és ezzel kell megelőznünk a nagyiparral összekötött bajoknak hozzánk való beözönlését. Ez a felfogás kissé naiv volt; de annyi tény, hogy ami munkásvédő intézkedés az 1884. évi ipartörvényben foglaltatik, nagyobbára az én kezdeményezésemre került belé, és hogy azt a „szociális olajcsöppet", mellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit megkenni szükséges, elsőnek én hangsulyoztam, a doktrinerek általános elszörnyüködésére, a magyar parlamentben. Tény az is, hogy az akkor még gyermekkorát élő magyarországi szociáldemokrata-párt bennem látta azt a politikust, akiben leginkább megbizott, mert midőn először fordult a képviselőházhoz kérvénnyel, az általános szavazati jog meghonositásáért, a kérvény benyujtására engem kért fel. A benyujtásra

természetesen vállalkoztam; de őszintén kijelentem, hogy érdemileg nem pártoltam az ügyet. Csodálatosképen nem volt akkor érzékem a szavazati jog kérdésének a szociálreformmal való összefüggése iránt; egyáltalán nem foglalkoztam a választójog kérdésével más szempontból — de ebből igen nyomatékosan, — mint a választások szabadsága és tisztasága biztositásának szempontjából. Pedig a német példa is felvilágosithatott volna ennek a kérdésnek mindjobban közeledő jelentőségéről, és itthon is olykor-olykor felcsillámlott egy-egy jelenség, amely az összes pártoknak e téren tanusitott quietizmusát megzavarhatta volna. Csak egy példát hozok fel, egy esetet, amely velem történt. Az Alföldön, különösen Békésmegyében, ahol atyámnak birtoka volt, abban az időben erős hullámokat vetett fel az agrárszocializmus. A legtöbb nagy uradalom cselédségében is többé-kevésbé tért foglalt, bár csak rövid időre. Atyámnak akkor egy jeles jószágigazgatója volt, Korossy Kamilló ny. kapitány, aki különősen a cselédséggel való jó bánásmóddal tünt ki és a legnagyobb mértékben birta a munkásnép bizalmát és szeretetét. Ebből folyólag a mi majorainkhoz alig jutott el a forrongás hullámverése; ha jól emlékszem, két-három béresünk lépett be az alakuló szocialista-pártba. Történetesen ott jártam, mikor ezek történtek. Talán mondanom sem kell, hogy nem követtük némely uradalom példáját, mely a szocialista-pártba belépett cselédek elbocsátásával csak olajat öntött a tüzre. Atyám igazgatója teljes egykedvüséggel vette és kezelte a dolgot, annak a két-három „szocialista" cselédnek semmi bántódása sem lett. Én azonban barátságosan beszélgettem velük, megkérdeztem, van-e valami panaszuk és egyáltalán miért léptek be az uj pártba, mely heti 10 krajcár befizetését kivánta tőlük? (Akkor még olcsó volt a szakszervezeti tagság!) Válaszuk az volt, hogy semmi panaszuk nincs, és hogy a főkövetelmény, melynek kivivása végett a szocialista-pártba beléptek — a szavazati jog. Ez engem rendkivül meglepett és, őszintén szólva, tökéletesen megakadtam a viszonválaszban. Egészen benne voltam az általános szavazati jognak nemzeti és mindenféle egyéb szempontokból való visszautasitásában és könnyünek találtam e visszautasitó álláspont mellett érvelni olyanok körében, akik maguk szavazati joggal birnak és

csak másokat zárnak ki belőle. De mikor először állottam szemben a kizártak közül egy-kettővel, akik a legudvariasabb és legnyugodtabb formában adták elő igényüket a polgári jogok élvezetére, nem találtam érvet, amelylyel őket e törekvésük helytelenségéről meggyőzni, vagy ezt csak meg is kisérelni lehetett volna. Egyáltalában nagyon könnyü valamely társadalmi állapot vagy berendezés helyességét vagy éppenséggel szükségességét bizonyitani azok előtt, akik annak előnyeit élvezik, de vajmi nehéz erről azokat is meggyőzni, akik hátrányait szenvedik. Aristoteles kétségtelenül minden nehézség nélkül győzte meg a gazdag athéni polgárokat a rabszolgaság nélkülözhetetlenségéről, de kötve hiszem, hogy csak egyetlen rabszolgát is megnyert volna e tanának. A kapitalizmus tudományos képviselői hasonló helyzetben vannak a munkásosztállyal szemben. Olyasvalamit motyogtam tehát, hogy teljesen értem kivánságukat, hogy megjön majd annak is az ideje, de hogy ma még nem jött el, stb. Szóval, egész debatteri készültségem cserbenhagyott két egyszerü béressel szemben, aki a népnek egy természetes követelését adta elő.

Agrárszociális törekvéseim több jeles külföldi nemzetgazdasági és szociálpolitikai iróval hoztak összeköttetésbe, akiket, ha irataik figyelmemet különösen felköltötték, részint személyesen, részint levélben felkerestem. Igy emlékszem, hogy Breslauba utaztam Miaskovszky tanárhoz, akinek agrárpolitikai tanulmányai akkor bizonyos feltünést keltettek. Azután Württenbergbe, az ottani mintaszerü iparfejlesztési politika tanulmányozására. Gyakran érintkeztem Bécsben Stein Lörinc hirneves tanárral, leveleztem Schaffle-vel és Brentano Lujóval, akivel egy nemzetközi agrárkongresszuson találkoztam és akivel egy középeurópai vámszövetségnek, mint az amerikai verseny leghatályosabb ellenszerének érdekében együtt működtem. Nem kevésbé sürüen érintkeztem hazai szakférfiakkal és vettem részt azokban a tanácskozásokban, melyeket rokonérzelmü, többnyire a politikától távolálló férfiak az Országos Gazdasági Egyesületben, a Gazdakörben és a gazdasági egyletek akkor alakult szövetségében folytattak. A felmerült eszméket magam sem tartottam elég éretteknek arra, hogy azok konkrét tartalma

országgyülési akcióban nyerjenek kifejezést; de több beszédemben jeleztem az irányt, felvetettem a problémákat, hangsulyoztam azok tanulmányozásának és a megoldás valamely módjának szükségét. Ennyi pedig elég volt, hogy a kapitalista irány vaskalaposainak egész haragját vonjam magamra. Ez a harag végigzugott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal reám zuditottak. Jóhiszemüen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állitó szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. Ennek a primitiv fogásnak pedig a gazdasági kérdésekben analfabéta politikai vezérek, akik különben nagyobbrészt doktrinás liberálisok voltak, többnyire beugrottak. Igy Tisza Kálmán, akiben, ugy, mint közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló fiában, Tisza Istvánban, a szociális érzék teljesen hiányzott; igy Szilágyi Dezső, akinek érzéktelensége ezen a téren valóban csodálatos volt. Egészben véve az volt a nagy hátrányom, hogy én igazságot tartalmazó, de még nem érett (ma sem azok) eszmeirányokat képviseltem; ellenfeleim pedig egy félszeg és letünőfélben lévő, de teljesen kiépitett rendszert, még pedig olyan közönség előtt, amely kevés tájékozottsággal birván ezen a területen, csak az egyszerü és világos tételeket értette meg, vajudó törekvésekből azonban nem tudta kihámozni, sem kiérezni a kialakulófélben lévő igazságot. Ehhez járult, hogy magam sem hatolhattam be elég mélyen a felvetett problémákba, hogy szakférfiak visszautasitó magatartásával szemben felfogásaimat mindenkor győzelmesen képviselhessem. Hiszen ki kellett vennem a magam részét a párt vezetéséből és képviseletéből egyéb kérdésekben is; p. o. a főrendiház és a megyerendszer reformjának kérdésében — mind a kettő épp akkor nagy és szép vitákra és ezekben a jogállam kiépitését sürgető álláspontnak teljes kifejtésére adott alkalmat. Ezekben a vitákban mondottam el a legtöbb sikert arató beszédeim némelyikét; de ez is elég terjedelmes előtanulmányt igényelt, ugy

hogy nem szentelhettem magamat egészen a szociálpolitikai kérdéseknek. Abban a táborban is, amely eleinte lelkesedéssel karolta fel a szociálpolitikai kérdések tanulmányozását, kételyek keletkeztek munkánk tudományos megalapozása iránt, ami sokak elpártolására vezetett. Saját politikai pozicióm tehát akkor nem nyert, söt inkább veszélybe került ezen a téren folytatott akcióm által, már azért is, mert az ellenségek, akiket általa szereztem, hatalmasabbak voltak a barátoknál, akiket ezen az uton nyertem. Még sincs okom ezt sajnálni. Először sokat tanultam, aminek a mai események megitélésében is hasznát veszem; másodszor, több — habár szintén elégtelen — előrelátást tanusitottam a világmozgalmak megfigyelésében, mint legtöbb kortársam, ami később mégis csak elismerésben részesült; harmadszor eszméket ébresztettem, amelyeket mások átvettek és részben meg is valósitottak. Igy p. o. Károlyi Sándor barátom, bár ő is azok közé tartozott, kik bizalmatlanul fogadták azt az egész tudományos alépitményt, amelyre a magam akcióját épitettem, megragadta a dolog gyakorlati oldalát és, nem törődve elméleti rendszerekkel, mérhetetlen szolgálatokat tett a „kis embernek", különösen a kisgazdának a szövetkezeti eszme nagyarányu meghonositásával. Ennek megfelelő szociálpolitikai kezdeményezések iparügyünk vezetőinél, sajnos, csak sokkal később kezdtek felmerülni. A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányu müködés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a szabadelvü-pártot elhagyta és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósitására magának egy pártközi tábort alkotott és igy jelentékeny nyomást birt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésemnek sulypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és — óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva — közjogi kérdésekre helyezkedett át.

Ezzel politikai müködésemnek egy uj fázisához jutottunk, melynek kezdetét körülbelül 1884-re tehetem és amelynek eseményeiből nem annyira kronológiai rendben, mint eszmei összefüggés szerint a következőket kell kiemelnem, mint olyanokat, amelyek mind magamnak, mind pártomnak evoluciójában mérföldjelzőknek tekinthetők: a főrendiház

reformját, az 1886. évi megyerendezési vitát és a közjogi törekvések első nyomatékosabb megnyilvánulását a mérsékelt ellenzék politikájában. Meg kell emlékeznem ezenkivül a külügyi politikában való állásfoglalásomról és azokról a személyi összeköttetésekről, amelyek politikám kialakulására maradandó hatással voltak.

A főrendiházat az 1848-iki törvényhozás nem alakitotta át. Meghagyta abban az alakjában, amelyet az 1608. évi törvény állapitott meg. Az uralkodóház tagjain, az összes katholikus és görögkeleti püspökön (a cimzeteseket beleértve), a régi főméltóságokon és főispánokon kivül, a hercegi, őrgrófi, grófi és bárói cimmel biró családok összes nagykoru és önjogu férfitagjaiból állott. Ez a jogosultság kiterjedt a magyar indigenátussal biró osztrák mágnáscsaládok összes tagjaira is. Hogy az ekkép összeállitott testület nem birt azzal a tekintéllyel, amely azt törvényhozói hivatásának hatályos teljesitésére képesitette volna, azt alig szükséges magyarázni. De, mivel bajt nem okozott, nem nagyon sürgették reformját. A helyzet megváltozott, mikor a Tisza-kormánynak nem nagyon szerencsés egyházpolitikai kezdeményezése a főrendiház ellentállásán szenvedett hajótörést. A függetlenségi párt vezére, Irányi Dániel, ugyanis évről-évre határozati javaslatot adott be a vallásszabadság és a polgári házasság érdekében, melynek minden párton akadtak hivei, melyet azonban a többség Tisza Kálmánnak, szerintem nagyban és egészben helytálló opportunisztikus ellenérvei alapján, minden évben leszavazott. A vallásszabadság — ez volt Tisza érvelésének lényege — hazánkban tényleg megvan ; kodifikációja tehát lényegbeli szabadsági vivmányt nem jelentene ; viszont azonban tömérdek elméleti kérdést vetne fel, amelynek felvetése a szerencsénkre létező egyházi békét könnyen megzavarná. A polgári házasság valamely formájának szükségességét nem — de a problémának sürgősségét igenis tagadta. A nyolcvanas évek elején azonban terjedni kezdett és a képviselőházba is bejutott az antiszemita mozgalom ; ennek egyik ellenszeréül sokan a keresztények és zsidók közti házasságkötés lehetővé tételét ajánlották. Ugy látszik, hogy azok a tényezők, melyek ilyen irányban nyomást gyakoroltak a kormányra, elég erősek voltak arra, hogy Tisza nem tartotta tanácsosnak velük

szemben a merev ellenállást. Igy született 1882-ben „a keresztények és zsidók közti házasságról" szóló törvényjavaslat, mely, erre az egy esetre, a szükségbeli polgári házasságnak egy nemét kivánta meghonositani. A képviselőházban ez a javaslat, bár senkit sem elégitett ki, nagy többséggel keresztülment ; mellette szavazott a polgári házasság elvi hiveinek legnagyobb és elvi ellenzőinek egy kis része. Az előbbiek abból indulva ki, hogy ennyi is jobb, mint semmi, az utóbbiak, mert ezen az uton a kérdéstől olcsón véltek szabadulhatni. Én, aki a polgári házasságnak vallási meggyőződéseimnél fogva hive nem lehettem, ragaszkodtam az elvi állásponthoz és ellene szavaztam, bár, őszintén szólva, bensőleg óhajtottam, hogy keresztülmenjen, mert én is azt hittem, hogy ezzel az egész kérdés, mely elől paritásos állam nehezen térhet ki, el lesz temetve. A főrendiház katholikus-konzervativ többsége azonban a legkomolyabb ellenállást fejtette ki és ezt bátran tehette is, mert a javaslat alakja a lehető legszerencsétlenebb volt. A liberális körök sem lelkesedtek érte, közszájon pedig egyáltalán csak „zsidóházasságnak" nevezték. Mindazonáltal azokkal a nagymérvü kormánybefolyásokkal szemben, amelyek a főrendiházban érvényesülhettek, az ellenzéki többséget csupán az osztrák indigénák nagyszámu megjelenésével lehetett biztositani. És ez adta meg a főrendiház akkori szervezetének a kegyelemdöfést. Senki sem neheztelt rá igazán azért, hogy a „zsidóházasság"-ot visszautasitotta ; sőt ez a ténye inkább népszerü volt, mint annak ellenkezője ; de az a benyomás azután általánosan uralkodóvá vált, hogy lehetetlen fentartani egy olyan törvényhozó testületet, amelyben előfordulhat az, hogy idegen szavazatok döntsenek. Mert az indigénák magyarságát puszta jogi fikciónak ismerte mindenki, még pedig olyan fikciónak, amely igen sok esetben gyülöletes eredetü. Kétségtelen tehát, hogy ez az eset a főrendiház reformját megérlelte, bármennyire elháritotta magától Tisza Kálmán azt a gondolatot, mintha őt annak napirendre tüzésénél a „zsidó házasság" bukásáért való bosszuállás érzelme vezette volna.

A Tisza-féle főrendiházi reformtervezet teljesen magán hordta az ő politikai rendszerének bélyegét. Eszme nem volt benne, de hatalmi növekedésre való törekvés elég, még pedig

szinte naivul leplezetlen. Törölte a cimzetes püspököket és főispánokat; helyt adott az összes bevett felekezetek hivatalos képviselőinek és a legfőbb biróságok elnőkeinek. Idáig a reform elvi alapon állott és ellenvetésre alig adott okot. A testület zömét azután következőkép állitotta össze: a főrendiházi jogosultsággal biró családok, az indigénák kizárásával, azt megtartották, de csak azon nagykoru férfitagjaik gyakorolhatták, akik legalább 3000 forint földadót fizettek; azonkivül a király életfogytiglani főrendeket nevezhetett ki, legfeljebb (!) 150-et.

Hogy ezzel a reformmal a főrendiház tekintélye és törvényhozói erkölcsi jogosultsága nem emelkedett volna semmit, az épp oly bizonyos, mint ahogy 150 életfogytiglani tag kinevezésének jogával a kormány annak teljesebb urává lett volna.

Ezzel szemben a mérsékelt ellenzék, a maga részéről is nagyon konzervativ álláspontra helyezkedve, és a javaslat többi részeit elfogadva (csak a főrendi jogosultsággal biró családokból nem vagyoni cenzus, hanem a családtagok választása által akartuk a szelekciót eszközölni), az életfogytiglan való kinevezés jogát — ha jól emlékszem — 30-ra vagy 40-re kivánta szoritani és uj elemként a törvényhatóságok választottait akarta behozni. Az egész koncepció Szilágyi Dezsőé volt, aki azt remek beszédben mutatta be a Háznak. A vita során én is felszólaltam és elmondtam azt a beszédemet, amelyet én retorikai szempontból máig is valamennyi beszédem közt a legjobbnak tartok. Mindenesetre ritkán értem el oly nagy hatást a parlamentben. Inditványunk, melyet, ha radikális reformot nem akartunk, ma is a leghelyesebbnek kell nyilvánitanom, természetesen nem ment keresztül, de Tisza Kálmánnak is engednie kellett tervéből, nem annyira a képviselőházi vita hatása alatt, mint inkább a főrendekkel kötött kompromisszum folytán. Az életfogytiglan kinevezhető főrendek számával le kellett mennie 50-ig, még pedig ugy, hogy egy évben legfeljebb öt kinevezés legyen eszközölhető. Ezzel a főrendiház megmentette függetlenségét a pártkormányzattal szemben; politikai sulyt azonban nem szerzett magának és maradt a közvélemény és az udvar váltakozó nyomásának kitett gyenge testület. Vallási kérdésekben még leginkább

tudta magát megemberelni; de mikor később a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot visszautasitotta, elég volt a királynak a kormány által kierőszakolt intése, hogy a többséget megváltoztassa.

Az 1886. évi megyerendezési vita a legszebbek és legtartalmasabbak közé tartozott, melyek a magyar parlamentben lefolytak. A Tisza-kormánynak ez volt második közigazgatási reformkisérlete. Az első 1876-ban a közigazgatási bizottságot létesitette, oly intézményt, mely pusztán gyakorlati célokat tekintve, meglehetősen bevált, de sem a bajok gyökeres orvoslását nem hozta, sem elvi koncepción nem alapult. Viszont a hatalmi szempontok már itt is előtérbe nyomultak, mert abban a szükebb területben, amelybe a tulajdonképeni önkormányzati élet sulypontja áthelyeztetett, a kormánytól függő hivatalos elem birt tulsullyal. A hatalmi, illetve párturalmi tendencia azonban csak az 1886. évi reformkisérletben jutott teljesen és nyersen kifejezésre. Az egész műnek nem volt más magva, mint a főispáni diszkrecionális hatalomnak mértéktelen kiterjesztése. Nekünk, az államositás hiveinek, szemünkre lobbantották, hogy következetlenül járunk el, midőn az államhatalom képviselőjének ezt a megnagyobbitott hatáskörét ellenezzük. Erre nagyon könnyü volt a válaszunk. Mi a minden kormánnyal változó főispánban nem az államhatalomnak, hanem a párturalomnak közegét láttuk, holott mi az utóbbitól szolgálati pragmatika, fegyelmi biróság, és állandó alkalmazás által függetlenitett, az igazgatás objektivitását képviselő állami közegeket akartunk; mellettük igazi önkormányzati hatáskört és közigazgatási biróságot. A főispáni hatalom az állami közigazgatásnak csak torzképe volt a mi szemünkben. Pártunk akkor a közigazgatási reform kérdésében már megállapodásra jutott, bár azon keveseket, akik még nem tudtak a tisztviselők választásának elvétől megválni, nem közösitettük ki. Teljes közigazgatási reformprogrammot dolgoztunk ki; a munkában az oroszlánrész Szilágyi Dezsőé volt. Ebben az ügyben ő volt a párt vezérszónoka; de csodálatos módon épp akkor hasonlott meg, tárgyi ok nélkül, a párttal, amikor annak élén a legnagyobb szerepet játszotta — de erről később. Kivüle a közigazgatás elméletében és gyakorlatában egyaránt kiváló férfiak, minő Grünwald Béla, Horváth Lajos

Gulner Gyula és mások vettek a mi oldalunkon részt a vitában, mely, mint már mondám, a legmagasabb szinvonalon állott mindvégig. Részt vettem abban én is két beszéddel ; a másodikra később vissza kell térnem, mert abban a vitát az egész politikai helyzetnek és a helyezt közjogi vonatkozásainak jellemzésével szélesitettem ki. A mérsékelt ellenzék öszszetömörülése és határozott irányok körül való csoportosulása akkor már annyira haladt, hogy minden olyan országban, amelynek közéletében a belügyi kérdések domináltak, elvi alapon álló, a hatalom átvételére minden pillanatban képesitett pártnak ismerték volna el. Az előbb nevezetteken kivül a küzdők sorában még a következők tüntek ki : *Horánszky Nándor*, aki Lukács Bélának kiválása után a pénzügyi szakmát képviselte és abban rövid idő alatt imponáló tájékozottságot mutatott, különben is a párt vezetése körül nagy feladatokat teljesitett ; *Hodossy Imre*, a kiváló jogász ; *Ábrányi Kornél*, a kissé rapszodikus, de zseniális iró ; *Ernuszt Kelemen*, az ellentétek kiegyenlitésének mestere ; *Beöthy Ákos*, a torzonborz, őseredetü magyar hüvelybe bujtatott európai látkörü tudós, a legjobb, legnemesebb lelkü emberek egyike : *Károlyi Sándor*, akiről már előbb szóltam, *Horváth Lajos*, a régi Deákpárt egyik kiváló jogásza és vezérkarának tagja, *Kovács Albert*, a mélyen gondolkozó erdélyi református tanár és pap; *Gál Jenő*, a kiváló nemzetgazdász. A vezérség Szilágyi Dezső távozásával teljesen az én kezembe került, ámbár még néhány esztendő beletelt, mig a valódi vezéri tekintélyt megszereztem, amennyire azt egyáltalában megszerezni tudtam. Mert két dolgot nagyon élesen kell egymástól megkülönböztetni, bár látszólag összefolynak: azt a bizalmat, amely szivesen ruházza valakire valamely párt parlamenti képviseletét, és azt, amely elfogadja annak a valakinek irányitását. Igazán csak az utóbbi nevezhető vezérségnek. Ezt pedig csak a véderővita és később Szilágyi Dezsővel folytatott parlamenti mérkőzéseim után értem el teljesen.

A közigazgatási vitában elmondott második beszédem, mint már mondám, felölelte az általános politikai helyzetet és megvilágitotta állásfoglalásunkat a közjogi, főleg katonai kérdésekben is. Alkalmat erre azok a támadások adtak, amelyeket a kormánypárt padjairól pártunk ellen intéztek, kétségbe-

vonva tárgyi létjogosultságunkat és törekvéseink komolyságát. Szilágyi Dezső kiválása, dacára annak, hogy, a kilépéskor tett nyilatkozata szerint, maradt, aki volt: szabadelvü és ellenzéki, olyan erőveszteséget jelentett pártunkra nézve, hogy a kormánypárt érthetően nekibátorodott és sorainkba berontani próbált. Ezzel szemben az volt a feladatom, hogy a lehető legplasztikusabban domboritsam ki elvi törekvéseinket, hirdessem töretlen elszántságunkat, és ezzel a némileg megrendült pártba ismét lelket öntsek. Ezt az utóbbi célt teljesen elértem. Tudtommal akkor hirdettem először a párt nevében közjogi reformtörekvéseket, igaz, hogy nagyon szerény kiterjedésben; de a közvélemény egy része ezt a hangot rögtön felkapta és főleg ezen a téren kereste azontul hivatásunkat, ezért is támogatott minket, ahol támogatott. Tettem pedig a következő szavakkal: „Az államhatalom megszilárditása, közszabadságaink kiterjesztése és biztositása: ez a két vezéreszme vonul végig egész tevékenységünkön. Harmadik jellemvonása pedig az, hogy az 1867-iki kiegyezés által teremtett alapot nemzeti intézményeink kiépitésére és a közős intézményekben a nemzeti szellem térfoglalásának előmozditására használjuk fel. Ezért sürgettük sorainkból a magyar tiszti akadémia létesitését." Ezzel át kell mennem közéletem e fázisának harmadik főmozzanatához: a közjogi állásfoglalás kezdetére.

Bár az idézett beszéd e részlete volt, ha emlékezetem nem csal, közjogi törekvéseinknek első programszerü formulázása, a delegációban a magyar katonai nevelést és a korrekt közjogi felfogás érvényesülését a véderő területén már többször hangoztattuk, mint olyan követelményeket, amelyek az 1867: XII. tc. szelleméből folynak. Egyéb előzményei is voltak ennek a közjogi állásfoglalásnak, amelyekről megemlékezni érdemes. 1879-ben tárgyaltatott az a törvény, amely Bosznia és Hercegovina közigazgatását szabályozta, még pedig ugy, hogy a monarchia két állama kormányainak befolyása alatt, azt a közös minisztérium hatáskörébe utalja. De ez a törvény szövegében világos szavakkal nem mondatott ki uj jogszabályként; csak hivatkozás történt rá, mint valami — nem tudom minő alapon már létező — jogállapotra. Ez a homályos formulázás pedig azért választatott, mert Ausztriában az a felfogás uralkadott, hogy ama tartományoknak, mint

közös szerzeményeknek, helyesebben : közös megszállás tárgyainak, igazgatása a fenálló törvények értelmében, minden további intézkedés nélkül, a közös minisztériumot illeti meg, hogy tehát uj törvényhozási megállapitást csupán a két kormány beavatkozási jogköre igényel. Ezt a felfogást a magyar kormány nem tette határozottan magáévá, de szembeszállni sem birt vele. Innen eredt azután a törvényjavaslatnak kétértelmü szövegezése, megfelelően annak a szokásnak, mely minden közösérdekü kérdés elintézésénél divott. A vitát e törvényjavaslat fölött Szilágyi Dezső vezette be nagy erővel. Világosságot követelt, határozott nyilatkozatot : a kormány felfogása szerint, a tárgyalás alatt levő törvény ruházza-e, mint uj hatáskört, a közös minisztériumra a megszállott tartományok közigazgatását, vagy pedig az 1867 : XII. tc.-ből folyónak tekinti-e azt ? Fejtegetéseinek veleje pedig egy oly tételben domborodott ki, amely azóta a magyar közjogi tudománynak egyik kétségbevonhatlan axiomájaként szerepel, hogy t. i. az 1867 : XII. tc.-nek a közös ügyeket megállapitó rendelkezései szorosan magyarázandók, és hogy azok körét analógiák és következtetések utján tágitani nem lehet. Én is felszólaltam a vita során, amely, bár nem sikerült a kormányt szinvallásra birni, mégis a fentebbi közjogi tételnek a közfelfogásba való átvitelével maradandó eredményt ért el.

Ezzel kapcsolatosan, az időrendet megelőzve, rá kivánok utalni arra a másik két közjogi tételre, amely kétségtelen világitásba helyezését szintén Szilágyi Dezsőnek köszöni. Az egyiket az 1889. évi véderővita alkalmából fejtette ki. Az 1867 : XII. tc.-nek azon intézkedéseivel kapcsolatosan, melyek szerint a hadsereg szervezeti kérdései a két törvényhozás egyetértésével intézendők el, a vita során az a kérdés vettetett fel : hogy mi történik tehát, ha a két törvényhozásnak nem sikerül egyetértésre jutni ? Sokan azt vitatták, hogy itt a törvénynek oly hézaga van, amelyet ki kellene tölteni. Ezzel szemben Szilágyi Dezső a legnagyobb határozottsággal állitotta fel azt a tételt, hogy itt nincs hézag, mert világos, hogy megegyezés hiányában az ország önállóan intézkedik. Ez logikai folyománya annak az alaptételnek, hogy az elővélemény mindenkor az önálló intézkedési jog mellett szól, amely tehát egész terjedelmében fennáll, ha annak megszoritása a

törvényben világosan ki nem mondatott. Szilágyi Dezsőnek harmadik nevezetes és nagyhorderejü közjogi megnyilatkozása Ferenc Ferdinánd trónörökös házassága alkalmából történt, midőn a főhercegnek az a nyilatkozata cikkelyeztetett be, mely szerint e házasságból származó gyermekeit a pragmatica sanctio értelmében nem tekinti a trónon való utódlásra jogosultaknak. A nyilatkozat szövegezése az osztrák közjogi tudományban uralkodó azon felfogásnak látszott kedvezni, mely szerint a trónutódlásnak VI., illetve III. Károly alatt történt szabályozása, az ugynevezett pragmatica sanctio (1723 : I., II. és III. tc.) az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon nemcsak hasonlóan, hanem egységesen, ugyanazon jogi cselekmény által ment végbe. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás gyökerében sebzi meg Magyarország állami önállóságát. A kérdéses deklarációban ez a felfogás olyan szubtilis és burkolt módon lappangott, — talán nem is szándékosan, — hogy az akkori miniszterelnök, aki pedig Széll Kálmán volt, figyelmét is kikerülte. Megvallom, én sem vettem észre, mikor a deklarációt először elolvastam. Csak Szilágyinak borotvaéles elméje hatolt az óvatos formulázás értelmének velejéig és fedezte fel az ott lappangó, bár távoli veszélyt. Az ő felvilágositásai folytán (mert Széll Kálmánnak több nem kellett) vétetett fel a becikkelyező törvény szövegébe annak világos kimondása, hogy a magyar trónöröklésnek 1723-ban történt szabályozása jogilag önálló ténye a magyar törvényhozásnak. Igy ez a törvény közjogunk veszélyéből annak egyik erősségévé változott át.

Ezzel a három ténnyel Szilágyi Dezső maradandó érdemeket szerzett magának a magyar közjogi doktrina kiépitése és a nemzeti önállóság biztositékainak megszilárditása körül. Ezt kiemelni, valamint azt is megállapitani, hogy az a benső politikai összeköttetés, melyben Szilágyival éveken át állottam, nagyban hozzájárult saját közjogi gondolkozásom szigoruságának kifejlődéséhez és nagyon gyarapitotta e téren is tudásomat, annyival inkább tartottam kötelességemnek, mert később épp a közjogi téren voltak vele sulyos összeütközéseim. Ezek abból eredtek, hogy ő megállt a helyes jogi doktrinának minden elhomályositás ellen való megvédésénél, a nemzeti jogállomány elméleti teljességének biztositásánál ; én azonban

fokozatosan annak felismerése felé haladtam, hogy bármely erősen megalapozott és szabatosan körülirt, de pusztán elméleti jogokból, mondjuk: jogi fikciókból, a nemzet meg nem élhet, hogy e jogok tartalmát kell megvalósitanunk, ha jelentőségünket meg akarjuk óvni. Hiszen a jog nem arra való, hogy mint tudományos kincset őrizzük, és a joghallgatókat vele megnyomoritsuk, hanem arra, hogy életviszonyokat szabályozzon, hogy gyakorlatilag hasson. Szilágyi, sajnos, erre a térre nem akart lépni. Óvakodott a tényleges közjogi gyakorlattal szemben továbbmenő követelmények felállitásától. A véderővitában, ahol — mint éppen csak elmondtam — egy elméleti kérdést fényesen és bátran tisztázott, a katonai természetü nemzeti követelményekről csak annyit mondott, hogy okos és célszerü dolog volna a létező szervezet keretén belül mindazt megtenni, ami a hadsereg intézményét a nemzet szivéhez közelebb hozhatja. E tartózkodás folytán az ő szereplése nem emelkedett oly magasra, mint amilyenre szellemi nagyságánál fogva emelkedhetett volna. De nekem megmutatta az utat, melyet nélküle talán sohasem találtam volna meg. Amde vajjon mit jelentenek mindezek a dolgok ma, midőn az osztrák-magyar monarchia felbomlása az összes közjogi kérdéseknek, amelyekkel évtizeden át bajlódtunk, mindenkorra véget vetett? Gyakorlatilag, megengedem, semmit. De az akkori idők jellemzéséhez hozzátartoznak, amikor nem is számoltunk a monarchia megszünésének eshetöségével és igy ennek az összeköttetésnek körén belül kellett biztositanunk a magyar nemzet önálló állami szervezetét, valamint benső megerősödésének és szabad fejlődésének feltételeit. És kulcsot is adnak a mostani események megértéséhez, amikor megmutatják, mennyire nem sikerült Magyarország és Ausztria, Magyarország és a dinasztia közt az együttélés alapjait illetőleg valódi egyetértést létrehozni: erkölcsileg mily laza volt tehát az a kötelék, mely őket egybekapcsolta, és mily beteg volt az a viszony, amely köztük fennállott. Ha van közpályámnak érdeme, akkor az abban állott, hogy ezt az emésztő belső betegséget élesebben láttam, következményeiben jobban mérlegeltem és ennélfogva, félreértésekkel nem törődve, gyökeresebben akartam orvosolni, mint kortársaim legtöbbje.

Ámde ide én is csak politikai egyéniségem teljes kifejlődésével jutottam. Most még az előkészités egyik stádiumánál tartunk és, e kitérés után, vissza is térünk 1886-hoz. Az akkori költségvetési vita során tett általános jellegü közjogi kijelentéseimet nyomban követték a katonai kérdésre vonatkozó nyilatkozatok, amelyekre az akkor nagy port felverő Janszky-eset adott alkalmat. Janszky tábornok, nem tudom minő alkalomból, Hentzi sirját a budai sirkertben ünnepélyesen megkoszoruzta és ez alkalommal beszédet is mondott, mely a közvéleményben nagy ingerültséget szült. Az érzelmek anynyira fel voltak korbácsolva, hogy a szabadelvü pártra is átcsapott a forrongás. Tisza Kálmánnak legbensőbb személyes hivei kijelentették, hogy a kormány ellen fordulnak, ha az nem tud a nemzetnek elégtételt szerezni. Ez meg is történt. A miniszterelnök a képviselőházban nyiltan helytelenitette Janszky tábornok eljárását és arra is hivatkozott, hogy a budapesti hadtestparancsnok, Edelsheim-Gyulai báró táborszernagy azt szintén tapintatlannak mondta. Ezzel az ügy befejezhető lett volna. Ámde most a katonai körök kivántak elégtételt és meg is kapták. Janszky tábornok soronkivüli előléptetésben részesült, Edelsheim táborszernagy pedig, bár hadseregünk egyik legnagyobb tekintélye volt, hirtelen nyugdijaztatott. A hadsereg legfőbb vezetősége igy tüntetően Janszky mellett foglalt állást, ami a király hozzájárulása nélkül nem történhetett. Az izgalom ekkor tetőpontjára hágott. Ugyszólván minden törvényhatóság közgyülésén foglalkozott az üggyel és orvoslást kérő felterjesztéseket küldött a képviselőházhoz; számtalan népgyüléstől és magánegyesülettől is érkeztek kérvények. Másfelől Tisza Kálmán állása felülről megrendültnek látszott, csupán azért, mert helyteleniteni merészelte egy tábornoknak a magyar nemzeti érzésbe ütköző tüntetését. Az ellenzék természetesen nem szövetkezhetett azokkal az erőkkel, amelyek akkor Tisza megbuktatására törekedtek. A Házban nyiltan kijelentettem a következőket: „bár én a jelen kormány politikai működését nem tartom üdvösnek, és minden alkotmányos eszközzel, aminthogy ez jogom is, megbuktatására törekszem, magasabbra helyezem e törekvésemnél azt az elvet, hogy afelett, ki vezesse a nemzet kormányát, csupán alkotmányos tényezők határozzanak. És tudva lévén azoknak

az erőknek minősége, melyek akkor állitólag a miniszterelnök ur állása ellen működtek, nem tartom megengedhetőnek — s kimondottam ezt elvbarátaim körében akárhányszor, — hogy ezeknek az erőknek a működése buktassa meg őt." Tisza Kálmánt tehát ebben a válságban az ellenzék is kénytelen volt támogatni, s csak hazafias kötelességet teljesitett, midőn támogatta. Állásának ezzel a megnövekedett erejével sikerült neki egy királyi kéziratot kieszközölni, amely a lovagias ügyek békés elintézésénél szokásos módon, tagadta a nemzeti érzés megsértésének minden szándékát és a hadsereg szellemére nézve azt a kijelentést tartalmazta, hogy az nem lehet más, mint a „legfőbb hadur" szelleme, aki Magyarország koronás királya és alkotmányos királya. A királyi kézirat bizonyos foku meghátrálást jelentvén, a közvélemény nagyobb részére csillapitó hatást gyakorolt. A képviselőházban az ügy, a kézirat megjelenése után, az előbb emlitett tömeges kérvények tárgyalása alkalmából került napirendre. E kérvényekben törvényhatóságok, városok, egyesületek egybehangzóan kettőt kértek : a konkrét sérelemnek — mely főkép Janszky előléptetésében és Edelsheim nyugdijazásában nyilvánult meg — jóvátételét, és általános intézkedéseket, törvényhozásiakat és kormányzatiakat, avégből, hogy az összhang a nemzet és a hadsereg közt biztosittassék. A kérvények hangneme és a bennük felállitott követelmények fokozata a kérvényezők politikai álláspontja szerint különbözött, de a dolog lényegében ugyanaz volt — a jelzett két irányban — a tartalmuk.

Itt tehát fel volt vetve, igaz, hogy incidentaliter, a hadsereg kérdése ; de épp az a körülmény, hogy ilyen incidensek minduntalan felvethették, rikitó világitásba helyezte a létező állapot egészségtelen voltát. Micsoda helyzet az, amelyet egy nem is magas állásu, nem is nagy hirnevü tábornoknak valamely tapintatlansága minden pillanatban felborithat ? Mekkora idegességnek kell állandóan a néplélekben élni, hogy ilyen csekély okból ilyen sulyos következmények fejlődhessenek ? Egyáltalán normális helyzet-e az, amelyben az összhang nemzet és hadsereg közt probléma ?

A kérvények elintézéseül a kormánypárt részéről olyan határozati javaslat adatott be, mely szerint a királyi kézirat mindent rendbehozott, minden aggodalomnak véget vetett, és

igy a kérvényezők által hangsulyozott egyik irányban sincs szükség intézkedésre. Ezzel szemben a függetlenségi párt annak kimondását inditványozta, hogy a királyi kézirat sem az ismert személyi ügyekben rejlő nemzeti sérelmet nem orvosolta, sem a nemzetnek katonai téren fennálló igényeit nem elégitette ki, és ez utóbbi tekintetben egyedül az önálló magyar hadsereg létesitése orvosolná a helyzetet. A mérsékelt ellenzék sem az egyik, sem a másik álláspontot nem tette magáévá. Az ügynek személyi részét, mivel ő is a lehetőségig kerülni kivánt minden összeütközést, a királyi kézirat által elintézettnek látta ; de a kérvények által érintett általános jellegü katonai követelményeket jogosaknak ismerte el, és a kormányt megfelelő kezdeményezésre kivánta utasittatni. Álljon itt annak a határozati javaslatnak szövege, melyet hosszabb beszéd kiséretében a párt megbizásából beadtam : „Jelen kérvények ama része, mely a hadsereg körében a nyár folyamán előállt személyi változásokra vonatkozik, a miniszterelnökhöz f. évi augusztus hó 7-én intézett királyi kézirat folytán további intézkedést nem igényel ; amennyiben azonban a kérvények a hadseregre vonatkozó általános kérdéseket is érintenek, azok kiadatnak a miniszterelnöknek oly utasitással, hogy megfelelő módon kezdeményezze azokat az intézkedéseket, melyek szükségesek arra, hogy az 1867 : XII. tc. intencióinak és szellemének teljes megvalósulása a hadsereg intézményeiben eléressék és hogy ezáltal a nemzet és a hadsereg közt az a teljes összhang biztosittassék, amely ugy az alkotmányosság követelménye, mint a hadsereg katonai erejének legfőbb tényezője."

Látnivaló, hogy nem valami nagyon radikális követelményekkel léptünk fel. Indokoló beszédem, épp ugy, mint a határozati javaslat, egészen a fennálló intézmények talaján mozgott és csak ugy áradozott a közös hadsereg iránti lojalitástól. Csak az alkotmány tiszteletét, a magyar hazafiság kultuszát a hadsereg magyar részében, és, ezekkel a szempontokkal indokolva, a magyar tiszti nevelést kivántam. A dolog jelentősége főleg abban állott, hogy, ellentétben a szabalelvü-párt struccpolitikájával, mely szerint nincs magyar nemzeti szempontból katonai probléma, hanem minden a legjobban van ugy, amint van, egy 67-es alapon álló párt kimondotta, hogy ilyen prob-

léma igenis van, hogy az nem ignorálható, hanem megoldást kiván.

Ugyanebben az időben történt részünkről egy másik hasonló irányu kezdeményezés, melynek eredménye szinte komikus módon juttatta napfényre a helyzet tarthatatlanságát. Grünwald Béla barátom ugyanis a delegációban azt inditványozta, hogy a katonai felsőbb tanintézetekben adják elő vázlatosan a monarchia közjogi szerkezetét, éppen a katonai körök részéről minduntalan és többnyire minden rosszakarat nélkül, merő tájékozatlanságból elkövetett közjogi botlások elkerülése végett. A hadügyminiszter ezt az inditványt nem ellenezte és egy erre nagyon illetékes férfiut — dr. Lentner Ferdinánd későbbi innsbrucki egyetemi tanárt — bizott meg egy megfelelő tankönyv megirásával. Dr. Lentner azon fehér hollók közé tartozott Ausztriában, akik a két állam közjogi viszonyát egészen a magyar jognak megfelelő módon fogták fel, legalább akkor ; később, ugy tudom, elkanyarodott a nagyosztrák tanok felé. Akkori meggyőződése arra vitte, hogy velem összeköttetést keressen ; én pedig nagyon örültem megbizásának. Első vázlatát közölte is velem és többrendbeli figyelmeztetésemet tekintetbe vette. A kész mü azután a magyar kormány elé terjesztett, mely azt, Szilágyi birálata alapján, jóvá is hagyta. Röviden bár, de teljes korrektséggel és átlátszó világossággal adta elő a tárgyat ; igaz örömünk volt benne. Ámde ez az öröm nem tartott sokáig. A hadügyminiszter elvi hozzájárulása dacára, az uj tantárgy nem került bele a felsőbb katonai tanintézetek tanrendjébe. Mikor pedig ennek okát kérdeztük, Bauer táborszernagy hadügyminiszter látható idegességgel elmondta ennek a mulasztásnak az okát. A tankönyv, igy szólt, elkészült, a magyar kormány azt jóvá is hagyta ; ámde, a dolog természete szerint, az osztrák kormány véleményét is meg kellett hallgatni. Ott azután a legindulatosabban tiltakoztak a birodalom egységét megtámadó, szerintük alapjában hamis doktrináktól telitett könyvnek használata ellen. „Uraim — fakadt ki a derék katona, — mit csináljak ilyen helyzetben ? Talán én vagyok hivatva, hogy a két kormány ellentétes közjogi felfogása közt döntsek ?" Tökéletesen igaza volt ; őt nem is faggattuk tovább. De micsoda módon tarthat fenn közös intézményeket két állam, amely egymáshoz

való viszonyának természetéről homlokegyenest ellenkező tanokat vall? Később mégis létrejött valami fércmű, mely a katonai tanintézetek növendékeit p. o. arra oktatta, hogy az udvartartási költségek és a bank közös ügyek. Az akkori magyar kormány ezt elnézte és midőn reá figyelmeztettük, kitért az ügy érdemleges tárgyalása elől.

A katonai kérdés igy lassankint előtérbe nyomult, nem a mi akartunkból, hanem saját sulya folytán. Még az itt előadott események után sem kivántuk azt egész nagyságában felkarolni; annyira nem, hogy az országgyülési ciklus végén Jászberényben mondott beszámoló beszédemben meg sem emlékeztem róla és az uj országgyülés elején az 1888. évi költségvetés tárgyalásakor szintén nem érintettem. Még mindig ragaszkodtunk ahhoz, hogy a közjogi politikát akciónkból lehetöleg kiküszöböljük és csak incidentális jelentőséget tulajdonitottunk a katonai kérdésre vonatkozó egyes nyilatkozatainknak. Ezt azért kell ujból és ujból hangsulyoznom, mert azokban a körökben, melyeket a katonai kérdés előtérbe nyomulása kellemetlenül érintett, szokássá vált, azt valami mesterséges agitációnak, az ellenzék — különösen pedig csekély magam — gonosz taktikájának tulajdonitani. A valóság pedig az, hogy ez a kérdés saját sulyánál fogva lett lassankint uralkodóvá, hogy mi azzal sokáig kelletlenül foglalkoztunk és hogy — anélkül, hogy mi adtunk volna ezen a téren a közvéleménynek impulzusokat, a közérzület előzött meg minket, mi pedig azt lassu, tul lassu léptekkel követtük. Mikor majd az 1889. évi véderővita előzményeit fogom előadni, ki fog derülni, mennyire iparkodtam én az összeütközést ezen a téren kerülni, mily lassan nyilt meg szemem annak az igazságnak, hogy itt oly biologiai törvény működik, mely független egyes emberek, pártok és hatalmi tényezők akaratától, és mindezeknél erősebb. A király figyelmét azonban ezek a szerény kezdeményezések is magukra vonták és határozott ellenzést váltottak ki belőle. Azon gyér alkalmak egyikénél, midőn vele találkozni szerencsém volt, szememre lobbantotta a kiegyezést — szerinte — megbontó törekvéseimet, melyekkel ő soha megbarátkozni nem fog. Elismerte, hogy ellenzékre szükség van, de felhivott arra, hogy szoritkozzunk a tisztán belügyi kérdésekre, ahol, mint elismerte, „sokat lehet mondani". Én ezekre, amiket

őfelségétől azután gyakran hallottam, annak a reményemnek kifejezésével válaszoltam, hogy őfelségét közjogi törekvéseinknek, épp a kiegyezés szempontjából, üdvös voltáról meggyőzhettem. Magamban pedig azt gondoltam, hogy a „soha" szót már több olyan dologgal szemben használta, amelyet a végén mégis elfogadott, hogy tehát majd itt is engedni fog. A jövő azonban azt mutatta, hogy ebben tévedtem. A királlyal ezekben a kérdésekben csak akkor lehetett boldogulni, de akkor feltétlenül, ha világos törvényre támaszkodhattunk. Ferenc Józsefnek az az elhatározott akarata és kötelességérzete, hogy a törvényeket megtartja és koronázási esküjéhez hű marad, minden kétségen felül áll. A törvény magyarázatában tévedhetett, vagyis, helyesebben szólva : megtéveszthették, de tudatos törvényszegésre kapható nem volt. Legvilágosabban domborodott ki ez a tulajdonsága annál a válságnál, amely a Fehérváry-kormánytól a koaliciós kormányra vezetett át. Akkor elment az örvény határáig, de a világos, semmiféle álokoskodással el nem magyarázható törvénytelenségtől visszariadt ; igaz, hogy féluton segitségére jöttünk. Kisebb ügyek azonban már előbb, abban a korszakban is, amellyel most foglalkozunk, alkalmat adtak a király föltétlen törvénytiszteletének megállapitására, amint az alábbiakból ki fog tünni.

A szabadelvü párturalom fénykorának utolsó éveiben nevezetes személyi eltolódások történtek mind a kormánypárton, mind az ellenzéken. A pénzügyek terén mutatkozó sikertelenség gróf Szápáry Gyula pénzügyminiszter lemondására vezetett, a bajok nagysága pedig arra késztette Tisza Kálmán miniszterelnököt, hogy maga vegye át a pénzügyi tárcát, mint maga mondá : azon sulyos felelősségnél fogva, amely pénzügyeink romlásáért a kormány fejét is terheli. Ily értelemben véve vállalkozását, azt csak helyeselni lehetett ; de a szakszerüség szempontjából nem lendithetett a dolgon semmit, mert Tisza a pénzügyi téren körülbelül analfabéta volt. Ámde segitett a bajon az államtitkár, akit a pénzügyminisztérium hivatalnokainak sorából vett maga mellé. *Wekerle Sándor* ebben a minőségben lépett a politikai cselekvés terére és mindenki őt tekintette a tulajdonképeni pénzügyminiszternek. Rögtön érezhetővé is vált az erős kéz, a nagy tudás és a

munkaerő, amely pénzügyeink káoszába rendet hozni készült. De kezdetben mindenesetre jó volt, hogy Tisza Kálmán személyes hatalma állott az államtitkár eszméinek rendelkezésére. Hogy Wekerle nevével e feljegyzések során még gyakran fogunk találkozni, azt talán mondani sem szükséges.

A második nevezetes személyváltozást a kormányban *Trefort Ágoston* vallás- és közoktatásügyi miniszter halála okozta, akinek élénk — habár kissé rendszertelen — kulturtevékenységét az ellenzéken is rokonszenvesen méltányolták. A helyébe lépő gróf *Csáky Albin* tiszteletet parancsoló egyéniséggel gazdagitotta a kormány erkölcsi tőkéjét. Róla is még többször lesz szó.

Az ellenzék szélső balszárnyán, a függetlenségi párton, mindjobban előtérbe nyomult *Ugron Gábor*, aki a becsületes, de kétségbeejtően doktrinär öreg Irányi Dániel mellett modernebb eszmeáramlatot hozott a pártba és gyakorlati célokat iparkodott működésének kitüzni, ami később nyilt szakadáshoz is vezetett. Tüzes, eszmékben és költői képekben gazdag szónoklatai parlamentünk legelső erői közé emelték a különben is helyes politikai ösztönnel biró és rokonszenves székely vezért.

A legnevezetesebb változások azonban a mérsékelt ellenzéken állottak elő. Ennek a pártnak minden emberi előrelátás szerint reménytelen helyzete, melyen a legfényesebb parlamenti sikerek sem birtak változtatni, kemény próbára tették azokat, akik magukban tehetséget és érvényesülési vágyat éreztek. Tisza Kálmán uralma megdönthetlennek látszott, senki sem sejtette annak önokozta közeli végét. Nem jelentéktelen visszavándorlás indult meg ennek folytán a szabadelvü-párt felé. Az a közszájon lévő hamis felfogás, amely nem akarata elismerni elvi határvonalak létezését olyan pártok közt, amelyeket nem választ el közjogi ellentét, ezt a visszavándorlást nagyon megkönnyitette. Igy hagyták el sorainkat Széchenyi Pál, Pulszky Ágost, Lukács Béla, Beniczky Ferenc és mások. A párt azonban e veszteségek által nem gyöngült, mert a folyton haladó tömörülésben és szorosabb együttérzésben nyert értük kárpótlást. De minden más személyi változást jelentőségben felülmult Szilágyi Dezső

kiválása, melyről már röviden megemlékeztem, itt azonban valamivel bővebben kell vele foglalkoznom.

A mérsékelt ellenzék akcióba lépése után nemsokára nyilvánvalóvá vált, hogy a vezérség kérdése csak kettőnk közt dőlhet el. Ameddig azonban mind a ketten egy 67-es alapon álló ellenzéki középpárt szervezésének gondolatához ragaszkodtunk, mindegyikünk érezte a másiknak nélkülözhetetlenségét, az együttműködés szükségességét. Tudtuk azt is, hogy ez nem megy kölcsönös tárgyi és személyi engedmények nélkül. Nekem ez, vérmérsékletemnél fogva, nem volt olyan nehéz, mint neki. Mindenkép iparkodtam köztünk nemcsak lojális, de barátságos viszonyt teremteni és hosszu időközökön át hihettem, hogy sikeresen. Egyéniségének nagy tulajdonságaihoz őszintén vonzódtam és mi sem állott tőlem távolabb, mint az a gondolat, hogy szerepét kisebbiteni iparkodjam, sőt, amikor csak tehettem, őt toltam előtérbe, meghajoltam akarata előtt. Különben is könnyü volt köztünk olyan munkamegosztást létesiteni, amely mindegyikünk tettvágyát és jogos ambicióját kielégithette. Voltak időszakok, amelyekben egyénileg oly közel jutottunk egymáshoz, hogy barátilag figyelmeztethettem őt azon kisebb és nagyobb ferdeségeire, amelyek rendkivüli szellemi erejének teljes érvényesülését gátolták. Ilyenkor egészen el tudott lágyulni és hálásan vette az őszinte szót. De azután hirtelen sötét árnyékok emelkedtek, nem tárgyi nézetkülönbségekből — ezeket mindig sikerült elintézni — hanem önmagát gyötrő, tépelődő, gyanakodásra hajlandó természetének örvényeiből. Tárgyi ellentét köztünk tulajdonképen csak egy volt olyan, amelynek kiegyenlitése alig volt gondolható : az én egyházias felfogásom, melynek ő ellenlábasa volt. Ámde ezt áthidalta az a sokáig közösen vallott hitünk, hogy egyházpolitikai kérdések felvetése célszerütlen. Amikor mégis felmerültek, mint p. o. az előbb emlitett ugynevezett zsidóházassági kérdésben, ment mindegyikünk a maga utján, anélkül, hogy ezért a politikai szövetséget felbontottuk volna. A nehézségek tehát személyi természetüek voltak és, jó lélekkel mondhatom, nem az én részemről. Szilágyi Dezső, sajnos, nem tudott bizni ; de viszont hiszékeny volt minden besugás iránt. Az ő udvarának némely intrikáló tagja elhitette vele, hogy én őt félre akarom tolni,

hogy csak a magam céljaira használom fel az ő közreműködését. Ezt az aknamunkát, mi tagadás, megkönnyitette az én közelebbi barátaim némelyikének magatartása. Ezek — akaratom ellenére és tiltakozásaim dacára — elég hangosan hirdették, hogy Szilágyi, aki rosszkedvében mindenkit megsértett, akit tehát az érzékenyebb lelküek nem szivelhettek, vezérségre nem alkalmas és hogy egyedül engem illethet meg a párt vezetése. Igy történt, hogy Szilágyi tőlem tökéletesen elfordult; még hosszu időn át formaszerint együtt működtünk, együtt agitáltunk a vidéken, mikor a meghasonlás már annyira ment, hogy alig beszéltünk egymással. Engem a méltatlan gyanu nagyon elkeseritett. Bekövetkezett az az idő, midőn bensőleg lemondtam arról a szövetségről, amelyben, tiszta lélekkel mondhatom, soha a lojalitás követelményei ellen nem vétettem, sőt amelybe melegséget iparkodtam belevinni. A formai szakitás előtti utolsó évben, midőn annak kikerülhetlenségét láttam, már csak arra dolgoztam, hogy a felelősség érte ne engem terheljen, hanem nyilvánvalólag Szilágyira nehezedjék. A párt zöme ugyanis óhajtotta együttműködésünket; előrelátható volt tehát, hogy a szakitás pillanatában semmiesetre sem fogja követni közülünk azt, akiben annak okozóját látja. Gondosan kerültem mindent, ami Szilágyinak panaszra csak ürügyet is adhatott volna, és vártam. Ebben a játszmában előre győztes voltam, mert jobban tudtam kellemetlenségeket türni, mint ő, és jobban tudtam uralkodni indulataimon. Akkor már én nem akartam a politikai kibékülést és — ez az egyetlen szemrehányás, amelyet magamnak tehetek — Szilágyinak egy erre irányuló indirekt kisérletével szemben ridegen viselkedtem. Őt ezen kisérletre az birhatta, hogy látta az izoláltságot, melyet maga körül teremtett. Végre, saját szempontjából a legrosszabb pillanatban, akkor, mikor a megyerendezési vitában a párt teljesen az ő álláspontját tette magáévá és őt bizta meg annak előadásával, mikor tehát tárgyi ellentétnek nyoma sem volt, hirtelen elhatározással bejelentette kilépését. Amint ilyen körülmények közt előrelátható volt, nem akadt követője. Ketten vagy hárman léptek ki a pártból ugyanakkor, mert az én egyedüli vezetésemben nem találtak megnyugvást, de azok sem csatlakoztak hozzá. Szilágyi azzal a kijelentéssel hagyta

el pártunkat, hogy marad, aki volt: szabadelvü és ellenzéki. A véderővitában még mint ilyen vett részt; láttuk, hogy annak kapcsán micsoda fontos közjogi kijelentéseket tett. Politikájának későbbi kialakulásával e följegyzések során még találkozni fogunk.

De ideiglenesen sem bucsuzhatom el tőle anélkül, hogy hatalmas egyéniségének képét néhány vonással ki ne egészitsem. Az előbb elmondottakban ennek az egyéniségnek főleg árnyoldalai léptek előtérbe; ha ennyiben maradna a rajz, torzkép volna. A fény benne erősebb volt az árnynál, a nagy tulajdonságok tulnyomóak a kicsinyességekkel szemben. Jellemének tisztaságához soha kétely nem fért; de ő nem elégedett meg azzal, hogy egyénileg minden piszkot távol tartott magától, hanem gyülölte és üldözte azt, ahol találta. Ezen a ponton intranzigens maradt mint kormányférfiu is. Az általa eszközölt birói és ügyészi kinevezésekből kiküszöbölte a pártszempontot és később, mint a szabadelvü-párt tagja, az összeférhetetlenségi törvény szigoritásával, mely főleg az ő müve, azt a finomabb fajta korrupciót is gyökerestől iparkodott kiirtani, mely a párturalomnak oly hatályos eszköze volt. Nem tudom, képes volt-e igazi mély és tartós barátságra, azt tudom, hogy vágyódott utána, de gyanakodó természete miatt nem találhatta. Hogy bennem megtalálhatta volna, arra később rájött. Kevéssel halála előtt egy közös barátunkkal rólam beszélgetvén, egészen elérzékenyülve mondta, hogy sajnálja életének mindazon éveit, amelyek alatt velem nem jó lábon volt. Bizony én is sajnálom, mert alapjában sohasem szüntem meg őt szeretni és nagy tulajdonságait méltányolni. A legerősebb elmék egyike volt, akivel valaha találkoztam, talán a legerősebb, de főleg a boncolásnak és a kritikának terén. A teremtő erők talán éppen a kritikai képesség tultengése miatt nem állottak ez utóbbiakkal arányban és sokszor nem tudtak keresztülhatolni a tünődések tömkelegén, vagy pedig, tul-csiszoltan, tul-szubtilizáltan kerültek ki onnan az alkotások, mint p. o. a Curia választási biráskodásáról szóló törvény. Hányszor láttam őt valami egyszerü gondolat formulázása fölött töprengeni, sort sor után kitörölni, ujból irni, ujból kitörölni, miközben valóságos haragba jött önmaga és mindenki ellen. Saját eszméinek is

kérlelhetlen kritikusa volt ; alig érlelt meg egy gondolatot, egy tervet, egy javaslatot, megindult benne a rettenetes őrlőgépezet és porrá zuzta tulajdon elméje szüleményeit. Aki ilyenkor azzal akart neki kedveskedni, vagy mit sem sejtő jóhiszemüséggel azzal közeledett hozzá, hogy tegnap előadott javaslatát magasztalta, az ugyancsak megjárta. „Szamárság az egész", — volt a legenyhébb válasz, amit nyerhetett, de azt is ki lehetett belőle érezni, hogy a hizelgő megjelölés nem annyira az időközben elejtett eszmének, mint inkább az elkésett magasztalónak szól. Egyáltalán alig volt, de talán egyáltalán nem volt Szilágyinak egyetlen ismerőse sem — magamat sem véve ki, — akinek egyszer-másszor több-kevesebb világossággal ne mondta volna, hogy őt szamárnak tartja, bár mondanom sem kell, hogy ez nem mindig volt az illetőről táplált állandó véleménye. Már most, aki bensőleg meg volt nyugodva aziránt, hogy nem az, az csak nevetett rajta ; de akinek e tekintetben önmagának is be nem vallott benső kételyei voltak, az nagyon zokon vette, hogy ezt a kérdést egy tekintély kedvezőtlen irányban dönti el. Kitünő humorral fogta föl Szilágyinak ezt a sajátosságát az öreg Ferenc József király : „Nem mondta nekem világosan soha, — igy beszélte el, jóizüen nevetve, saját tapasztalását egy bizalmasának, — de folyton éreztette velem, hogy szamárnak tart." Sokakat megnyugtatott volna az a tudat, hogy a király is osztozik balsorsukban ; de mivel ez köztudomásuvá nem válhatott, megmaradt gyakori modortalanságának és kiméletlenségének elidegenitő hatása, mely miatt valóban nem tudott maga mellett állandóan embereket csoportositani. Gyakran elbájolóan kedves is volt ; baráti körben sziporkázó szellemmel és humorral órákon át le tudta kötni a társaság figyelmét, közben-közben tudása köréből előhozva egy-egy komoly gondolatot. Ilyenkor mindenki el volt ragadtatva és kész volt zászlajára felesküdni, valamint akkor is, midőn parlamenti nagy napjainak egyikén az eszmék egész dómját épitette fel szónoklatában. De azután jöttek a sötét napok, amidőn, mintha készakarva tenné, bántó módon éreztette mindenkivel szellemi fölényét és olyan hangulatot teremtett maga körül, amilyennek kifejezést adott Lukács Béla, midőn Szilágyinak, aki szemére lobbantotta az ellenzéktől személyi

okokból történt „elpártolását", azt válaszolta: „Igenis, voltak elpártolásomnak személyi okai is: meguntam a képviselő urral egy párton lenni".

Egyébiránt Szilágyi nagy elméjének is volt bizonyos határoltsága, és ez leginkább annak az iskolának tulajdonitható, melyhez tartozott. Ő volt Magyarországon a XIX. századbeli doktrinär liberálizmusnak utolsó nagy képviselője. A doktrinarizmus tulzásaitól megóvta őt nagy elméje és az angol alkotmány és kormányzat beható tanulmányozása. Gyakran hallottam tőle, hogy csak azokban a reformokban hisz, amelyek, mint az angol reformok, erős gyökérrel birnak valamely valódi közszükséglet talajában és onnan hajtanak ki spontán életerővel. Mindazonáltal tele volt a francia forradalom eszmeköréből származó azon hittel, hogy a jogi felszabaditás és a jogegyenlőség létesitése minden kérdést megold. A tapasztalás, sajnos, az ellenkezőt bizonyitja, és a liberalizmus e tévedésének felismerése, a korrekturára való törekvés szülte a szociálpolitikát, mely iránt épp ugy, mint a gazdasági kérdések iránt, Szilágyinak nem volt érzéke. A közjogban is, melynek ő egyik elméleti mestere volt, megnyugvást talált az elmélet érintetlen fentartásában és nem érezte át annak biológiai szükségét, hogy azokból a tantételekből, melyeket senki nálánál világosabban meg nem formulázott és meggyőzőbben meg nem védett, gyakorlati konzekvenciák is levonassanak. Igy történt, hogy én, aki közjogi tudásomnak és preciz jogi gondolkodásomnak javarészét a vele együttműködésben töltött éveknek köszönhetem, épp a közjogi téren ütköztem vele össze a később leirandó időszakban. Ő p. o. megnyugvást talált abban, hogy a németül vezényelt, idegen szellemben és idegen jelvények alatt kiképzett hadsereg jogilag magyar törvényeknek köszöni életét, és hogy nem egy összbirodalomnak egységes, hanem két — elméletileg független — államnak közös hadserege, hogy tehát annak ilyen vagy olyan szervezete elvben nem érintheti a magyar állam jogi szuverénitását. De azt nem látta, vagy nem akarta látni, hogy az a hadsereg, ha szervezetében és szellemében tényleg olyan, amilyen egy nagy osztrák összbirodalom egységes hadserege lehetne, ennek megfelelő lélektani és nevelőhatást gyakorol a benne szolgá-

latot teljesitő kevésbé művelt egyénekre, és hogy igy pusztit a magyar állam presztizsében, pusztit a magyar állampolgári öntudatban mindazoknál, akiknél az nem esik össze a faji egyéniséggel ; mert a jogi fikciót csak a jogtudományban jártasak ismerik, a nagy tömeg arról nem is tud és, ha tudna is, nem ennek, hanem a való életnek, az élő és érezhető ténynek hatása alatt állana mindig.

Szilágyinak szónoki egyénisége külön tanulmányt követelne. Kétségtelen, hogy a magyar parlament nagy szónokainak sorában az elsők közt áll. A külső hatásnak minden kelléke — csengő hang, érdekes megjelenés, a kifejezés könnyüsége — rendelkezésére állott. Kiterjedt tudása biztositotta számára az eszmebőséget, logikai iskolázottsága a szónoklat erős felépitését. Rögtönzései páratlanok voltak, különösen rögtönzött polémiái, melyekben borotvaéles boncoló elméje mellett humora is gyakran tündökölt. Előre elkészült beszédei azonban gyakran kifárasztották a hallgatóságot, néha a gondolatok tulságos felhalmozása, néha azok némelyikének kifejtésében előállott terjengőssége, és ez nem egyszer megrontotta az egész beszéd szimmetriáját. Ez pedig onnan eredt, hogy Szilágyiban megvolt a hajlandóság hallgatóinak kevésbe vevésére. Midőn valamely nehezebben felfogható eszmemenetet adott elő, láthatólag aggódott, hogy nem értették meg : magyarázatokba bocsátkozott, melyek hosszadalmassága őt magát is, a közönséget is ellankasztotta, ugy hogy a beszéd további részeinél sem a szónok nem lendült fel ugy, amint maga várta és tervezte (ami ismét fokozta a lehangoltságot), sem a hallgatóság nem követte őt azzal az odaadással, amelyben az igazi szónoki siker megnyilvánul. De ezek a kritikai megjegyzések mit sem vonnak le szónoki nagyságából. Beszédeiben a tudásnak gazdag tárházát birjuk és a magyar irodalom is kincsei közé számithatja azokat.

Szilágyitól itt nem bucsuzom ; még gyakran fogunk vele találkozni, de egyénisége e rövid méltatásával egyrészt azon befolyások egyikét kivántam jellemezni, melyek reám leginkáb hatottak, másfelől meg akartam alapozni egy későbbi fejezet előadását, amelyben látni fogjuk, miként kisérelték meg a véderőjavaslat által előidézett közjogi természetü válságot a liberálizmus előtérbe állitásával elaltatni és mi-

lyen sikerrel. Ebben természetesen nagy szerep jutott Szilágyi Dezsőnek és ezt a szerepet teszik érthetővé az itt elmondottak.

A Szilágyival történt szakitás után legbensőbb vezérkarom Horánszky Nándorból, Grünwald Bélából, Hodossy Imréből és Horváth Lajosból állott. Ezekkel beszéltem meg mindent, mielőtt tágabbkörü tanácskozás elé vinném. De ezen barátaim közül is Horánszky Nándor vált ki, mint a párt vezetésében helyettesem, mint a párt vidéki szervezésének vezetője és minden gondolatomnak részese. Egyénileg Károlyi Sándor és Beöthy Ákos állottak hozzám legközelebb, de Károlyi annyira kizárólag szociálpolitikai akciónak élt, hogy más ügyekkel nem igen törődött; közjogi és katonai követelések felállitásában pedig egyenesen taktikai hibát látott, a kormányrajutás akadályát — ebben különben igaza volt — melyet ő, bizonyára nem személyi szempontokból, hanem céljaink megvalósitása végett, elsősorban vélt elérendőnek. Ő tehát, bár soha velem nem szakitott, sőt, erkölcsileg és anyagilag mindvégig támogatott, tulajdonkép nem értett teljesen egyet politikámmal épp azon a ponton, amely mindinkább előtérbe lépett. Beöthy Ákos barátomnak pedig az ellenzéki eljárásról voltak olyan tanai, melyek tulajdonképen fakciózus oppozicióban lyukadtak ki és amelyeket nem tudtam magamévá tenni. Tárgyi szempontból teljes volt köztünk az egyetértés; a közjogi téren ő nemcsak nem fékezett, hanem előretolt és folyton sajnálkozott, hogy elvbarátaink egy részének aggodalmai ezen a téren mód fölött lassitják előhaladásunkat.

A képviselőházon kivül álló tényezők közt egyedül dr. Samassa József egri érsek, később bibornok, részesitett nyilt támogatásban. Ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt. Hatalmas egyénisége és nagy tekintélye, az a szókimondó, mindig kiméletlen, mindig jószándéku — bár nem mindig igazságos — kritika, melyet éppen elvbarátaival szemben gyakorolt leginkább, nagy hatással volt mind reám, mind elvbarátaimra, kik közül Horánszky Nándorral rokonszenvezett leginkább. Ritkán volt velünk megelégedve, mert a kormányrajutás lebegett előtte, mint közvetlen főcél, a többi magától jönne, — ennek a felfogásnak

téves voltát azok az események bizonyitják legjobban, melyek beállottak, miután valóban kormányra jutottunk. Ő sem lelkesedett tehát politikámnak közjogi irányban való fejlődéseért; le is szidott gyakran, mint az iskolás gyermeket, de egészen a legutolsó időkig, a koaliciós kormány bukásáig támogatott. Akkor, mint élhetetlen emberektől, elfordult tőlünk. Én őt őszintén tiszteltem és emlékét kegyelettel őrzöm. A szókimondásban soha adósa nem maradtam. Egyszer, midőn különösen elégedetlen volt velem, azt mondta nekem, hogy egy kötetet tudna leirni az én politikai ferdeségeimmel. „Én meg — feleltem — kettőt Excellenciád rossz tanácsaival." Egyházi és papi korrektsége épp ugy felette állott minden gyanusitásnak, mint hazafisága. Egyidőben mégis sikerült őt Rómában befeketiteni ugy, hogy Simor halála után nem ő került a primási székbe, egyházunknak — hitem szerint — nagy kárára. A bibornoki méltóságot is csak XIII. Leó pápa utódjától nyerhette el. A magyar egyház nagy alakjaihoz méltón sorakozik.

Az arisztokráciában nagyon elvétve találtam támogatásra. Követőim tulnyomó része a falusi középosztályból, a katholikus alsópapságból és az ugynevezett lateinerekből került ki. A magyar parasztság körében nehezen és csak közvetve, a helybeli értelmiség befolyása révén hóditottam némely helyen, ahol t. i. függetlenségi párti intelligencia nem volt. Különben a magyar parasztság zömében függetlenségi volt és ugy érezte, hogy becstelenséget követ el, ha azt a zászlót elhagyja. Ha tehát már arra vetemedett, legalább hasznát akarta látni és kormánypártivá lett. Középuton megállni az ő szemében annyit jelentett volna: mint se pénz — se becsület. De ahol függetlenségi jelölt a helyi körülmények miatt nem léphetett fel, ott a függetlenségi parasztság a függetlenségi párt központjának utasitása szerint szivesen felkarolta az én jelöltjeimet. Később a néppárt fellépése a dunántuli és dunáninneni némely hitbuzgó katholikus kerületben uj helyzetet teremtett. Maradandó közvetlen hatást leginkább a délvidéki német parasztságra gyakoroltam. A derék svábok, akiket ismételt agitációs utazások által ügyeimnek megnyertem, évtizedeken át kitartó, bámulatos hűséggel ragaszkodtak zászlómhoz és egyenesen személyemhez. Gya-

korlati eredményt ritkán értem el, mert a svábság azokban a megyékben nagyon vegyesen lakott szerbekkel és románokkal, akikre nem számithattam, és mert a hatalmi presszió, egyesitve a nagybirtokosok társadalmi pressziójával, azokban a megyékben érvényesült a legkiáltóbb módon. De azért közéletem erkölcsi sikereihez számitom azt a megértést és azt a ragaszkodást, amelyet hazánk németajku népének egy nagy részénél találtam, és amelyet csak az utolsó években kezdtek ki a pángermánnak nevezett, különben nem éppen hazaellenes mozgalmak. Hosszu időn át sikeresen tudtam ezekkel is szembeszállni ; de azután egyéb elfoglaltságom lehetetlenné tette a délvidéki németséggel való összeköttetésem folytonos ápolását, és igy az lassankint meg is lazult, de teljesen mai napig sem szünt meg, aminek legjobb bizonyitéka, hogy ez az egész németség — nem csupán volt párthiveim, hanem az egész — engem kért fel a Magyarországtól való elszakitás ellen az entente-hoz beadott lélekemelően szép tiltakozásának közvetitésére.

Utoljára hagytam személyi összeköttetéseim ecsetelésében azt, amelyet első helyre kell vala tennem, amelynél becsesebbet, reám nézve megtisztelőbbet, erkölcsi elégtételekben gazdagabbat nem tudok, azt, amely 1881 óta **jászberényi** választóimmal áll fenn. Már magábanvéve is ritkaság ugyanannak a mandátumnak 40 éven át megszakitás nélkül való birtoka ; legfeljebb akkor fordul elő, mikor a képviselőt helyi kötelékek is füzik választóihoz, mikor körükben lakik, helybeli társadalmi befolyással, rokoni összeköttetésekkel rendelkezik. De Jászberény közönsége közt és köztem mindebből semmi sincs meg. Egy talpalatnyi földem sincs nekem, sem bármely rokonomnak, vagy már korábban ismert barátomnak, sem a Jászságban, sem annak szomszédságában ; egy árva lelket sem ismertem a városban, mikor az 1878. évi választások alkalmával, pusztán a politikai rokonérzés alapján, az ottani ellenzék nekem ajánlotta fel a jelöltséget. Én azt akkor nem fogadhattam el, mert ugy véltem, hogy, ameddig lehet, meg kell tartanom az árvabobrói tót kerületet, melyben másfél évvel előbb megválasztattam és akkor is ellenjelölt nélkül állottam. Magam helyett báró Lipthay Béla barátomat ajánlottam jelöltül, akit nagy küzdelemben meg is

választottak. Ebben a küzdelemben, különösen annak utolsó napjaiban, annyira tevékeny részt vettem, hogy a város nagyjával-aprajával megismerkedtem és — mi tagadás benne — népszerüvé lettem. 1881-ben Lipthay nem akart mandátumot vállalni és akkor nem volt Jászberényben más lehetséges jelölt, mint én, még pedig bizonyos győzelemmel. Bobrón állásom meginogván, elfogadtam a jászberényi jelöltséget és ezzel egész politikai pályámnak megbecsülhetetlen szilárd alapot szereztem egy példátlanul tisztességes, nagyon értelmes, feltétlenül megbizható, tántorithatlanul hű választóközönségben. Az a nemzedék, amellyel eredetileg összeköttetésbe léptem, többnyire már kihalt ; sirban nyugosznak sokan a vezetők közül, akiket barátaimnak nevezhettem. De a kapocs meg nem lazult, az uj nemzedék örökségképen átvette és az elődökéhez méltó hűséggel őrizte meg. Tette ezt tiszta meggyőződésből, helyi érdekeinek ellenére. Az évenkint tartott beszámoló és ehhez füzött bizalmas politikai beszélgetések alkották egész fegyverzetemet. A legideálisabb viszony volt ez, amely választott és választó közt gondolható, mert ők azzal az őszinte hittel követtek, hogy ezáltal hazájuknak szolgálatot tesznek. Jól esik a választási korrupció azon özönében, mely az ország nagyrészét elárasztotta, a politikai erkölcsök tisztaságának ezt a szigetét észlelni ; ha nem is rólam, ha valamely politikai ellenfelemről volna szó, akkor is tisztelettel hajolnék meg ennek a választóközönségnek erényei előtt. Igy csak a legmélységesebb hálával gondolhatok rá, és családi kincs gyanánt örzöm azt a zászlót, amelyet 25 éves jászberényi képviselőségem ünnepén nekem emlékül adtak. Mig a legtöbb politikus, aki állandóan képviselő akar lenni, a választási költségeket privát költségvetésébe mint jelentékeny tételt kénytelen beállitani (hacsak a pártkassza nem segit rajta), nekem az egész 40 esztendő alatt, melyen át Jászberényt képviseltem, csak kétszer kellett feltünően csekély összeggel a legális költségekhez járulnom. Rendesen egy árva garast nem költöttem, zászlót, jelvényt sem fizettem ; szóval a szó legszorosabb értelmében ingyenmandátumot élveztem. A cigánynak adott borravaló és a vasuti menetjegy volt egész választási költségem. Pedig két kétségbeesett rohamot kellett kiállanom : egyszer a kor-

ménypártét (a Bánffy-féle választások alatt), amikor óriási pénzösszeggel és a helyi érdekek dédelgetésének kilátásával léptették fel ellenem egy minisztert; később egy helyi frakcióét, mely kezébe tudta keriteni a választás vezetését és furfanggal remélt győzni. Mindezekkel szemben tiszta eszközökkel tartottam meg a poziciót, vagyis inkább tartotta azt meg választóim erkölcse, mig végre mindenki elállott annak megostromlásától.

Ha van politikai életemben, ami az utókor megemlékezésére méltó, ha van, ami elismerésben fog részesülni: jászberényi választóimnak a legtisztább forrásból eredő jellemes kitartását a dicséret oroszlánrésze illeti meg; mert törhetlen hüségük a saját politikai sorsom iránti gondtól mentesitett, és ezzel hatalmasan előmozditotta akciószabadságomat. Ha pedig gáncs illet meg, ebből nem eshetik rájuk semmi. Őket minden körülmények közt megilleti az a dicsőség, hogy a politikai erkölcsök hanyatlásának egy szomoru korszakában a meggyőződés önzetlen követésének, a jellemnek, az erkölcsi tisztaságnak ragyogó példáját adták. Volt idő, midőn városuk büszkeségének mondták, hogy én vagyok a képviselőjük. Nem tudom, fennállhat-e ez az érzés ma is, vagy meddig fog fennállani. De nekem mindenesetre büszkeségem és egyik legszebb emlékem, hogy egy emberöltőn át ilyen közönséget képviseltem, és akik e visszaemlékezéseket olvassák, itéljenek rólam bármiként, de adózzanak tisztelettel annak a választóközönségnek, amelynél az alkotmányos élet, a politikai szabadság szép fikciói élő valósággá váltak.

•

Ebben a korszakban a külügyek terén és a külügyek vezetésében is nevezetes eltolódások állottak elő. Andrássy Gyula váratlanul visszalépett. Sohasem tudtam megállapitani, hogy ez miért történt. Némelyek szerint az uralkodó nem volt megelégedve azzal, hogy a monarchia csupán megbizatott Bosznia és Hercegovina kormányzatával, holott ő ezeket a tartományokat véglegesen el akarta foglalni; Andrássy pedig, látván az uralkodó bizalmának csökkenését, talán érzékenységében is sértve, felajánlotta lemondását, melyet — sok marasztalás nélkül — el is fogadott a király.

Andrássy környezetében azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy magántermészetü okok, főleg bizonyos fizikai kimerültség, birták őt távozásra olyan időpontban, midőn ugy látszott, hogy Európa bonyodalmai nyugvópontra jutottak, midőn tehát, legalább egy időre, aggodalom nélkül hagyhatta ott helyét. Egy időre mondom, mert annyi kétségtelennek látszik, hogy távozását nem tartotta véglegesnek, hogy csak saját elhatározásától függőnek vélte, mikor veszi ujból kezébe az ügyek vezetését. Ez a gondolat pedig belefér a pillanatnyi kegyvesztettség feltevésébe is ; mert Andrássy méltán várhatta, hogy az uralkodó, rosszkedvének elpárolgása után, csakhamar, de legkésőbb valamely fenyegető bonyodalom óráiban, érezni fogja zseniális miniszterének hiányát és mindent el fog követni, hogy őt visszanyerje. Amily természetes volt ez az okoskodás, épp annyira teljes félreismerésén nyugszik az uralkodók, és különösen Ferenc József lélektanának. Ő jobban szeretett maga körül közepes egyéniségeket, akiknek nem volt más hatalmi poziciójuk, azon kivül, melyet tőle nyertek, akiknek tehát ő imponált, semmint nagyon kiválókat, akiknél a megforditott viszony állott fenn. Nehéz válságok idején rászorulhatott nagyszabásu emberekre, és akkor eltürte fölényüket és önállóságukat, de a veszély elmulásával szivesen adott tul rajtuk és a világért sem kivánta őket vissza. Inkább felszabadulásnak tekintette távozásukat, mint veszteségnek. Ha végigmegyünk azokon a férfiakon, akik állandóan dicsekedhettek a boldogult király kegyével, akkor a névsor ezt a tételt meg fogja erősiteni. Andrássyt — épp ugy, mint később Tiszát — távozása után a király külsőleg minden alkalommal a figyelem minden jelével kitüntette, csak azzal nem, hogy visszahivta, vagy akár csak véleményadásra komolyan felszólitotta volna. Andrássy közvetlen utódja, még az ő ajánlása folytán, báró Haymerle olaszországi nagykövetünk volt, egy tapasztalt, derék, jó felfogásu diplomata és hivatalnok, akinél nagyobb hibák elkövetésétől épp oly kevéssé lehetett tartani, mint ahogy nem lehetett tőle nagyobbszabásu kezdeményezéseket várni ; valóságos tipusa annak, amit németül „Platzhalter"-nek neveznek, azaz, aki a másnak fentartott helyet ideiglenesen lefoglalja. Andrássy kétségtelenül ezt a szerepet szánta neki, amit a neki tulaj-

donitott következő jóizü apercu-ben kifejezésre is juttatott: „ha a virtuóz bizonyos időn át a zongorán játszott, át kell engednie helyét a hangolónak". Nos, a hangoló csak arra való, hogy a hangszert a virtuóz ujabb fellépése számára rendbehozza. A dolgok azonban máskép fejlődtek. Haymerlének korai halála után az utód megválasztásában Andrássynak már nem volt szava, de, ugy hiszem, a magyar miniszterelnöknek sem, mert az uralkodó választása olyan férfiura esett, akit sem az egyik, sem a másik nem ajánlott volna, aki azonban, bár nem oly nagyszabásu államférfiu, mint Andrássy, a feladatra rátermett volt, és épp abban a mértékben önálló egyéniség, amilyent az uralkodó abban az időben elviselhetett; tehát mindenesetre „valaki", és semmikép sem egyszerüen félretolható figuráns. Ez a férfiu Kálnoky Gusztáv gróf, akkor bukaresti követünk volt. Képességeinek mértékét akkor nem ismerték, de azon a tizennégy éven át, amelyet mint külügyminiszter eltöltött, nehéz pillanatokban komoly államférfiui kvalitásokat mutatott és biztos kézzel kormányozta monarchia hajóját. Külügyminiszterségének feltünő mozzanatai Olaszországnak a német-osztrák-magyar szövetséghez csatlakozása és egy közeledési kisérlet Oroszországhoz; ez az utóbbi az emlékezetes szkiernevicei találkozásban nyert kifejezést, de annyira nem vezetett tartós eredményhez, hogy az 1886. és 1887. években a háboru veszélyéhez oly közel állottunk, mint talán soha. Mind a két akció problematikus értékü volt, de az Olaszországgal kötött szövetséget, mely, amint Crispi emlékirataiból tudjuk, tulajdonképen Bismarck müve volt, a magyar közvélemény lelkesedéssel fogadta. Az Oroszországhoz való közeledés azonban erős aggodalmakat váltott ki és Andrássyt alig leplezett ellenzéki állásfoglalásra birta, bár a nyilt támadásig a delegációban nem ment el. Ő teljes joggal tekintette élete munkája legszebb eredményének, hogy neki sikerült Németországot Oroszországtól elválasztani. Az a „három császári szövetség", amelybe ő az orosz-török háboru idején belement, csak taktikai sakkhuzás volt, hogy abból a tiszta német-osztrák-magyar szövetséget fejtse ki, még pedig, defenziv jelleggel bár, de Oroszország, még pedig kizárólag Oroszország ellen irányitott éllel. Most ugy látszott, mintha a dolgok vissza-

fejlődnének abba az egészségtelen és az őszinteséget kizáró hármas entente-be, amelyből Andrássy azokat szerencsésen kibonyolitotta. Én, aki akkor kezdtem Andrássy politikáját megérteni és vele szemben előbb elfoglalt állásom helyességében kételkedni, ezt a változott felfogásomat a delegáció külügyi albizottságában és a sajtóban kifejezésre juttattam és örültem, hogy a külpolitika terén Andrássyhoz közeledhettem. Ekkor tünt ki, mennyire mélyen bántotta őt a magyar közvéleménynek annakidején történt elfordulása, melyre tagadhatatlanul befolyást gyakorolhattam. Azon delegáció alatt, amelynek folyamán Kálnoky politikájával szemben az övéhez hasonló módon foglaltam állást, bizalmas beszélgetésre hivott magához és nyiltan megmondta, hogy bármenynyire helyesli mostan (akkori) külpolitikai állásfoglalásomat, a korábban történtek közte és köztem kizárják a politikai együttmüködést. Szemere lobbantotta azokat a titkos öszszeköttetéseket, amelyekről e feljegyzések egy korábbi fejezetében megemlékeztem, ezeket és egész akkori magatartásomat — szóval kitört belőle az a rég visszafojtott keserüség, melyet különben a társadalmi téren velem sohasem éreztetett. Ekkor mondta el nekem nézetét atyámnak szerinte elhibázott 1865. évi politikájáról is, amelyet a konzervativekről szóló fejezetben ismertettem. Nekem igen kinos volt ez a beszélgetés ; nem tudtam, miként viselkedjem. Mert annyira már meg voltam ingatva régibb meggyőződésemben, hogy erőteljesen védekezni ne tudjak ; de annyira még nem haladtam volt a megtérésben, hogy nyiltan bevalljam tévedésemet és sajnálatomat fejezzem ki a történtek felett, ami, ismerve Andrássy nobilitását, bizonyára véget vetett volna köztünk minden feszültségnek. Lehet, hogy ő ezt várta ; lehet, hogy nem akart egyebet, mint azt a bennem netán ébredő illuziót alapjában kiirtani, mintha politikámban az ő támogatását remélhetném. Mindenesetre csak ennyi volt a beszélgetés eredménye, melynek folyamán én nem igen mondhattam mást, mint azt, hogy tekintet nélkül az abból várható előnyökre, mindenkor meggyőződésemet fogom követni.

A szkiernevicei találkozáshoz füzött aggodalmak azonban nem bizonyultak igazoltaknak. Nem mondhatok határozott véleményt Kálnoky külpolitikájának egyes tényeiről,

mert nem ismerem eléggé azokat a belső szálakat, amelyekből az események fonadéka létesült; nem tudom p. o., vajjon ez a látszólagos közeledés Oroszországhoz az ismert Bismarck-féle „viszontbiztositási szerződés" és egyáltalán Bismarcknak Oroszország felé visszacsuszamlása folytán állott-e elő, vagy pedig megforditva, amaz okozta-e emezt. De kétségtelen, hogy Kálnoky nem gondolt szakitásra Andrássy politikai hagyományaival. Óvatos államférfiu volt és mindenesetre dicsekedhetik azzal a sikerrel, hogy a bulgáriai események, még pedig a bolgár-szerb háboru, Battenberg Sándor erőszakos eltávolitása, valamint az uj fejedelem, Kóburg Ferdinánd, bizonytalan helyzete által keletkezett veszedelmes feszültséget monarchiánk érdekeinek sérelme nélkül és a fenyegető háboru kikerülésével tudta átevezni. Az európai areopagban nagy tekintélye volt. Mikor 14 évi külügyminiszterség után 1897-ben állásától egy aránylag csekély incidens okából megvált, általános volt a megdöbbenés. Egy angol államférfiu odanyilatkozott akkori londoni ügyvivőnknek (Mensdorff Albert későbbi nagykövetnek és sógoromnak, aki a nagykövetet távollétében helyettesitette), hogy Ausztria-Magyarország nagyon gazdag lehet államférfiui tehetségekben, ha egy Kálnokyt olyan könnyen engednek távozni. Azt mondták róla, hogy magyarellenes. A sziveket és veséket nem vizsgálhatom; de annyit tudok, hogy magatartása magyar politikai tényezőkkel szemben nemcsak korrekt volt, de hogy igen barátságos érintkezést is tartott fenn a vezető magyar politikusokkal, ellenzékiekkel — köztük csekély magammal és Beöthy Ákos barátommal — csakugy, mint kormánypártiakkal.

Az emlitett politikai feszültség folytán az 1886. és 1887. évi delegációk elé jelentékeny rendkivüli felszerelési hitelek terjesztettek pausális összegekben a rendes külügyi költségvetésen kivül, épp ugy 1887-ben a magyar országgyülés elé, a honvédség felszerelésének gyors kiegészitésére. E hitelek hovaforditásáról részletes felvilágositás csak bizalmasan adatott, épp ugy, mint arról a bizonytalan külpolitikai helyzetről, amely beterjesztésüket indokolta. A hiteleket mind a delegáció, mind az országgyülés vita nélkül egyhangulag megszavazta. A hadügyi kormányzat ennek folytán a hitelkérés-

nek ezt a módját annyira kényelmesnek találta, hogy állandósitani kivánta. 1888-ban a háborus veszély el volt háritva, de ennek dacára ujból a pausális hitelkérés szerepelt a hadügyminisztérium előterjesztései közt, „az előző két évinek folytatásaként". Ez ellen a praxis ellen erélyesen tiltakoztam. Kiemeltem, hogy közvetlen háborus veszély pillanatában el lehet — söt el kell — fogadni a hitelkérésnek ezt a szabálytalan alakját, de annak rendes időkben való fentartása illuzóriussá teszi az alkotmányos testületek költségvetésmegállapitási és ellenőrzési jogát. Nem inditványoztam a már kért hitel visszautasitását, nehogy kifelé félreértések keletkezzenek, de annak kimondását kivántam, hogy jövőre a hadügyminisztérium minden követelése, a költségvetés keretében, tételenkint megállapitva adassék elő, kijelentvén, hogy — amennyiben ez nem történik — több ilyen pausális hitel megszavazására nem vállalkozom. Álláspontom oly nyilvánvalóan megfelelt az alkotmányos gyakorlat elemi követelményeinek, hogy sem a magyar kormány, sem a többség nem zárkózhatott el annak elfogadásától. A delegáció tehát ilyen értelemben határozott és a pausális hiteleknek végeszakadt. Ferenc József király, midőn a dolgokról értesült, szintén igazat adott nekem.

Ugyanez időtájban még egy sikerem volt a delegációs előterjesztésekkel kapcsolatosan és őfelségével is. Ekkor történt ugyanis először, hogy Boszniában szervezendő haderő költségeit terjesztették a delegációk elé. Az összeg csekély volt, de egy nagy alkotmányjogi kérdés rejlett benne. Nem volt törvény, amelynek alapján a megszállott tartományokban haderőt lehetett volna létesiteni ; már pedig őfelségének nem lehet Magyarországhoz (is) tartozó, vagy Magyarország által (is) megszállott területen védereje, melynek fentartására törvény nem ad felhatalmazást. Ezen az alapon, bár elismerve a boszniai véderő létesitésének szükségességét, a tétel ellen foglaltam állást, kivánva, hogy előbb törvényes meghatalmazás kéressék annak szervezésére. Álláspontom ismét annyira megtámadhatatlan volt, hogy a magyar kormány és delegáció annak helyességét elismerte, és a közös kormány a boszniai véderőre vonatkozó előterjesztést visszavonta. Kiváncsi voltam, hogy mit fog ehhez szólni őfel-

sége, nem lesz-e nála ez a sikeres akcióm ujabb nehézmény, kegyvesztettségemnek ujabb tényezője. A delegációs ebéd után a király csakugyan mindjárt azzal szólitott meg, hogy a boszniai csapatok szervezésére kért hitel megszavazását megakadályoztam. Midőn pedig megmagyaráztam neki, hogy nem érdemlegesen foglalok állást ellene, csupán az eljárást kifogásoltam törvényesség szempontjából, azt válaszolta, hogy elismeri, miszerint tökéletesen igazam van, hogy tehát nem is fog egyéb hátramaradni, mint a megfelelő javaslattal a törvényhozásokhoz fordulni, de, hogy nagyon tart egy kellemetlen, kifelé kárt okozható boszniai vita kifejlődésétől a magyar országgyülésen; csupán annak kikerülése végett történt az előterjesztés közvetlenül a delegációkhoz. Én erre kifejtettem, hogy messze jutunk, ha egy vita esetleges kellemetlenségeinek elkerülése végett a törvényes utat mellőzzük, hogy egyéb iránt ez a vita ezen a módon sem kerülhető el, mert senki sem akadályozhatja meg, hogy a dolog az országgyülésen szóvátétessék, sőt, ha törvénytelenség történik, bizonyára szóvá is tétetik, még pedig elmérgesitett hangulatban. Végül pedig, kissé merészen, arra vállalkoztam, hogy a vonatkozó törvényjavaslat a magyar képviselőházban vita nélkül menjen keresztül. Az én pártom, igy mondám, rövid indokolással meg fogja azt szavazni; a függetlenségi párt ellene fog szavazni, de be fogja érni egy rövid nyilatkozattal; egy óra alatt be lesz fejezve az egész. Fejtegetéseim láthatólag meggyőzték és meg is nyugtatták az uralkodót; de én olyan obligót vállaltam, amelynek sulya elég nehéz gondot okozott nekem, mert éreztem, hogy jórészt attól függ tekintélyem mint szavahihető komoly emberé az uralkodó előtt. Az itt előadottakban ő reá nézve az a jellemző, hogy a törvényességre alapitott oppozició miatt még akkor sem neheztelt, ha az egy kedvenc eszméjével szállott szembe; sőt a megcáfolhatlan törvényességi érv előtt rögtön meghajolt.

A dolognak folytatása azután rendkivül kedvezően ütött ki reám nézve. Mikor a boszniai csapatok felállitására vonatkozó törvényjavaslat a Ház elé került, bizalmasan megbeszéltem a dolgot Irányival, és sikerült őt és pártját meggyőzni, hogy az ő szempontjukból is a leghelyesebb eljárás az, ha a törvényjavaslat ellen foglalnak ugyan állást, de vitát

nem idéznek elő, hanem egy rövid nyilatkozattal elégszenek meg. Akkor annyira jó volt a függetlenségi párthoz való viszonyom, hogy az uralkodónak nevükben — bár felhatalmazásuk nélkül — tett quasiigéretre is hivatkozhattam, melynek meghazudtolásával nekem komoly kellemetlenséget okoznának. Szóval a dolog egészen ugy történt, amint én Ferenc Józsefnek kilátásba helyeztem. Tudtam, hogy ő erre figyelemmel lesz, nem is tévedtem. Mikor legközelebb vele találkoztam, — bár jó idő mulva történt, — mindjárt a legnyájasabb modorban ezzel szólitott meg: „Hát a boszniai véderőre vonatkozó javaslat dolgában ön megtartotta szavát." „Felséges uram, — mondám, szintén mosolyogva, — nekem ez egyáltalán szokásom."

Ezeket az önmagukban véve jelentéktelen dolgokat azért mondom el, mert jellemzőek Ferenc Józsefre nézve és megvilágitják hozzá való viszonyomat is. Ő hónapokig számontartotta egy nem is elsőrendü fontosságu ügyben tett nyilatkozatomat, mert meg akarta állapitani, hogy mennyiben lehet szavaimra sulyt fektetni. Éreztem, hogy mennyire kell vele szemben magamra vigyáznom. Politikám neki nem tetszhetett, mert hagyományos, féltékenyen őrzött előitéletekbe, soha teljesen el nem ejtett célokba ütközött; nem számithattam tehát rokonszenvére, de annál inkább kellett őrködnöm olyasvalaminek még látszatától is, amit nekem, mint férfi férfiunak, szememre lobbanthatna. Ezt mindvégig sikerült elérnem. A teljes alattvalói hüség és hódolat mellett is megóvtam vele szemben abszolut függetlenségemet: ő érezte, hogy nekem semmit nem adhat, sem semmit tőlem el nem vehet, ami megelégedettségemet lényegesen befolyásolná, kivévén becsülését, amelyet tőlem meg nem tagadhatott. Mikor később minisztere lettem, közelebb jutottunk egymáshoz. Erről, valamint az akkor bekövetkezett ujabb szakitás okairól egy későbbi fejezetben fogok beszámolni, amikor majd Ferenc József jellemzését is megkisérlem.

Az 1886—87. évi háborus kilátások kapcsán, egy véletlen találkozás folytán, illetékes véleményt hallottam a véderőnket érintő főkérdésekről, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy bátrabban foglalkozzam velük, mint eddig tettem. A husvéti szünidőt ugyanis ebben az évben, mint már több év óta,

rendesen atyámmal együtt, a déltiroli Gries helységben töltöttem, Bozen környékén, nővéremnél, férjezett Marzani grófnénál. Gries hirneves klimatikus gyógyhely, melyet leginkább azok kerestek fel, kiknek a hasonló fekvésü Meran tulzajos volt. Igy történt, hogy az ott üdülő Blumenthal porosz tábornaggyal találkoztam, a porosz hadseregnek Moltke után akkor élő legnagyobb tekintélyével, aki mind az 1866., mind az 1870—71. évi hadjáratban Frigyes trónörökösnek — később császárnak — vezérkari főnöke volt. Blumenthalban rendkivül okos és szeretetreméltó emberre találtam. Megjelenése, polgári ruhában, inkább professzoros, mint katonás volt, modora csodálatosan szerény és igénytelen. Blumenthal nyiltan megmondta, hogy — a háborus veszélyre való tekintettel — minden pillanatban készen kell lenni, hogy üdülő helyéről hazahivják. A háboru akkori esélyeiről bár — mint mondá: aki már valaha háboruban volt, legkevésbé hajlandó azt könnyen venni — igen nagy bizakodással beszélt. Többször sétálgattunk együtt és e séták alatt igen érdekes dolgokat beszélt hadjáratairól, minden legkisebb, akár egyéni, akár nemzeti dicsekvés nélkül. Egyebek közt az 1866. évi osztrák hadvezetőséget annyiban védte, hogy szerinte a hátultöltő puska fölénye a hadjáratot előre eldöntötte, és hogy annak elvesztésében sokkal kevesebb része volt a vezetés hibáinak, mintsem hiresztelték. Ha, ugymond, az egyik gyalogság ötször lő, amig a másik csak egyszer, nincs az a hősiesség és az a hadvezéri zsenialitás, amely ezt az aránytalanságot ki birná egyenliteni. Mikor már valamivel bizalmasabbá vált érintkezésünk, egy emlékezetes órában egyenesen azt a kérdést intéztem hozzá, vajjon az ő meggyőződése szerint az osztrák-magyar monarchia katonai hatalma gyengülne-e, ha egy közös hadsereg helyett két önálló hadserege volna: egy osztrák és egy magyar. Lelkileg ugyanis folyton vajudtam a katonai kérdéssel; láttam magam előtt azt az eshetőséget is, hogy a szükséges nemzeti reformokat a közös hadseregben keresztülvinni nem lehet, hogy tehát azokra irányuló tevékenységem az óhajtottnál messzebbmenő elhatározásokhoz vezethet. Lelkiismeretem ennélfogva megnyugvást kivánt a legradikálisabb megoldás következményeit illetőleg is; nem mint hogyha azt akkor kivántam volna, hanem mivel

sejtettem, hogy esetleg nyakunkba szakad. Felhasználtam tehát ezt az alkalmat, midőn egy elsőrendü elfogulatlan katonai szakértővel beszélgethettem, hogy a kérdést tisztázzam. Blumenthalnak minden habozás nélkül adott válasza ugy hangzott, hogy katonai szempontból a hadsereg kettéosztása egy cseppet sem gyengitené a monarchia védelmi képességét; söt, hogy a két hadsereg üdvös versenye mindkettőnek katonai értékét emelhetné, föltéve, hogy a közös uralkodónak fővezérleti jogai mind a két hadseregben egyenlő korlátlansággal érvényesülnének. Hangsulyozta, hogy a kérdés politikai oldalához nem szól, mert erre magát illetékesnek nem érzi, de katonai szempontból teljes felelősségérzettel nyilatkozhat a mondott értelemben. Ez az illetékes porosz katonai vélemény annál érdekesebb, mert később Vilmos császár uralkodónkat minden katonai követelésünkkel szemben az intranzigens ellentállásra egyenesen buzditotta és ilyen irányu igazi vagy állitólagos mondásainak terjesztésével, melyeket a porosz katonai körök felfogásaként mutattak be, hangulatot csináltak ellenük szövetségesünk nevében. Engem Blumenthal nyilatkozata immunissá tett ezeknek a fontoskodásoknak befolyása ellen; nem tárgyilagos katonai szakfelfogást láttam bennük, hanem nagy-német hatalmi ábrándot, mely az egész osztrák-magyar véderő németnyelvüségében nemzeti térfoglalást, ennek korlátozásában nemzeti térvesztést látott.

Igy vált ez a találkozás politikai életem most következő időszakának hatályos előkészitőjévé, ámbár azt teljes sulyával csak később értékesitettem, mikor Blumenthal már rég meghalt, és igy neki a reá való hivatkozásból kellemetlenségei többé nem lehettek, és mikor Károly királyt sikeresen iparkodtam az önálló magyar hadsereg eszméjének megnyerni.

VII.

AZ 1889. ÉVI VÉDERŐVITA — TISZA KÁLMÁN BUKÁSA — A SZABADELVŰ-PÁRT HANYATLÁSA

Az 1889. évi véderővita fordulópontot jelent nemcsak az én politikai életemben, hanem a magyar közéletben és az osztrák-magyar monarchia fejlődésében is. Utólag megállapithatjuk, hogy a 67-es éra akkor bukott meg, bár keretei fenmaradtak egészen a monarchia összeomlásáig. A katonai ügyek elrendezése volt az a pont, amelyen a 67-es intézmények a nemzet természetes létfeltételeivel ellentétben állottak; fentartásuk lehetősége tehát attól függött, hogy sikerül-e itt a kiegyenlités. Az 1888 őszén beadott véderőjavaslat kiegyenlités helyett kiélesitést hozott. Ezzel összeütközéssé fejult az addig lappangó ellentét és ez az összeütközés krónikussá vált. Az 1888. évi véderőjavaslatot, a tervbevett ujitások nagyrészének elejtésével és a pártfegyelem hurjainak végső megfeszitésével, még sikerült szabályszerü uton keresztülvinni, de Tisza Kálmán presztizse beleveszett és formai bukása csakhamar bekövetkezett; ujabb véderőtörvényt pedig az adott alapokon nem lehetett többé megalkotni, csak 1913-ban, erőszakos eszközökkel, melyek alkalmazása az egész közéletet felforgatta.

Nem végzek tehát a történetirás szempontjából felesleges munkát, ha közéletünk e nevezetes válságával kissé bővebben foglalkozom. Saját politikai egyéniségem megismertetésére pedig ez egyenesen szükséges.

Véderőnk 1868-ban megalkotott és 1878-ban nevezetesebb módositás nélkül fentartott szervezetének egyik lényeges vonása abban állott, hogy a hadsereg hadi létszáma csak

10 évre szóló hatállyal állapitatott meg, ugy hogy 10 évenkint (tehát 1888-ban is) uj törvényhozási akcióra, uj törvényre volt szükség a hadsereg fennállásának biztositása végett. Ezzel időnként a nemzet kezébe volt adva a véderő sorsa és a nemzetnek módjában állott, hogy akkor, amikor célszerünek vélte, az egész szervezet átalakitására vonatkozó kivánságainak törvényes uton hatályt szerezzen, mert a hadsereg további fennállásához az országgyülésnek törvényhozói közremüködése volt szükséges, ezt pedig az országgyülés feltételekhez köthette. Ebben az időnkint visszatérő lehetőségben bizonyos megnyugvást találtak azok is, akik a véderőnek 1868. évi szervezetét nemzeti szempontból kifogásolták. Viszont magának a hadseregnek és a monarchia hatalmi állásának szempontjából kétségtelenül aggályos volt a hadsereg-szervezetnek ez a rövid lejárathoz kötöttsége, különösen mióta szaporodtak azok a jelenségek, amelyekben a szervezetnek és a hadsereg szellemének a magyar nemzeti öntudattal való lappangó ellentétessége, dacára minden palásolási törekvésnek, koronkint felbukkant. Amennyire értékes volt tehát nemzeti szempontból a hadilétszám időszaki megállapitásában birt biztositék, épp annyira természetes volt a másik oldalon az a törekvés, hogy az abban rejlő bizonytalanságtól szabaduljanak, a megállapitást állandó jellegüvé változtassák. Ezzel a fejedelem hatalmi állása is megerősödött volna a nemzet hatalmi állásának rovására, mert legalább a hadsereg statusquo-ja tekintetében ő lett volna birtokban, ha annak fentartásához ujabb törvényhozói tényre nincs szükség.

Teljesen érthető tehát, hogy a katonai és udvari körök és a közös érdekek egyéb képviselői ilyen uj rendezést kivántak. A maguk szempontjából épp annyira igazuk volt, mint igaza volt a nemzetnek, midőn a létező állapotok ideiglenességéhez ragaszkodott. De miért ragaszkodott hozzá? Csak azért, mert ezzel a létező állapottal véglegesen meg nem barátkozhatott, és igy megváltoztatásának legalább lehetőségét rövid időközökben biztositani kivánta. A megoldás, a két igazságnak szintézise, a véderő szervezetének nemzeti alapon való kiépitése lett volna, amikor azután a stabilizálás ellen senki sem emelt volna kifogást. De mivel a döntő körök

ezt semmi szin alatt nem akarták és a stabilizálásra mégis törekedtek, meg kellett gondolniok, hogy egy adott pillanatban sikerülhet-e azt elérni, és hogy a magyar nemzetnél okvetlenül bekövetkezendő visszahatás nem okoz-e egész bizonyossággal nagyobb veszedelmet, mint amekkorát az ideiglenes rendezés bizonytalansága esetleg előidézhet?

Ez utóbbi kérdés, ugy látszik, a döntő köröknél fel sem merült és, aki őket erre nézve felvilágosithatta volna, Tisza Kálmán miniszterelnök, maga sem érezte annak sulyát. Mint később lesz alkalmam kifejteni, ez a nagyeszü és tapasztalásu ember nem is sejtette annak az órának sorsdöntő jelentőségét, melyben az uj véderőjavaslatot benyujtotta. Ellenben Tisza Kálmánnak szinte korlátlan hatalma a parlamentben, pártjának minden viharral dacoló vasfegyelme, összevetve az ellenzék zilált állapotával, olyan helyzetet látszott teremteni, amelynél kedvezőbbet egy ilyen, a hadseregnek, az összmonarchiának és a fejedelmi hatalom megnövekedésének érdekeit szolgáló reform keresztülvitelére elgondolni sem lehetett.

A terv tehát bizalmas értekezleteken érlelődött, melyekből, nem tudom miként, valami kiszivárgott, ugy, hogy én már 1888. év tavaszán neszét vettem a dolognak, még pedig mélységes megdöbbenéssel. Én az első pillanatban átéreztem a kisérlet jelentőségét és láttam következményeit. Hogy a végsőkig küzdeni fogok ellene, ha megtörténik, azzal is tisztában voltam. De nemcsak nem óhajtottam egy nagy összeütközést a hadsereg kérdésében, hanem egyenesen irtóztam tőle. Hiába, lelkem még tele volt azon körök politikai hagyományainak utóhatásával, amelyekben bölcsőm állott, és, bár mindjobban láttam a lappangó ellentétet a nemzeti élet organikus követelményei és véderőnk szervezete közt, egyenesen féltem az ellentét kitörésétől, melynek következményeit — helyes mérlegeléssel — kiszámithatatlanoknak tartottam. Egyénileg pedig éreztem, hogy a szerep, amely ilyen összeütközésben reám vár, végleges elszakadást jelent közéletem gyökérszálaitól. Talán ellentétbe jutást szivemhez közelálló tényezőkkel is.

Mindent elkövettem tehát, hogy a még csak sejtett terv végrehajtásának elejét vegyem.

A hivatalos körökben csak egy férfiu volt, akivel bizalmas lábon állottam: Szögyény László, akkori osztályfőnök a külügyminisztériumban. Az első kinálkozó alkalommal felkerestem őt, elmondtam neki, amit a döntő köröknek azon szándékáról rebesgetnek, hogy az uj véderőjavaslatban a létszámmegállapitásnak állandósitását vigyék keresztül. Kifejtettem előtte ennek az akciónak várható következményeit és nyomatékosan kértem, hogy világositsa fel az illetőket, érvényesitse egész befolyását e veszedelmes kisérlet ellen. Szögyény barátom nagyon egykedvüen fogadta előadásomat, és azzal, hogy ő nem hisz ilyen tervek létezésében, egyszerüen kidiplomatizált az ajtón, persze csak képletesen szólva. Semmikép sem akart megérteni, vagy legalább nem mutatott érzéket a dolog fontossága iránt. Mivel azonban nem hittem és most sem hiszem, hogy félre akart volna vezetni, az a nyilatkozata, mely az efféle tervek létezését kétségbevonta, némileg megnyugtatott.

Midőn azután 1888 őszén az uj véderőjavaslat beadatott és én abban megpillantottam azt az ominózus szakaszt, amely állandó érvényüvé tette volna a létszámmegállapitást, még mindig megtettem mindent, amit csak tehettem, hogy az összeütközés elkerültessék. Felkerestem báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert és gróf Tisza Lajost, a miniszterelnök testvéröccsét, akiről tudtam, hogy testvérbátyjára nagy befolyással bir. Mindkettőnek lelkére beszéltem, iparkodtam őket felvilágositani, hogy mi forog kockán, és kértem, hogy egyezzenek bele az illető szakasznak az eddigi jogállapotot fentartó módositásába. Süket fülekre találtam. Tisza Kálmán nyilvánvalólag már kötelezettségeket vállalt, amelyektől szabadulni nem tudott és amelyeknek sulyát, ugy látszik, nem érezte át. Hiába, az emberi lélek a hatalomnak bizonyos mértékét el nem birja a megzavarodás, a cézári őrület némely jelenségének felbukkanása nélkül, amely abban áll, hogy a lehető és lehetetlen közti határvonalat már nem látja tisztán. Tisza Kálmán akkor állott hatalmának delelő pontján, és akkor állott be nála ez a lelki megzavarodás. Biztos forrásból tudom, hogy fia, Tisza István, aki ebben az időben kezdett parlamenti szereplésével feltünni, egy tervbevett utazásáról lemondott, hogy a várható nehéz napokban atyjá-

nak oldalán lehessen; mikor pedig ezt Tisza Kálmánnal közölte, ez mosolyogva vette a szerinte felesleges aggodalmaskodást és azt jósolta, hogy a véderöjavaslat néhány napi sablonos vita után, minden nagyobb emóció nélkül fog keresztülmenni.

Bizalmas tárgyalások utján semmit sem tudván elérni, még az utolsóelötti hivatalos eljárási stádiumban is megkikiséreltem a békés kiegyenlitést. Azon képviselőtársaimat, akik pártomat a véderőbizottságban képviselték, Bolgár Ferencet és Nagy Istvánt arra kértem, hogy ott a legkonciliánsabb módon járjanak el, a javaslatot általánosságban fogadják el, és csak a részletes tárgyalás során teendő módositási inditványokat jelentsenek be a 14. §-nál (ez volt a létszámra vonatkozó szakasz), valamint a 25. §-nál (melynek tartalma pártomnak később közlendő határozati javaslatából ismerhető fel), és állitsák be a dolgot ugy, mintha csak félreértésről vagy szövegezési hibáról volna szó, amelynek kijavitása nehézségekbe nem fog ütközni.

Mindezeket azért adom elő ily részletesen, mert éles világitásba akarom helyezni azt a tényt, hogy az összeütközést a hadsereg kérdésében nemcsak nem kerestem, hanem minden áron el akartam kerülni. A véderőbizottság tárgyalásai azonban meggyőztek arról, hogy ez nem lehetséges, mert a nemzet — amugy is elégtelen — közjogi birtokállományának megcsonkitása öntudatos szándék és felsöbb akarat volt, melynek keresztülvitelére, sajnos, olyan kiváló magyar államférfiu adta oda magát, amilyen Tisza Kálmán volt.

Mihelyt ez meg volt állapitva, nem haboztam tovább, hanem egész erővel felvettem a harcot. De még mindig iparkodtam ezt, hogy ugy mondjam, „lokalizálni", a deffenzivára szoritkozni, annyira fáztam a problémának a maga egész nagyságában való felvetésétől. Ez a félszeg stratégia a reám különböző irányokban ható erők müködését tükrözte vissza. Egyfelől előttem állott a cél: a katonai kérdésnek nemzeti irányban való megoldása, ami a 67 : XII. tc. keretén belül sem volt lehetetlen; másfelől a régi talajhoz láncoltak tiszteletreméltó hagyományok, ugy hogy valóságos „ballon captif"-ként csak bizonyos pontig birtam emelkedni, ameddig tudniillik a kötél, mely a multhoz kötött, megszakitás nélkül nyul-

hatott. Visszatartott továbbá minden merész lépéstől pártom egy tekintélyes részének a „kormányképesség"-hez való ragaszkodása. Azoknak, akik igy gondolkoztak, nem voltak önző céljaik ; de más kérdések állottak szivükhöz közelebb, p. o. Károlyi Sándornak a szociális agrárreform, másoknak a közigazgatási reform és a közéleti tisztaság — e célok elérése kedvéért pedig sürgősen szükségesnek tartották a kormányrajutást, tehát kerülni akartak minden összeütközést az uralkodóval. Ezeknek az erőknek eredője volt a véderőjavaslat ellen meginditott harcunk taktikája és egyáltalán ettől fogva katonai politikám egész megformulázása. Politikai egyéniségemnek legsulyosabb fogyatékossága nyilvánult meg abban, hogy nem tudtam azokat az erőket saját elhatározásom erejével dominálni. Ezt látva, utólag igen kétesnek tünik fel magam előtt vezéri hivatottságom. Az a politika, amely, mint azt ifj. gróf Andrássy Gyula barátom később helyesen jellemezte, nagy praemisszákat állitott fel, de azokból nem vonta le — legalább megközelitőleg kielégitő mértékben — a konzekvenciákat, nem arathatott sikert. A „kormányképesség"-et felfelé a praemisszák felállitása és a tényleg levont sovány konzekvenciák által is eljátszotta ; lefelé pedig nem gyakorolhatta azt a hatást, ott nem válthatta ki azt az erőt, amely az eszmét minden ellentállással szemben diadalra vezethette volna. Ami hatása volt, azt nem szükreszabott konkrét katonai programmnak köszönhette, hanem annak az általános benyomásnak, hogy nemzeti jellegü véderőre törekszik. Később, mikor a részletek már feledésbe mentek, ez a benyomás tapadt politikai egyéniségemhez és a nemzeti hadsereg személyesitőjeként állottam a közvélemény előtt, bizonyos pontig méltán, de részben érdemtelenül : méltán abban az értelemben, hogy a katonai kérdés nemzeti jelentőségét felismertem és a sablonos függetlenségi politika körén kivül állók figyelmét ráirányitottam ; érdemetlenül a tekintetben, hogy a jelzett okokból a probléma megoldását jóideig nagyon elégtelen alakban mutattam be.

Ezt az önkritikát igazolja az a határozati javaslat, amelyet pártom nevében a véderővita első napján, 1889 január 10-én beadtam, és amely hivatva volt katonai programmun-

kat kifejezésre juttatni. Álljon itt a határozati javaslat szövege:

„Határozati javaslat a véderőről szóló törvényjavaslat tárgyában.

Minthogy a hadsereg létszámára vonatkozó törvényes intézkedések 1889. év végén hatályukat vesztik, a képviselőház kész e tekintetben uj törvény megalkotásához járulni; hajlandó ez alkalommal a hadsereg közösségének fentartása mellett védszervezetünk mindazon hiányának orvoslását eszközölni, melyek a fennálló törvényből származnak; hajlandó egyszersmind azon áldozatok meghozatalára, melyeket az európai hatalmi viszonyok folytán hazánknak és a pragmatika szankció értelmében közösen megvédendő monarchiának biztossága követel.

De midőn a képviselőház ekkép a jogos katonai követelményeknek megfelelni kész, egyszersmind először:

feltétlenül ragaszkodik azon alkotmányos jogok és biztositékok teljességéhez, melyekkel a nemzet a véderő tekintetében a fennálló törvények alapján bir;

másodszor: szükségesnek tartja azt, hogy a katonai érdekü reformokkal együtt, részint a jelen törvényjavaslat keretén belül, részint azzal egyidejüleg, a leglényegesebb reformok is létesittessenek a közös hadsereg intézményeiben, melyek Magyarország állami önállóságának és állami intézményeink nemzeti jellegének mellőzhetetlen elvi és gyakorlati következményei;

végül tartozik tekintettel lenni a nemzet közgazdasági erejére és pénzügyi teherviselési képességére.

Minthogy pedig a napirenden levő törvényjavaslat ezeknek a szempontoknak meg nem felel: jelesül: minthogy a *törvényjavaslatnak az ujoncjutalék megállapitására és a póttartalékra vonatkozó intézkedései a népképviselet hatalmát* csökkentik; minthogy a javaslat nem tartalmaz biztositékot arra nézve, hogy *a magyar állampolgároknak jogában álljon a tisztivizsgát az állam nyelvén letenni;*

minthogy az egyévi önkéntesek intézményének sulyosbitása által a magasabb tanulmányokat végzett ifjuság életpályáját veszélyezteti és igy a nemzet szellemi tőkéjét támadja meg;

minthogy a javaslat pénzügyi követelményeiről alapos felvilágositás nincs :

a képviselőház ezt a törvényjavaslatot általánosságban sem fogadhatja el, hanem utasitja a kormányt, hogy ujabb javaslatot terjesszen a Ház elé, mely az elősorolt sérelmeket nem tartalmazza, illetőleg az elősorolt kivánalmaknak megfelel.

Minthogy pedig a hadseregnek egyéb, e törvényjavaslat keretén kivül eső intézményei közt főleg *a katonai oktatás rendszere az, mely nincs összhangban Magyarország közjogi helyzetével és nemzeti közoktatási rendszerével ;* minthogy ez az összhang hiánya nem csupán nemzeti szempontból sérelmes, de Magyarország katonai erejének kellő érvényesitését is gátolja és igy a közös védelmet gyöngiti :

utasitja továbbá a Ház a kormányt, hogy alkalmas módon kezdeményezze *a katonai oktatás rendszerének oly reformját,* mely *a katonai tanintézeteknek kellő arányban megállapitandó részét az oktatás minden fokozatán tannyelvre és nevelési irányra nézve Magyarország nemzeti közoktatási rendszerével összhangba hozza* és hogy e kezdeményezés eredményéről a képviselőháznak is jelentést tegyen.

Amennyiben pedig mindezek 1889. év végéig megtehetők nem volnának, a képviselőház kész a fennálló törvény érvényének ideiglenes meghosszabbitásához járulni.

Látnivaló, hogy ez a határozati javaslat első részében a törvényjavaslat 14. és 25. §-ainak indokolt visszautasitását tartalmazza, a véderő nemzeti alapra való helyezése tekintetében pedig csupán egy pozitiv követelményt állit fel : a magyar katonai nevelést. Ehhez azután minden válságon keresztül ragaszkodtam, ami politikai igazoltságát abban találhatta, hogy szimboluma volt egy sokkal szélesebb körü nemzeti igénynek.

Mint parlamenti akció azonban a véderővita a legfényesebbek közé tartozik, melyek a magyar képviselőházban lefolytak. A magam részéről, abban a négy beszédben, amelyet a vita során tartottam, szónoki tehetségem legjavát adtam ki. Az ellenzék taktikai sikere tárgyi szempontból majdnem tel-

jesnek mondható. Az inkriminált paragrafusok elsejét, azt, amely a létszám megállapitását állandóvá tette volna, a részletes tárgyalás során visszavonták ; e tekintetben megmaradt a régi jogállapot ; a 25. §-nak a magyar intelligenciát veszélyeztető intézkedéseit pedig a végsőkig felkorbácsolt közhangulat nyomása folytán gyakorlatilag nem alkalmazták, a tisztivizsgáknál a magyar nyelv használatának tényleg tág teret adtak. Igaz, hogy ezeket az eredményeket nem csupán az ellenzéki szónoklatok érték el. A forrongás mozgásba hozta az utcát, a diákságot, az értelmiség és a városi polgárság tömegeit, ami részint törvényes és imponálóan nagyszabásu tüntetésekben, részint egyes sajnálatos utcai kihágásokban nyilvánult meg — ezeket persze az ellenzék rovására iparkodtak irni, bár, tudtommal legalább, a leghatározottabban ellenük foglaltunk állást. De a javaslatban a nemzet hátrányára felvett ujitások erős hullámzásba hozták magát a szabadelvü-pártot ; visszahatott a kormányra is, bár még mindig bizhatott a 15 éves uralomszülte vasfegyelemben. Én nem is vártam onnan közvetlen segitséget. Elég tapasztalásom volt ama párt belső forrongásainak és azok mindenkor bekövetkező elsimulásának történetében, hogy az akkori mozgalmakra se épitsek semmit. Egy fiatal szabadelvü-párti képviselő a javaslat benyujtását követő első napokban azzal keresett fel, hogy ők vannak ott legalább 40-en, akik a javaslat ellen fognak szavazni. „Barátom, — mondám neki, — te itt uj ember vagy, én pedig régi ; a te negyven emberedből, mig szavazásra kerül a sor, négy vagy öt fog maradni, aki távollétével fog szeliden tüntetni, ezek közzé pedig te nem fogsz tartozni." Szóról-szóra bevált. Mikor azután az illetőt e beszélgetésünkre emlékeztettem, azzal mentegetődzött, hogy az ellenzék hallatlan támadásaival szemben a kormánypártnak össze kellett tartani. A szabadelvü-párti frondőröknek mindig ez volt a kedvenc visszavonulási vonaluk : „Ti ugy élére állitottátok a dolgot, hogy nem hagyhattuk cserben pártunkat" ; ha pedig az ellenzék szeliden harcolt, akkor ugy hangzott a kifogás : „Hisz magatok sem vettétek komolyan a dolgot". Szóval én nem sokat adtam a kormánypárt kebelében mutatkozó forrongásra. De a kormánynak lelki egyensulyát azok láthatólag megzavarták ; legalább erre vallott az a

kapkadó, méltóságos, összhangot és őszinteséget nélkülöző modor, amellyel ügyét képviselte. Először egy kétértelmü módositást javasolt a 14. §-hoz, melynek, ha volt valami célja, az csak felültetés lehetett. Mikor ez nem sikerült és a Ház összes jogászai a módositott szövegben csakugy megállapitották a jogfeladást, mint az eredetiben, akkor a kormány két egymásnak ellentmondó védelmi érveléssel lépett a porondra. Mig ugyanis báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter katonás őszinteséggel nekiment a helyzetnek és előállott azokkal a sulyos érvekkel, amelyek a létszámmegállapitás időlegessége, az „Armee auf Kündigung" ellen valóban felhozhatók — ezzel tehát bevallotta a nemzet ezen joga megszüntetésének szándékát — addig Tisza Kálmán hozzá nem méltó szofisztikával azt igyekezett bizonyitani, hogy az uj rendelkezés érdemben azonos a régivel ; de ezen állitása mellett a fejére zuditott érvek tömegével szemben más bizonyitást nem tudott felhozni, mint a saját „szent meggyőződésére" való hivatkozást. A válasz erre kézenfekvő volt : ha a rendelkezés ugyanaz, akkor mire való a szövegváltoztatás, mely annyi aggodalmat vált ki ? Akkor mit jelent a kabinetkérdés felvetése az uj szöveg elfogadása érdekében ? Soha siralmasabb szerepet kormányférfiu vitában nem játszott, mint ez alkalommal a parlamenti vitatkozás nagymestere, Tisza Kálmán. A „pártonkivüli" Szilágyi Dezső hatalmas beszéddel lépett a javaslat ellen sorompóba ; beszédének az a tétele, hogy amennyiben az 1867 : XII. tc. 12. §-ban a véderő alapelveit illetőleg a két állam törvényhozása közt kivánt megegyezés létre nem jön, Magyarország teljes szabadsággal önállóan intézkedik, közjogunk maradandó kincsévé lett. A kegyelemdőfést a javaslat sokszor emlitett sarkalatos intézkedésének azonban id. gróf Andrássy Gyulának a parlamenten kivül tett nyilatkozata adta meg, hogy ő azt a főrendiházban ellenezni fogja és valószinüleg meg is buktatja. Ettől megijedtek azok a körök, amelyek a katonai stabilitás érdekében az előnyomulást a nemzeti jogállomány ellen kezdeményezték. Bevonták a vitorlát és Tisza Kálmán a részletes vitánál maga inditványozta a hirhedt szakasznak visszamódositását az előbbi törvénnyel egybehangzó értelemben. Az ellenzék álláspontjának ezt a győzelmét természetesen nagy

lekesedéssel fogadta, de egyuttal — még pedig szerintem feltétlenül jogosan — vitatta, hogy Tisza Kálmánnak nem volt erkölcsi jogosultsága ennek a visszavonulásnak keresztülvitelére és egyszersmind állásának megtartására. Aki valamely sarkalatos intézkedést mint kormányférfiu a törvényhozás elé visz, ott azt körömszakadtig megvédi, szembeszáll hetekig tartó izgalommal, felveti érdekében a kabinetkérdést, annak, ha azt az intézkedést keresztül nem viheti, távoznia kell helyéről, ha nem is a parlamentárizmus formai okaiból, de erkölcsi okokból. Ez a követelés, amint azt akkor a legélesebb támadóbeszédben, melyet valaha mondtam, bőven kifejtettem, nem személyi politikai, hanem annak az elvnek logikai következménye, hogy a vezető politikusok egyénisége hozzá van kötve ahhoz a politikához, amelyet képviselnek, annak sikeréhez vagy kudarcához. Elismertem, hogy Tisza Kálmánnak, mivel nem a képviselőházban történt leszavazás folytán módositotta álláspontját, formailag joga van állását megtartani ; de állitottam, hogy erkölcsi jogosultsága ehhez többé nincs, és tekintélye sincs már, mely hatalmon maradását a közmegnyugvás szempontjából megengedhetővé tenné. A következmények megmutatták, hogy igazam volt.

A véderővita sorsdöntő jelentősége abban állott, hogy véderőnk szervezetének tarthatatlanságát állandó köztudattá tette, és ez messzeható következményekkel járt az egész magyar közélet kialakulására, sőt azt egyenesen meghatározta. Közvetlen hatásként Tisza Kálmán hatalmát megtörte ; formai bukása is csakhamar bekövetkezett. De ezzel megtört a szabadelvü-párt uralma is és az az egész rendszer, amely mind közjogi téren, mind a belügyi reformok terén a „quieta non movere" — osztrák zsargon szerint : „fortwursteln" — gondolatán alapul. Mert ez a rendszer Tisza Kálmán egyéniségéhez volt kötve, annak folytatásához sem hajlandósággal, sem képességgel kivüle nem birt senki. Tulajdonkép szivén volt találva a 67-es éra, vagy legalább az a 67-es ál-orthodoxia, amely nemcsak az 1867. évi XII. tc.-et, hanem a közjogi téren 67 óta követett praxist is az érintetlenség kiváltságával akarta felruházni. A valódi 67 ennek az ál-orthodoxiának feláldozásával talán meg lett volna ment-

hető. De ennek utjában állott, legalább a legfontosabb kérdésnek, a katonai kérdés tekintetében, az uralkodói akarat.

De térjünk vissza a véderővitát követő eseményekhez. A kormány állása a lefolyt viharok, de főleg a leglényegesebb kérdésben szenvedett kudarc által mélyen meg volt rendülve, bár a parlamenti többség Tisza Kálmán személye mellett még kitartani látszott. Az a presztizs azonban, amellyel eddig politikai ellenfeleinél is birt, és amellyel egy vezető kormányférfiunak okvetlen birnia kell, teljesen odaveszett. Ő, akinek nyilatkozatait előbb ellenzéki oldalon is visszafojtott lélegzettel hallgatták, akit szive mélyében legyőzhetetlennek hitt mindenki, a véderőt követő időkben minden felszólalásánál a gunyos közbeszólások özönével volt kénytelen megküzdeni, és a többség sem tudta már mellette azt az ellenállhatatlan erőt kifejteni, amely minden ilyen kisebbségi tüntetést elgázol; sőt mintha tulajdon önbizalma is megingott volna. Szivóssága ezzel a helyzettel is dacolni próbált. Érezte, hogy egyedül saját erejére többé sikeresen nem támaszkodhatik, nulláktól és becsületes középszerüségektől környezve többé nem kormányozhat. Hozzáfogott tehát a kabinet rekonstrukciójához és valóban sikerült kiváló férfiak közreműködését megnyernie. Elég annyit mondanom, hogy a pénzügyet Wekerle Sándor, az igazságügyet Szilágyi Dezső vette át; Csáky Albin megtartotta a vallás- és közoktatásügyi tárcát, mert neki — a véderővita folyamán tett néhány elszólás dacára — tekintélye volt és egyénisége valóban tiszteletet parancsolt; Szápáry Gyula lett földmivelési minszter és e tárcában nagyon helyén volt; Lukács Bélát a kereskedelmi minisztériumban nemsokára Baross Gábor váltotta föl, tagadhatatlanul nagy munkaerő és puritán jellem; az uj belügyminiszter gróf Teleki Géza, nem tartozott ugyan a vezetőpolitikusok közé, de közismert intranzigens becsületessége erélyt igért a korrupció elleni küzdelemben. Szóval az átalakitott Tisza-kabinet nem volt hijján a kiváló egyéniségeknek, és, ha Tisza Kálmán még a régi, uj munkatársai pedig személyének és politikájának őszinte hivei, imponáló erőt képviselt volna. Csakhogy mind e két feltétel hiányzott. Tisza Kálmán sokkal inkább volt megtörve, mintsem maga hitte; a kabinet legmarkánsabb uj alakjai pedig egyenesen

azzal a célzattal léptek be a kormányba, hogy ott politikai rendszerváltozást képviseljenek. Szilágyi Dezső, akivel pártunkból való kilépése óta nem beszéltem, az első kinálkozó alkalommal a Nemzeti Kaszinóban megszólitott, megmagyarázta tárcavállalásának indokait, kifejtette, hogy uj szellemet akar a kormányzatba hozni, hangsulyozta, hogy ebben az ellenzék támogatására számit, hogy meg kell egymást értenünk, sőt egyenesen felszólitott arra, „hogy legyünk nagyon követelők". A következmény megmutatta, hogy ebből a nagy felbuzdulásából, nagy erők e csoportosulásából, milyen kevés eredmény keletkezett, aminthogy másként nem is lehetett, mivel az „uj rendszer" a megujhodást kizárólag a szoros értelemben vett belügyek terén kereste és kifejezetten ragaszkodott a „közjogi konzervativizmushoz", mely kizárta a katonai kérdések bolygatását. Ez a status quo-politika pedig más rendszerrel és más eszközökkel, mint az eddigiekkel, nem volt fentartható.

Egyelőre azonban az ellenzék zöme is osztozott az uj miniszterek illuzióiban és saját diadalaként ünnepelte a kabinet átalakitását. A függetlenségi párt visszavonult a tiszta elvi álláspont hirdetésének kényelmes talajára, az én pártom pedig (melyet ezentul „nemzeti pártnak" fogok nevezni, bár ezt a nevet csak később vette fel) megelégedett azzal, hogy a közjogi defenzivában sikert aratott, és semmi kedvet sem mutatott arra, hogy ezen a területen offenzivába menjen át. Pártom e hangulatát tükrözi vissza közvetlenül a véderővita és a kabinet átalakulása után Jászberényben elmondott beszámoló-beszédem, melyben bizalmamat fejeztem ki az uj miniszterek reformtörekvései iránt, de egyuttal élesen kidomboritottam e törekvések összeférhetetlenségét Tisza Kálmán politikai egyéniségével. Csak a beszéd végén emeltem ki, hogy ennek a különben rokonszenves reformpolitikának, illetve sikerének, nemcsak Tisza Kálmán áll utjában, hanem az a kardinális hibája is, hogy a közjogi területet gondosan kerüli. „Reformokat igérnek, — igy szóltam, — a belügyek terén. Ezek szükségesek; ezek ha helyes alakban kerülnek a parlament elé, számithatnak támogatásunkra. De csupán belügyi reformokkal a nemzet jelenlegi állapotának sérelmeit orvosolni nem lehet. Nagyobb erély, nagyobb önérzet

kell a nemzet képviseletében kifelé. Nagyobb erély kell a nemzet jogainak, a nemzet elévülhetetlen követelményeinek érvényesitésében a közös ügyek terén, és különösen a katonai politikában." Tovább szólva e témáról, még a következőket mondtam: „Mi ezt az egyetértést (a nemzet és a hadsereg közt) arra akarjuk alapitani, hogy távolittassék el mindaz, ami még ma hadseregünk intézményeiben Magyarország közjogi állásával teljesen össze nem egyeztethető, a magyar nemzeti önérzetet sérti, a hadseregnek a magyar nemzettel való indentifikációját megakadályozza, vagy megnehezíti." Közjogi és katonai politikámnak folytonosságát tehát fentartottam, de előtérbe én is a belügyi reformkérdéseket helyeztem és ezentul, egészen Tisza Kálmán formai bukásáig, a közte és a reform-miniszterek közt fennálló benső ellentét volt parlamenti működésem fő témája. Igy különösen az 1890. évi budgetvita alkalmával elmondott beszédemben, ahol Szápáry Gyula földmivelési miniszternek az a férfias nyilatkozata, hogy ő, mint pénzügyminiszter, hibákat követett el, nem tudott sikert elérni, és ebből a miniszteri székből való távozás által levonta a konzekvenciát, adott alapot arra, hogy Tisza Kálmánt a minisztertársa által adott e példa követésére felhivjam.

Tisza Kálmán bukása 1890-ben csakugyan be is következett; közvetlen előzményei pedig az egész helyzetre, a nemzet és az uralkodó egymáshoz való viszonyára annyira jellemzőek, hogy azokról itt külön kell megemlékeznem. A fölöttébb érdekes epizód leforgása a következő volt:

Az 1879-ben vagy 80-ban megalkotott honossági törvény szerint az a magyar honos, aki 10 esztendeig szakadatlanul külföldön tartózkodott, ezzel ipso jure elvesztette honosságát, hacsak nem jelentette ki az illetékes magyar közigazgatási hatóság, vagy az osztrák-magyar monarchia valamely követségi, vagy konzuli hivatala előtt, hogy azt megtartani kivánja. Mivel abban az időben, amelyről most irok, a törvény szentesitése óta tiz esztendő letelt, a kérdés égetővé vált, egy nagy számüzöttünk: Kossuth Lajos személyére nézve. Ő állandóan külföldön tartózkodott, és mivel a fennálló törvényes állapotnak nem akarta magát alávetni, a törvény által kivánt nyilatkozatot nem tehette meg. Világos

volt tehát, hogy a folyó évnek egy bizonyos napján Kossuth Lajos elveszti magyar állampolgárságát. Őt magát ez a gondolat végtelenül elkeseritette, de bántotta a magyar közérzületet, olyanok lelkében is, akik Kossuth Lajos politikájától teljesen távol állottak. Megindult tehát a mozgalom, először a függetlenségi párt körében, azután mindig szélesebb hullámkörökben, hogy külön törvény által, vagy pedig a törvény illető intézkedésének általános érvényü módositásával, Kossuth Lajos kiközösitésének elejét vegyük. Kormány és többség bizonyára szivesen engedtek volna ennek a kivánságnak, de nyilvánvalóan lehetetlen volt ilyen törvény megalkotásához az uralkodó hozzájárulását megnyerni. Formailag nagyon védhető volt az az álláspont, hogy valakinek, bárminő nagyember is, a törvénnyel szemben tanusitott renitenciája nem lehet ok a törvény megváltoztatására. Arra a hangulatkeltő mondatra, hogy : „Kossuth Lajos csak megérdemli, hogy az ő kedvéért külön törvényt csináljanak", én is azt válaszoltam : „Kossuth Lajos igen, de az az álláspontja, hogy a törvénnyel szembehelyezkedik, nem". De vannak egyéniségek és helyzetek, amelyek erkölcsi és politikai jelentőségüknél fogva nem szorithatók a formai törvényesség korlátai közé, illetve : melyekre vonatkozólag módot kell találni arra, hogy a formai törvényesség és a történelmi erőket képviselő érzelmek összeütközésbe ne kerüljenek. Nagystilü nemzeti és dinasztikus politika Kossuth Lajos esetében is megtalálta volna erre az utat, mondjuk : egyszerüen egy novelláris törvény megalkotásával, mely az alaptörvényben kitüzött határidőt további 10 esztendőre kitolja, amit általános tekintetekkel könnyü lett volna indokolni. Itt azonban, valamint Kossuth Lajos személyét érintő minden kérdésben, nyilvánvalólag fal előtt állott a kormány. Tisza Kálmán meg akarta kerülni ezt a falat, azt az igen elmés javaslatot jelentette be a képviselőháznak, hogy, nem ugyan uj tőrvény, de hiteles törvénymagyarázat alakjában, a honossági törvény által kivánt honosságfentartó nyilatkozattal egyenlő hatályunak mondassék ki magyar hatóságokhoz intézett minden olyan nyilatkozat, amelynek természetéből folyik, hogy a nyilatkozatot tevő magyar állampolgár akar maradni, p. o. valamely község diszpolgárságának elfogadása. Mivel Kos-

suth Lajos az utóbbi évtizedben is számtalan város vagy község által diszpolgárrá választatott és azt mindig elfogadta, ezen az uton az ő magyar állampolgársága fentartatott volna. Az országgyülés ezt az expedienst is szivesen fogadta; ámde hiteles törvénymagyarázathoz a király hozzájárulása is szükséges, ezt pedig Tisza Kálmán nem tudta kieszközölni. Lehet, hogy akkor, amikor hatalma tetőpontján állott, ki tudja szoritani, ha állását köti hozzá; de a véderőjavaslat kudarca után már nem volt az udvar szemében az az ember, aki „mindent keresztülvisz", inkább már kifacsart citrom volt, és igy nem tartották érdemesnek, hogy az ő kedvéért ezt az erkölcsi áldozatot hozzák. Tisza Kálmán megragadta az alkalmat egy „szép bukáshoz" és azzal az indokolással, hogy a Kossuth-ügyben tett igéretét nem tudja beváltani, bejelentette lemondását. Minisztertársai nem azonositották magukat vele, pedig ebben az ügyben helyes lett volna ezt tenniök. De ők sem igen bánták, ha az „öreg generális" elmegy és némelyiküknél, igy jelesül Szilágyi Dezsőnél, a formai jog tisztelete ez esetben erősebb volt a történeti érzéknél. Én ezért annál kevésbé tehetek neki szemrehányást, mert én is hasonló hibába estem, bizonyára minden opportunisztikus mellékgondolat nélkül. A Tisza Kálmánt felváltó Szápáry-kormány azt az álláspontot képviselte, hogy nincs itt semmi intézkedésre szükség, a törvény — törvény mindenkire nézve. Ha Kossuth Lajos magyar állampolgár akar maradni, amit mindannyian melegen óhajtanak, teljesitse a törvény által kivánt formaságot; ha ezt nem teszi, viselje a következményeket, bármi fájdalmas is ez a magyar nemzetre nézve. A törvény feltétlen érvénye mindenkivel szemben olyan elv, amelynek sértetlensége fölötte áll a legtiszteletreméltóbb érzelmeknek is. Ezt az okoskodást én is magamévá tettem, ebben az irányban fel is szólaltam. Talán öntudatlanul hatott reám egy lélektani motivum, mely arra késztetett, hogy, miután a véderővita alatt a népszerüség napfényében sütkéreztem, valami népszerütlen dolgot cselekedjek, ami közelebb hoz régi tradiciómhoz és elválaszt a szélsőbali szövetségtől. Tény az, hogy a dolog sokkal simábban ment, mintsem mindenki hitte; a Tisza Kálmán bukása fölött érzett öröm a szélsőellenzéknél is lohasztotta az elkeseredés hevét.

Szükségesnek tartom azonban, hogy itt megálljak és az ugynevezett Kossuth-kérdésnek néhány szót szenteljek. A kérdés pusztán érzelmi téren mozgott, mert Kossuth Lajos nem is akart érvényesülni, vagy elszakadási elméletének hiveket szerezni a magyar politikában. De azért érthető volt az uralkodó idegenkedése attól a férfiutól, aki 1849-ben a dinasztia trónvesztését kimondotta és számüzésében is fentartotta azt az elméletét, hogy az osztrák császári és magyar királyi trón birtoklása összeférhetetlen. Másrészt nem volt név, amely a magyar nép széles rétegeinek érzelmi világán annyira uralkodott, mint Kossuth Lajosé. Az egész magyar parasztság benne látta felszabaditóját a jobbágyság bilincseitől és „Kossuth apánk"-nak nevezte ; a magyar függetlenségi eszme pedig benne testesült meg, bár olyan alakban, t. i. az elszakadás alakjában, amelyben azt a kiegyezést követő időkben egyetlen magyar párt vagy komoly politikai tényező sem akarta megvalósitani. A függetlenségi párt is határozottan és utógondolat nélkül a personálunió alapján állott. Kossuth Lajos ismételten mondta és a valósághoz hiven mondta, hogy neki Magyarországon nincs pártja. A Kossuth-kultusz tehát, milyen természetes, annyira veszélytelen volt, annál veszélytelenebb, minél kevesebb akadály gördittetik eléje. Nem egy helyen, az intelligencia hajlékaiban ugy, mint a parasztházakban, egymás mellett láttam a falon Ferenc József király és Kossuth Lajos arcképét ; sőt a későbbi időkben, harmadiknak Ferenc Ferdinándot is, mióta ő lett a trónörökös. Ha az uralkodó csak egy lépést tesz, amelylyel azt mutatja, hogy megérti és nem kifogásolja a magyar népnek Kossuth Lajoshoz, mint tagadhatatlan jótevőjéhez való ragaszkodását, ha Kossuth Lajos halála után, temetésénél képviselteti magát, vagy bármely kegyeletnyilvánitással föléje tud emelkedni az egyéni érzékenységnek és beleilleszkedik a nemzet érzelmi világának e részébe is, óriási eredményt ér el a teljes összeforrasztás érdekében.

Többször iparkodtam ezt Ferenc Józsefnek megmagyarázni, t. i. azt, hogy hogy nincs ellentét a magyar nemzet dinasztikus hüsége és Kossuth-kultusza közt ; hogy a magyar nemzet nem volna becsülésre méltó, de őfelsége sem bizhatna benne, ha egy olyan nagy jótevőjét, minő Kossuth Lajos volt,

a tömegek felszabaditóját, el tudná felejteni. A király ezeket a fejtegetéseimet is, mint minden másnemü előterjesztéseimet, figyelemmel és a neheztelés minden külső jele nélkül végighallgatta, de soha egy szóval nem válaszolt reájuk. Egyebekben, mikor olyasmit adtam neki elő, amivel nem értett egyet, vitába szokott bocsátkozni ; de ezt a témát hallgatással intézte el. Pedig mily nagy vonás lett volna egy kiengesztelő királyi gesztusban, legalább Kossuth Lajos halála után ! De éppen a nagy vonás az, ami a Habsburgok politikájából, legalább magyarországi politikájukból, mindig hiányzott. Lehet az is, hogy mi, közönséges halandók, nem tudjuk eléggé megérteni az uralkodók pszihológiáját és nem tudjuk magunkat abba beleélni, hogy mit jelent az ő szemükben a trónvesztés kimondása. Akármint volt, még a halál sem enyhitette az uralkodó merevségét Kossuth Lajos emlékével szemben. A Wekerle-kormány állása talán főleg azért rendült meg, mert Kossuth Lajos hamvainak hazahozatalát és impozáns temetését, bár abban részt nem vett, jóindulatuan előmozditotta. Azontul sem jelenhetett meg a kormánynak tagja Kossuth emlékének szentelt bármely ünnepélyen, mindaddig, mig Kossuth Lajos fia őfelsége minisztere lett. Ettől az órától kezdve hallgatagon meg volt engedve — mert alig volt gátolható — a kormány részvétele ilyen ünnepélyeken. De, ki tudja, mennyivel járult hozzá ez a körülmény is a koaliciós kormány állásának megrendüléséhez. Pozitiv támasztópontjaim ez irányban nincsenek.

Tisza Kálmán utóda — amint már mondtam — Szapáry Gyula lett. A földmivelési tárcát Bethlen András gróf vette át, a belügyet Szapáry magának tartotta meg. Más változás a kabinetben nem történt. Azt már előbb kellett volna mondanom, hogy a rekonstruált Tisza-kabinetben a honvédelmi tárcát Fejérváry tartotta meg, aki megmaradt a Szapáry-kabinetben is. Ő valóságos intézmény volt, a király bizalmas embere, akinek állását nem érintették a politikai változások. Ilyen volt a magyar parlamentárizmus. Egyénisége különben rokonszenves volt az ellenzék előtt is, de politikailag nem tartozott körünkbe, értve „körünk" alatt a magyar politikusok körét, pártkülönbség nélkül. Ő egyszerűen a honvédelmi minisztérium élére kivezényelt császári (és királyi)

tábornok volt, miglen, egy sulyos konfliktus idején, a miniszterelnökségbe kommandirozták.

Az ellenzék a Szápáry-kormányt elég rokonszenvesen fogadta, azért, mert nem Tisza Kálmáné volt. Ha azonban párthiveim egynémelyike fuzionális és kormányrajutási gondolatokat táplált, ezeket hamar kiábránditotta az uj miniszterelnök programmbeszéde, melyben erősen hangsulyozta a közjogi konzervativizmust és azt, hogy a szabadelvü-pártra kiván támaszkodni. Én replikámban hangsulyoztam arra való készségünket, hogy a bejelentett reformokat, különösen a közigazgatási reformot, ha megfelel azoknak a föltételeknek, amelyekhez a mi koncepciónk szerint kötve volt, támogatjuk, de hogy erre nézve a szabadelvü-párt hagyományai miatt erős kételyeink vannak. Ezért és a kormány közjogi hitvallásának elégtelensége miatt ellenzéki hadállásainkban meg kell maradnunk. Pártom különben megerősödött olyan oldalról, amelyről nem vártam. Tisza Kálmán legszemélyesebb hivei közül néhányan, köztük Horváth Gyula és Bethlen Gábor, csatlakoztak hozzánk. Szápárynak föispáni kinevezései keltettek nálunk az erélyes nemzeti politika szempontjából visszatetszést. A párt élete ezzel tagadhatatlanul uj lendületet nyert, különösen Erdélyben. Horváth Gyula egy jól megindult hirlapi organumot is hozott magával, az általa szerkesztett Magyar Hirlapot. Hogy uj barátaink gondoltak-e valamely áthidalásra köztünk és Tisza Kálmán közt, nem tudom ; tény, hogy ügyünket teljes lojalitással és odaadással szolgálták és hogy az ellenzékiségbe kissé belefáradni kezdő testületbe uj agilitást hoztak.

A Szápáry-kormány első éve minden jelentős esemény nélkül mult el. A kormányzat terén valóban bizonyos enyhülés mutatkozott a párturalom ridegségében. Ellenzéki egyéniségek is kaptak meghivót udvari ebédekhez, ami a Tisza-uralom idején, a delegációs ebédeket kivéve, sohasem történt. Ezt a különben jelentéktelen részletet jellemző volta miatt emlitem föl. De különösen Szilágyi Dezső váltotta be e tekintetben az egyéniségéhez füzött reményeket. Birói, söt ügyészi kinevezéseiben igazán felülemelkedett a pártszempontokon. A közjogi téren azonban sajnos, nem maradt azon a magaslaton, amelyre öt a közvélemény, a mi véleményünk

is, helyezte. 1891 elején a konzuli biráskodás reformjára vonatkozó törvényjavaslatot nyujtott be. Ezt a biráskodást honosaink fölött is, az 1718. évi passarovici béke alapján a Törökbirodalomban és egyéb szerződések értelmében az egész keleten, elsőfokon a csász. és kir. konzulok gyakorolták, másodfokon pedig egy osztrák főtörvényszék. Hogy ez az állapot anomália volt, azt mindenki tudta, de a dolognak nem tulnagy gyakorlati jelentősége miatt, sokáig nem nyultak hozzá és nem is nagyon sürgette senki. Valamely napon Szilágyi ragyogó arccal elmondja nekem, hogy ő ezt a kérdést megoldotta és legközelebb benyujtja az erre vonatkozó törvényjavaslatot. Elmondta a reform alapgondolatait is, hogy t. i. az elsőfokon megmarad a közös konzul birói funkciója, a magyar törvény alapján ; másodfokon pedig egy Konstantinápolyban felállitandó közös törvényszék fogja azt gyakorolni. Én nem titkoltam megdöbbenésemet közös birói intézményeknek tervbevett törvénybeiktatása felett és kértem Szilágyit, hogy gondolja meg jól a dolgot. Ő azonban már megállapodott az osztrák kormánnyal és nagy haraggal hátat forditott nekem. Valóságos összeveszés lett belőle. Pár évig nem beszéltünk egymással ; de erről én igazán nem tehettem. Én teljes objektivitással, ámbár meglehetős élesen biráltam a javaslatot és ez a vita parlamenti pályám fénypontjai közé tartozik. Természetesen Szilágyi is tehetsége legjavát adta ki ennél az alkalomnál és igy sikerült is neki a látszatot a be nem avatottak előtt megóvni. Bővebben nem akarok ezekre kiterjeszkedni, mert a politikai helyzet kialakulására csak annyiban voltak befolyással, hogy hosszu időre áthidalhatlan árkot ástak köztem és Szilágyi közt, ami talán hozzájárult ahhoz, hogy ő mindinkább a közjogi konzervativizmus karjába vesse magát.

A Szápáry-kormány legfontosabb, bár gyászos kudarccal végződött ténykedése a közigazgatási reformjavaslat benyujtása volt. A reformjavaslat nagyjából megfelelt annak a programmnak, amelyet a nemzeti párt Sennyeitől örökölt, és hosszu vajudás után egyértelmüleg magáévá tett. Az ugynevezett „állami közigazgatást" akarta létesiteni, kinevezett tisztviselőkkel ; azokat a közszabadsági biztosítékokat azonban, amelyek a mi koncepciónkban a refor-

mot kiegészitették volna, a javaslat csak igen tökéletlenül tartalmazta. Mi kivántuk a valódi önkormányzati jogok kiterjesztését és biztositását, a közigazgatási biráskodás független szervezését, a tisztviselők fegyelmi jogának olyan szabályozását, mely a kormányzat önkényeskedését velük szemben kizárja. Mindez a javaslatból hiányzott, vagy csak töredékesen foglaltatott benne. Épp annyi okunk lett volna tehát visszautasitani, mint elfogadni. Én, pártom nagyrészének kivánsága ellen, bizonyos feltételek kikötésével, az utóbbira határoztam el magamat. Előbb magántanácskozások utján, később a bizottsági tárgyalások során valóban sikerült is a javaslaton lényeges módositásokat eszközölni önkormányzati szellemben. A közigazgatási biráskodás és a fegyelmi jog tekintetében kötelező kormánynyilatkozatok történtek. Ezen az alapon egész erőmmel támogattam a javaslatot, ami a függetlenségi párton nem csekély ingerültséget váltott ki ; pedig ismerték régi álláspontomat és igy a politikai etika szempontjából nem kifogásolhatták eljárásomat. De annak a pártnak mindinkább sajátságává vált, hogy az övével ellentétes nézetek kifejtését nem tudta nyugodtan meghallgatni. Mig én ekként a másik ellenzéki párttal egyidőre összevesztem, a kormánypártnál is több mint hüvös fogadtatásban részesült „ingyen" felajánlott támogatásom. Nem hittek ott az „ingyenesség"-ben, féltek attól, hogy valami hatalmi osztozkodás lesz belőle, aminek gondolatát pedig — a közjogi téren fennálló nézeteltérésekre hivatkozva — a vita első napján elmondott beszédemben magamtól és pártomtól határozottan elutasitottam. A „közeledésünk" folytán a szabadelvü-pártban beállott idegesség arra a kijelentésre késztette a miniszterelnököt, hogy pártja a javaslatot nem mások támogatásával, hanem pusztán saját erejéből akarja keresztülvinni. Ez az udvariatlan visszautasitás természetszerüen élénk visszatetszést idézett elő pártomban, és, bár engem nem ingatott meg elhatározásomban, nagyon elmérgesitette a viszonyt köztünk és a kormány közt. A miniszterelnök különben magára maradt javaslata védelmében. Nyilt titok volt, hogy Szilágyi azt nagyon tökéletlen műnek tartotta. Nem is lépett mellette sorompóba egyetlen felszólalással sem, bár e téren előbb — az ellenzéken — kifejtett működése folytán, ezt tőle

mindenki várta. Igy hallgatása, sőt az egész vita alatt szinte tüntető távolléte, a politikai pletykának bőséges táplálékot nyujtott. Ilyen körülmények közt a függetlenségi párt nekibátorodott egy mindinkább obstrukciós jellegü, igen éles harcnak, elannyira, hogy a kormány nem remélhette a 277 szakaszból álló javaslat letárgyalását az országgyülés mandátumának még fenmaradó ideje alatt. Arra határozta tehát el magát, hogy megelégszik a javaslat két első szakaszának törvénybeiktatásával, amely csupán azt az elvi kijelentést tartalmazta, hogy a megyei közigazgatás állami feladat, melyet kinevezett tisztviselők végeznek. Ez a csodabogár, a ténynek ellentmondó e kijelentés, csakugyan belekerült a törvénytárba és ott diszlett, miglen a koaliciós országgyülés azt „hatályon kivül" nem helyezte, bár nehéz lett volna megállapitani, hogy miben állott hatálya. Ehhez a manőverhez azonban, amely nem leplezte, hanem csak nevetségességgel tetézte a kudarcot, mi nem járultunk hozzá. Mikor a miniszterelnök az erre vonatkozó inditványt beadta, alkalmam volt a pártommal szemben tanusitott udvariatlanságot megtorolni, amit akkor már a reform veszélyeztetése nélkül tehettem. Tettem pedig abban az alakban, hogy pártom forró háláját fejeztem ki a minszterelnöknek a vita elején tett azon kijelentéseért, hogy nem mások támogatásával, hanem kizárólag a szabadelvü-párt erejéből akarja keresztülvinni a javaslatot, mert valóban irigység nélkül engedhetjük át neki és pártjának az elért fényes eredmény egész dicsőségét. E kifejtéseimnek a függetlenségi párt is tapsolt ; szent volt ismét köztünk a béke.

VIII.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI ÉRA

A közigazgatási reformkérdésnek e siralmas megfeneklésén kivül a Szápáry-kormány még más sulyos nehézségekkel is küzdött. Egészen váratlanul egyházpolitikai bonyodalmakba került bele, amelyekből azután messze kiható következmények keletkeztek. Mivel ez az ügy a magyar politikai viszonyok kialakulására mai napig érezhető befolyást gyakorolt, szükséges az előzményeivel is foglalkoznom, melyek a most tárgyalt eseményeket megelőző időkbe nyulnak vissza.

A bonyodalom a vegyes házasságok ügyéből — illetve az ilyenekből született gyermekek vallásának meghatározásából — keletkezett. A magyar közéletnek régi ismerőse volt ez a kérdés, melynek érintésétől mindenki fázott. Tisza Kálmán egyáltalán gondosan kerülte minden egyházpolitikai kérdést és ezt igen bölcsen tette; ha valahol, ezen a téren helyén volt a „quiet non movere" elve. A derék, doktrinär Irányi Dániel minden évben, a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásánál, beadta ugyanazt a határozati javaslatot, amely törvényt kivánt alkottatni a vallásszabadságról és a polgári házasságról; Tisza Kálmán pedig mindannyiszor kijelentette, hogy a vallásszabadság Magyarországon gyakorlatilag teljesen megvan, teoretikus törvényalkotást tehát nem kiván, ilyennek megkisérlése legfeljebb fölösleges vitákat és bonyodalmakat idézhet elő; a polgári házasságot illetőleg pedig halasztó álláspontot foglalt el, miglen egyszer (1882-ben) a keresztények és zsidók közti polgári házasságkötésre vonatkozó törvényjavaslat beadására hatá-

rozta el magát, melyet azonban a liberális közvélemény is hidegen fogadott. Közszájon — mint már elmondtam — egyszerüen „zsidóházasságnak" nevezték és, amikor a főrendiházban megbukott, senki többé rá nem hederitett.

A Szápáry-kormány szerette volna ezen a ponton Tisza Kálmán tartózkodó politikáját folytatni és nem is gondolt mélyebbreható politikai akcióra, midőn gróf Csáky Albin kultuszminiszter 1890 február havában az ugynevezett elkeresztelési rendeletet adta ki. E rendelet, az egész bonyodalom kiinduló pontja, a következő előzményekből nőtt ki. Az 1868 : LIII. tc. (a keresztény hitfelekezetek egymáshoz való viszonyáról) akkép rendezte a vegyesházasságból született gyermekek vallásának kérdését, hogy a fiuk az apa, a leányok az anya vallását követik, és hogy minden ezzel ellenkező megállapodás semmis. A katholikus egyház, mivel csak olyan vegyesházasságokat részesit áldásban, amelyeknél az összes gyermekeknek katholikus vallásban való nevelése biztosittatik, ezzel a törvénnyel sohasem barátkozott meg ; viszont a protestáns egyházak valóságos palládiumnak tekintették, nélkülözhetetlen biztositéknak a katholikus egyház igazi vagy vélt hatalmi tulsulyával szemben. A magam felfogása szerint a szülők egyező elhatározási szabadságának e korlátozása semmikép sem indokolható és a gyakorlatban bizonyos kutforrása a bonyodalomnak ; szerintem paritásos államban egyedül a porosz törvényhozás rendelkezése helyes, amely általános szabályként ugyanazt állitja fel, amit az idézett magyar törvény, de azzal toldja meg, hogy ameddig a szülők gyermekük vallására nézve egyetértőleg határoznak, senkinek sincs joga abba beleavatkozni. De, abban az időben legalább, amelyről most szólok, nem találtam protestáns férfiut, aki ezt az álláspontot elfogadta volna. A gyakorlat azonban rácáfolt a törvényre. Sok vegyesházasság köttetett akkép, hogy a nem-katholikus fél a katholikus egyház által a gyermekek vallásos nevelése tekintetében kivánt kötelezettséget vállalta, és csak ilyenek voltak a katholikus templomban köthetők. Máskülönben segitett a dolgon az 1841. évben kiadott Gergely-féle rendelet, mely szerint a katholikus egyház a protestáns lelkész előtt kötött házasságokat is — bár tiltotta, de — érvényeseknek elismerte. Az összeütközésre

akkor állott elő anyag, amikor vegyesházasságból született gyermeket, akinek a törvény szerint protestáns vallásban kellett volna neveltetni, a fentjelzett megállapodások, vagy későbbi egyértelmü szülői elhatározás folytán katholikus pap keresztelt meg. Nem teszem hozzá, vagy megforditva: nem tudok rá esetet, hogy katholikus pap a szülők egyező akaratával szemben egy gyermeket egyházának követelt volna. Ilyenkor a protestáns lelkészek számos esetben vádat emeltek a katholikus papnak ezen cselekménye ellen, mely általánosan az „elkeresztelés" terminus technicussal jelöltetett meg. A vádak birói utra tereltetvén, a kir. Kuria ugy döntött, hogy, a keresztelés az összes keresztény egyházak közös felvételi szertartása lévén, melyet minden keresztény végrehajthat, a keresztelés ténye, bárki végzi, csak általánosságban a kereszténységbe való felvételét jelenti az illető gyermeknek és nem prejudikál annak, hogy milyen keresztény felekezetbe fog tartozni. Nem akarom ezt a döntvényt, melyet bizonyára egy kellemetlen ügy elsimitásának dicséretes szándéka sugallt, jogászi, vagy éppenséggel theológiai szempontból birálat tárgyává tenni; egyidőre csakugyan nyugvóponthoz juttatta a kérdést, de véglegesen meg nem oldotta. Előállott az ugyanis ujból, minden olyan esetnél, amelyről a protestáns lelkésznek tudomása volt, mihelyt az illető gyermek az iskolakötelezettség éveibe lépett; mert akkor meg kellett állapitani, hogy milyen vallásoktatásban részesüljön, sokszor azzal az — etikai szempontból nem eléggé elitélhető eredménnyel, hogy az a szerencsétlen gyermek a családban és az iskolában két egymással ellentmondó vallási irányitást nyert. De előállott a kérdés az anyakönyvi bejegyzéssel kapcsolatosan is, mivel a keresztelő katholikus lelkész az általa keresztelt gyermeket mindig katholikus vallásunak jegyezte be. Abban az időben, szerint protestánsnak kellett volna lennie. Abban az időben, amelyről szólok, a protestáns egyházak főkép e törvényellenes anyakönyvi bejegyzések miatt panaszkodtak, mert velük szemben csakugyan igen sokszor lehetetlen volt egyházuknak a gyermekhez való törvényen alapuló jogait érvényesiteni. Az egyházi anyakönyvek ugyanis, külön állami anyakönyvezés nemlétében, állami érvénnyel is fel voltak ruházva, állami közokirat jelleggel birtak.

Elfogulatlan szemmel nézve a dolgot, ez az egész bonyodalom csak a fennálló törvény képtelenségét bizonyitotta. Hogy valamely egyház egy gyermekhez, törvény alapján, a szülők egyező akarata ellenére is jogot formálhasson, az csakugyan képtelenség. De amint a dolgok akkor állottak, ez az ügy hatalmi kérdéssé fajult el két egyházi felfogás közt, és igy természetszerüen előnyben részesült az, amely birtokban volt, amely a létező törvényre hivatkozhatott és annak végrehajtását követelte. Már az előbbi — különben nagyérdemü — kultuszminiszter, Trefort Ágoston, mindenféle rendelettel iparkodott a helyzeten segiteni és csak azáltal kerülte el az összeütközést, hogy e — kelletlenül kiadott — rendeleteknek meg nem tartásával nem törődött. De Csáky Albin egészen más egyéniség volt. Ő mindent, amit csinált, nagyon komolyan vett és nem tudott egy labilis, folytonos panaszokkal és kontroverziákkal tele állapotba belenyugodni. Valóban rendet kivánt teremteni és ebből a célból adta ki hiressé vált elkeresztelési rendeletét, mely szerint, a Kuria döntvényének értelmében, minden lelkész végezheti ugyan a vegyesházasságból született gyermek keresztelését, de, ha ez a gyermek törvény szerint más egyházhoz tartozik, köteles ennek az egyháznak illetékes lelkészét az ottani anyakönyvbe való bejegyzés végett bizonyos határidőn belül a születés és keresztelés tényéről értesiteni. E kötelesség mellőzését a rendelet kihágásnak minősitette és jelentékeny pénzbirsággal sujtotta, talán szabadságvesztéssel is, erre határozottan nem emlékszem.

Ebből a rendeletből keletkezett a bonyodalom.

Gróf Csáky Albin teljes jóhiszemüséggel járt el. A rendelet kiadása előtt katholikus egyházi férfiakkal tanácskozott, akik ebbe a megoldásba meg látszottak nyugodni. De a katholikus fő- és alsópapságnak tulnyomó többsége megtagadta a végrehajtását, mint lelkiismeretével ellenkezőt, és erre az álláspontra helyezkedett a legfőbb egyházi tekintély is. Katholikus lelkész valóban nem működhetik közre abban, hogy valamely gyermek más vallásfelekezetnek adassék át. Mit lehet már most tenni? Képtelenség volt az egész katholikus papságot végigbirságolni, mert lelkiismeretével ellenkező ténykedést nem akart végbevinni. Az a néhány birságolás,

amely valóban eszközöltetett, kinos hatással volt az egész közvéleményre. Másfelöl épp oly lehetetlennek mutatkozott azt a törvényt, amelyhez az egész hazai protestantizmus — bár, szerintem, téves felfogásból — mint az egyenjoguság palládiumához ragaszkodott, eltörölni, vagy annak komolyan megkisérelt végrehajtásáról lemondani. Valóban nem mutatkozott a kibontakozásnak más utja, mint az állami anyakönyvezés önálló szervezése; mert az anyakönyvi státusznak a törvénnyel egyezni kell, de ha ez a törvény az egyházi felfogással ellentétbe kerül, nem lehet az egyház közegeit arra kényszeriteni, hogy végrehajtását ők eszközöljék.

Az elmék valóban ebben az irányban igazodtak el. Az 1891. évi költségvetés tárgyalásakor a vallás- és közoktatásügyi tárca vitája majdnem kizárólag e körül a téma körül forgott. Nekem is nyilatkoznom kellett és helyzetem elég nehéz volt. Egyénileg elitéltem az 1868: LIII. tc.-nek a gyermekek vallására vonatkozó határozmányait; de pártomnak voltak kiváló protestáns tagjai — csak Horváth Lajost, Szentiványi Árpádot és Kovács Albertet emlitem — akik e tekintetben épp ugy gondolkoztak és éreztek, mint egész felekezetük. Egymagában véve tehát nem tüzhettem ki célul a törvény módositását pártbomlás előidézése nélkül. Csupán egy mód volt arra, hogy a protestáns egyházak is megnyugvással fogadják e szivükhöz nött „biztositék" megszüntetését: vagyoni helyzetüknek az 1848: XX. tc. szellemében való javitása (kapcsolatosan a katholikus autonómia szervezésével) és teljes fordulat egyházpolitikánkban; a „quieta non movere" elvének — melyen ugyis tulhaladtak az események — nyilt elhagyása, az állami és egyházi hatáskörök elválasztása, ami azután nemcsak az állami anyakönyvezést, hanem a házassági jognak pro foro externo állami rendezését és a polgári házasságnak valamely formáját foglalta magában. Én hosszu gondolkozás után elhatároztam, hogy erre az utra lépek és ezt meg is indokoltam egy nagy feltünést keltő beszédben, mely azzal végződött, hogy az ismert Irányi-féle javaslathoz járultam. A katholikus autonómia létesitését és a protestáns egyházaknak az 1848: XX. tc. értelmében való dotálását már egy korábbi beszédemben sürgettem volt.

Ez az állásfoglalásom némely ponton ellentétbe hozott

az egyház elveivel és azért, bármely indok vezetett és bármely haszon származott belőle, elitélendő. Ezt kötelességemnek tartom itt nyiltan kimondani, hogy, ami rossz példaadás eljárásomban foglaltatik, azt ekkép jóvátenni iparkodjam. Mentségemül szolgál, hogy voltak tudományos tekintélyü egyházi férfiak és konzervativ vezérek, akik a kétségtelenül létező gyakorlati szükség szempontjából állásfoglalásomat helyeselték; hogy katholikus folyóiratokban is találtam támasztópontokat arra, hogy paritásos államokban a polgári házasság valamely formája kikerülhetetlen; hogy a vegyesházasságoknál (áttérés utján minden házasság vegyessé válhatott) annak folytán, hogy két különböző biróság itélt két különböző jog szerint az egyik és a másik félre nézve, gyakran sulyos jogi bonyodalmak keletkeztek, másfelől pedig igen laza judikatura fejlődött a házassági kötelék szilárdságának rovására, amit valóban másképp, mint szigoru állami házassági jog létesitésével kiküszöbölni nem lehetett; végül, hogy az 1868: LIII. tc.-nek a vegyesházasságokból született gyermekek vallására vonatkozó határozataitól másképp, mint ezekkel a reformokkal kapcsolatosan, szabadulni nem lehetett; pedig ez volt az én egyházam gyakorlati sérelme, holott polgári házasság, állami házassági jog, stb. csak teoretikus sérelmet jelentett. Szóval: amit gyakorlatilag elkerülhetetlennek láttam, azt lehetőleg „olcsón" akartam létesiteni, nehogy olyan mozgalmak keletkezzenek, amelyek a gyakorlati szükség határain tulmennek. Ezek voltak az indokok, melyekkel annakidején lelkiismeretemet megnyugtatni iparkodtam, és valóban olyan meggyőződést szuggeráltam magamnak, amely lelkes és lelkesitő beszédek elmondására képesitett. Meg kell azonban vallanom, hogy a pártom összetartására való tekintet is erősen befolyásolta állásfoglalásomat; taktika is belejátszott, ugy hogy éppenséggel nincs jogom etikai magaslatról itélkezni más tényezők felett, akiket szintén politikai melléktekingtetek téritettek el attól a tiszta elvi állásponttól, amelytől hithü katholikusnak eltérni nem szabad. A következőkből ki fog derülni, hogy az akkor elért, látszólag nagy sikeremen nem volt maradandó áldás.

Visszatérek azonban az események előadásához.

A kormány semmire sem tudta magát elhatározni. A

Csáky-féle rendeletet nem hajthatta végre, mert lehetetlen volt lelkiismeretükre hivatkozó papokat tömegesen megrendszabályozni. Igy tehát csak az irritáló hatás maradt meg, de az állami jogrend érvényesitése egy lépéssel sem haladt tovább. És ez a lézengő állapot még az 1892-ben bekövetkezett választásokon tul is hónapokon át fennállott — de erről később.

Érthető, hogy a Szápáry-kormány közigazgatási és egyházpolitikai akciójának kudarca folytán gyengének érezte magát és kerülni kivánt minden nagyobb mérkőzést abban a parlamentben, amelyben már nem vezetett, hanem tolatott. 1891 őszén tehát szokatlan eljárásra határozta el magát. Mellőzve az 1892. évi költségvetés tárgyalását, már október elején benyujtotta az 1892. év első öt hónapjára szóló pénzügyi felhatalmazási törvényjavaslatot. Csak a vak nem látta, hogy ez nem lehet egyéb, mint szabadkéz biztositása az országgyülés feloszlatására amiért is az indemnitási javaslat körül fejlődött ki hosszu, éles és érdekes vita. Ebben a vitában Szilágyi járt elől ; közte és köztem ismét éles összecsapás volt, mely részben a közigazgatási javaslat tárgyalásakor mindkettőnk által tanusitott magatartás, részben pedig közjogi magyarázatok körül folyt le. Akkor vette ugyanis fel pártom a „nemzeti párt" nevét, amit nyilt ülésen azzal indokoltam meg, hogy politikánk lényege a nemzeti eszme uralma az állam minden intézményében, tehát a katonai intézményekben is. Ebből indult ki köztünk az 1867. évi intézmények jelentőségének magyarázata körül egy szónoki párbaj, mely az egész általános és részletes vitán végighuzódott ; én a vita során négy beszédet mondtam és bennük ismét szónoki képességeim legjavát adtam ki. A vita mindkét részről az élességnek a parlamenti szabályok által megengedett legszélsőbb határáig ment, de ezt soha át nem lépte és mindenestre a magyar parlamentárizmus szebb lapjainak egyikét tölti be. Részemről a vita annak megállapitásában kulminált, hogy azokban a reményekben, amelyeket a Szápáry-kormányhoz, mind a nemzeti jogok erélyesebb megvédése, mind a reformtevékenység mezején füztem, keservesen csalódtam ; hogy a régi megrögzött párturalom fentartása maradt az uralkodópolitika főcélja, bár epigonok vezetése alatt ; hogy tehát vissza kell térnem a

kiméletlen harc politikájához, mind a 67 nemzeti tartalmának kiépitése, mind az igazi reformpolitika érdekében.

Ezzel lépett be pártom az országgyülésnek 1892 január havában történt feloszlatása után, a választási küzdelembe, jobb kilátásokkal, mint valaha. Ezalatt nem a többség elérésének reményét kell érteni ; erre a kormányzati befolyásoknak tultengése mellett, amely közállapotainkat jellemezte, gondolni sem lehetett. Hiszen száznál több olyan kerület volt az országban, amelyben az ellenzék még csak jelöltet sem állithatott, annyira függő állapotban volt ott a választóközönség. Pártom ezenfelül, mint középpárt, a radikális ellenzék ostromának is ki volt téve, amelyet a függetlenségi párt képviselt, régi hagyományaival, eszmekörének a magyar népre gyakorolt elementáris erejével. Ilyen körülmények közt a „jó kilátás" csak annyit jelentett, hogy az eddiginél nagyobb számot értünk el, és ekkép a mi oldalunkon emelkedő, a kormánypárton pedig hanyatló irányzat mutatkozván, a jövő országgyülésen bekövetkezhető pártbomlásoknál döntő tényezőként szerepelhettünk. Erre, a megcsappant kormánytekintély és saját megnövekedett népszerüségem folytán, alapos kilátás volt és ez meg is valósult. A téli időjárás dacára — mely különben az ellenzéki agitációnak inkább kedvezett, mintsem ártott, mert télen faluhelyen is bármely napon lehet a hallgatóságot összegyüjteni, nyáron csak vasárnapokon — egyénileg is teljes erővel vetettem be magamat a küzdelembe, egy programmszerü nyilatkozat alapján, amelyet én szerkesztettem és pártom 1892 január 5-én tartott értekezletén egyhangulag elfogadott.

E nyilatkozatból, mivel politikai egyéniségem akkori fejlődési stádiumát nézve igen jellemző, egyetmást ide kell iktatnom.

Kiindulópontja annak a nemzeti politikának követelése, amely „minden téren, kifelé ugy, mint befelé, a nemzeti egységes erőt és méltóságot juttatja érvényre". Ime már megnyilatkozott az a fordulat, amely mindig növekedő öntudatossággal egész politikai tevékenységemet áthatotta : a nemzeti élet teljessége, mint magából az élet fogalmából folyó organikus szükség.

A közjogi téren akkor a következőket vontam le ebből a gondolatból:

„És már itt eleve megjegyezzük, hogy a kormány politikája, ha tartalmaz is egyes jó intézkedéseket, éppen azért nem érdemli meg a nemzeti politika nevét, mert *nem minden téren* érvényesiti a nemzeti eszmét, és mert tömérdek erőt von el a nagy nemzeti érdek szolgálatától, hogy azokat *saját hatalmi céljaira* pazarolja, ugy az intézmények alkotásában, mint a kormányzatban. Ez képezi az elválasztó ürt köztünk és a kormány közt, jóllehet látszólag több érintkezési pont található azokban a felfogásokban, melyeket némely kérdésben vallunk.

Viszont nem tehetjük magunkévá a függetlenségi és 48-as, vagy a 48-as párt elvi álláspontját sem, mely az 1867. évi kiegyezés megváltoztatását, a közös intézmények megszüntetését tüzi ki célul. Mi azt hisszük, hogy ama kiegyezés talaján is megvalósitható az a teljesen nemzeti politika, melyet előbb jellemeztünk; azt hisszük továbbá, hogy ujabb közjogi harcok felidézése a nemzeti fejlődés folytonosságát megszakithatná és igy a nemzeti megerősödést nemhogy előmozditaná, hanem inkább fenyegetné.

Mi nemzeti politikát akarunk az 1867-iki kiegyezés alapján; folytatói vagyunk Deák Ferenc politikájának; hivei annak a kiegyezésnek, mely tulajdonképen csak formát adott a pragmatica sanctio kettős elvének: *a közös védelemnek és Magyarország nemzeti és állami önállóságának.* Ugyanezt állitja magáról a kormány és pártja. Ámde az ő politikája ezt a kiegyezést lejtővé teszi, melyen lefelé csusznak az önálló nemzeti és állami létről való lemondásig. Az udvartartásban a magyar királyi korona önállóságának nyoma sincs; sőt a magyar udvari méltóságok — amelyek többnyire üres cimekké lettek — egyes esetekben a magyar közjog előtt ismeretlen udvari hivatalok segédhivatalaivá alacsonyodnak le. A közős intézmények által használt cimerekben és jelvényekben, sőt kifejezésekben is, gondosan kerülik Magyarországnak, mint önálló államnak a megjelölését; a külföldnek arról tudomása sincs; állami önállóságunk csupán házi használatra szolgál, a Lajthánál megáll annak elismerése. A közős

hadsereg kiegészitő részét tevő magyar hadseregben nem gondoskodtak arról a legszerényebb nemzeti követelményről sem, hogy magyar katonai nevelés által a magyar szellem és hazafiui érzés ébren tartassék : sőt még ezt is visszautasitják, azzal a hamis ürüggyel, hogy a hadsereg katonai egységével össze nem fér. A véderőtörvény hirhedt 25. §-a a magyar intelligenciára méltatlanul nehezedik. A honvédség nemzeti jellege mindinkább elhomályosodik : még a nemzeti szinek használatának a kizárólagosságán is rést ütöttek. A közös intézmények kebelében fölmerülő, Magyarország közjogát és önérzetét sértő kihágások eseteiben komoly megtorlást, igazi elégtételt sohasem nyerünk. Legujabban pedig kormánynyilatkozatokban jutottak kifejezésre olyan elméletek, mintha a kiegyezés nem volna a közös-, valamint a közös egyetértéssel intézendő ügyek taxatív felsorolása, egyebekben pedig az ország teljes önállóságának a fentartása, hanem olyan politika, mely minket mindenféle ügyben az Ausztriával való egyezkedésre utal és hiv fel.

Mindezek az állapotok és elméletek ellentétben állanak az 1867. évi kiegyezésnek ugy betüjével, mint szellemével, sőt magának a pragmatica sanctiónak az alapgondolatával is. Aki *ezeknek* a fentartását akarja, az nem ama kiegyezés, hanem az azóta lábrakapott és mindinkább elfajuló aulikus irányzat hive. Nem csoda, hogy az ilyen politika bizalmatlanságot gerjeszt, mely áthárul magára az 1867-iki kiegyezésre is, és igy közjogi állapotaink megszilárditását kifelé és befelé lehetetlenné teszi. A bizalmat csak az olyan politika állithatja helyre, mely a kiegyezés nemzeti tartalmát érvényre juttatja ; mely a magyar nemzetet meggyőzi arról, hogy ebben a monarchiában minden tényező utógondolat nélkül át van hatva állami önállóságunk tudatától, és hogy minden ezzel ellenkező irányzat nyilvánulása kérlelhetlen megtorlással találkozik. És a Habsburgok hatalmának erkölcsi megszilárdulása akkor lesz befejezve, akkor dacolhat az idők minden viharával, ha annak legbiztosabb támasza, a magyar nemzet, önmaga iránt kötelességmulasztás nélkül, kiirthatja szivéből a bizalmatlanság utolsó nyomait is.

Király és haza iránt való kötelességünknek tartjuk tehát e sérelmek orvoslását, e nemzeti követelmények kivivását."

Alig szükséges ujból jeleznem, hogy a következtetés itt nem állott arányban a premisszával. Az akkori közvélemény azonban épp ugy, mint a közönség későbbi visszaemlékezése, inkább az utóbbit látta és honorálta.

A választójogi reformról csak annyit mond, hogy „reformálni kell a választási törvényt, főleg abban az irányban, hogy a képviselőház a választási szabadság biztositása által valóban a nemzeti akarat képviselője legyen." A választási jog kiterjesztésének gyakorlatával alig foglalkoztunk; az általános szavazati jogról nem is szólok. Ezt az eszmét csak a szociáldemokrata-párt hangoztatta, melyet akkor még mindenki quantité négligeable-nak tekintett Magyarországon, és később, a függetlenségi pártból kivált Ugron-frakció, mely ekkép mindnyájunknál több előrelátást tanusitott.

Az egyházpolitikai függő kérdésekről a kiáltvány csak ezeket mondja:

„*A szabadság elvét akarjuk érvényesiteni a lelkiismeret és a vallás terén*, mely erkölcsnemesitő befolyását csak igy érvényesitheti teljesen. Az egyházak történelmileg fejlődött önkormányzatát tiszteletben tartjuk és annak áldásait azokra is ki akarjuk terjeszteni, akik azzal még nem birnak; de kötelességnek tartjuk őrködni afölött, hogy az egyházi autonómia soha és sehol államellenes törekvések köpönyegéül ne szolgálhasson. *A teljes jogegyenlőséget és viszonosságot az összes vallásfelekezetekre nézve érvényesiteni kivánjuk, annak minden konzekvenciájával.*"

Nyilatkozatom egész tendenciája az volt, hogy a közfigyelmet ezekről a kérdésekről elvonva, a nemzeti politika általános és valóban aktuális feladataira irányitsam.

A nemzetiségi kérdésről mondottakat is szükségesnek tartom idézni:

„A szabadság követelményeinek tartjuk, hogy e haza minden polgára, valamint egyéniségének minden más oldalát, ugy anyanyelvét és annak kulturáját szabadon használhassa és fejleszthesse, az állami egység által követelt határokon belül. A magyar nemzeti egység alatt nem a

nyelv szerinti erőszakos magyarositást értjük, hanem a nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelességekben nem ismer különbséget a különböző nyelvü honpolgárok közt és nemzetiségeket, mint közjogi csoportokat, el nem fogadhat. A magyar nyelv ismeretének a terjesztését azonban szükségesnek tartjuk, hogy a nem magyar ajku intelligencia az állami szolgálatból részét kivehesse és ezáltal is minél szorosabban csatoltassék az államhoz, de főleg, mint annak a társadalmi összeforrásnak az eszközét, mely nélkül a politikai egység üres forma marad."

Ezeket kiegésziti a közoktatási politikára vonatkozó tétel:

„A nemzet szellemi és erkölcsi erejének egyik főtényezője, a nemzeti egységnek egyik leghathatósabb előmozditója *a célszerüen és nemzeti szellemben vezetett közoktatás.* Az államnak e téren nagy feladatai vannak, különösen a tekintetben, hogy ne türjön az országban olyan területet, ahová a kultura fénye nem hatol és hogy saját kezeibe vegye a közoktatás ügyét mindenütt, ahol az különben nem fejlődnék hazafias irányban. De az állam ereje az egész nagy kulturális feladat teljesitésére elégtelen. Már ebből az okból is, de a szabadság elvéből is, a közoktatás terén müködő társadalmi tényezők, különösen pedig az egyházak e hivatása tiszteletben tartandó. Az államnak azonban birnia kell a szigoru felügyelet eszközeivel, hogy minden tanintézetben az oktatás kellő szinvonalát és hazafias irányát biztosithassa; attól eltérést meggátolhasson, illetőleg megtorolhasson. Pozitiv támogatást pedig a közoktatás terén müködő társadalmi tényezőknek, egyházaknak és másoknak, az állam abban a mértékben nyujtson, amely mértékben müködnek azok hazafias szellemben és teljesitenek ekként nemzeti hivatást."

Az itt kifejtett elvekhez mindenkor hü maradtam, különösen akkor, amikor hazánk közoktatásügyét vezettem. Az olvasóra bizom annak megitélését, vajjon ezek igazolják-e a tulhajtott sovinizmus azon vádját, amellyel engem bel- és külföldön illetni szoktak. Jól tudom, hogy a háborus fejlemények következtében a nemzetiségi autonómia terén az itt ki-

fejtetteknél messzebb kell mennünk ; de merem állitani, hogy ezek is megfelelnek a legtisztább szabadelvüség és méltányosság követelményeinek.

A kiáltvány többi részei a belügyi reformpolitika főbb feladataival foglalkoznak, abban az irányban, amely korábbi politikai tevékenységemben megnyilvánult. A verbum regens az államhatalomnak az állam objektiv céljaira, nem pedig mellékcélokra való erőteljes szervezése és egyuttal a szabadság biztositékainak széles körben való létesitése. Ugyanabban az eszmekörben mozognak a kormányzati szellemről elmondottak, amelyeket ide iktatok, mert módfelett jellemzőek arra az egész gondolkodási irányra, melyben a nemzeti párt élt.

„Eddig csupán az intézményekről szólottunk. De van az állami életben egy másik, programmpontokban alig körvonalozható, de minden nap érvényesülő és maguknál az intézményeknél is majdnem fontosabb tényező : ez *a kormányzat szelleme.* És e tekintetben még radikálisabb közöttünk és a kormány között az ellentét, mint az intézmények koncepciójának a terén. *A mi egész kormányzati gépezetünk csucsától egész az utolsó elágazásig nem egyéb, mint a hatalmi politika hálója.* Minden pályán az egyesek boldogulásának, minden helyi érdek érvényesülésének feltételéül oda van állitva a meghajlás az uralkodó politikai irányzat előtt ; különösen a főispáni állás, a mostani rendszer e kedvenc gyermeke, valóságos politikai gondolat-rendészetté fajult. Ilyen kormányzati politika mellett a korrupció kiirtása lehetetlenség, a stéberség érvényesülése, a valódi érdem háttérbe szoritása szükségképeni következmény. Elborzad az ember, ha elgondolja, hogy a nemzet erkölcsi erejének ilyen folytonos megtámadása hová vezet. Ha valahol, ugy itt : a teljes átalakulás, a kormányzati befolyások irányának tökéletes megfordulása szükséges, és ha egyébért nem, már ezért is kérlelhetlen harcot kell folytatnunk az uralkodó rendszer ellen. Milyen *más Magyarország lesz akkor, mikor a hivatalos hatalom kizárólag állami és nemzeti célokat fog előmozditani, és a párturalmi célok lealázó szolgálatától föl lesz mentve ; mikor a meggyőződések szabadságát mindenki tiszteletben fogja tartani*

és azok megtagadása jutalommal nem fog járni; mikor egyedül jellem és tehetség, szorgalom és munka fog kvalifikálni; szolgalelküség pedig diszkvalifikálni. Annak a kormánynak, amely Magyarországot regenerálni akarja, elég lelki emelkedettséggel kell birnia, hogy gyenge társadalmunkat maga tanitsa önérzetre és független gondolkozásra. Csak igy bizonyithatja be azt, hogy hazáját jobban szereti önönmagánál."

A választások reánk nézve kedvezöen folytak le. A katholikus alsópapság nagyrésze erőteljesen támogatott; nem vette nekem rossznéven egyházpolitikai állásfoglalásomat, csak azt látta benne, hogy a Csáky-féle rendelettel és az 1868:LIII. tc.-kel ellentétben állott. Protestáns körökben nagyon megszaporodtak támogatóim és a liberálizmus lobogóját sem lehetett velem szemben kibontani. Azonkivül élénk emlékezetben voltak a véderövita benyomásai, melyek alapján a függetlenségi párt mindenütt, ahol neki magának nem volt jelöltje, eröteljesen támogatta az én jelöltjeimet. Ezzel szemben a kormány és a szabadelvü-párt azon nimbusza, hogy vele, mint örök uralomra szánt tényezővel, kell számolni, erősen elhalványult már; az emberek kezdtek gondolni bukásának lehetöségére is. Mindezeknek a tényezőknek eredménye az volt, hogy pártom közel 70 tagra szaporodott és politikai értelemben véve igen előkelő társaságot alkotott. Egyetlenegy tagja sem volt, aki erkölcsi szempontból kifogás alá eshetett; e tekintetben magunk kiméletlen rostálást végeztünk, mihelyt valamely gyanuok merült fel. Intellektuális tekintetben pedig Szilágyi elvesztésének és Grünwald Béla időközben bekövetkezett gyászos halálának dacára, valóban imponálhatott. Ha politikai pályámnak a függetlenségi párthoz való csatlakozásomig lefolyt részét nézem, azt kell mondanom, hogy akkor állottam népszerüségem és befolyásom tetőpontján. Mikor 1892 junius havában, a koronázás 25-ik évfordulóját ünnepeltük, és én résztvettem abban a lovasbandériumban, amely őfelségét bevonulásakor kisérte, a közönség olyan ovációban részesitett, mely szinte tulment a király jelenlétének tartozó tekinteten. Nem hivalkodásképen mondom el azt; hiszen lesz még alkalmam arról is beszélni, mikor Budapest utcáin épp ellenkező irányu tüntetéseknek

voltam tárgya, és amikor onnan ki kellett bujdosnom ; de ez is hozzátartozik az akkori helyzet képéhez és a továbbiak magyarázatához.

A kormánynak az a számitása tehát, hogy helyzete a választások által meg fog erősödni, nem vált be ; ellenkezőleg, nevezetesen gyengült és, bár többsége megvolt, nem birt életrevalóságot mutatni. Az általa felidézett „elkeresztelési" bonyodalom dolgában semmire sem tudta magát elhatározni. Mikor az 1892. évi költségvetés tárgyalása ezen év májusában a kultusztárcáig eljutott, az 1868 : LIII. tc. és az erre vonatkozó kormányrendelet végrehajtása tekintetében ugyanazok a kaotikus állapotok uralkodtak, mint fél évvel ezelőtt, és egyetlen eszme sem merült fel, mely kibontakozást igért volna. Irányi Dániel megtette szokásos vallásszabadsági inditványát, melyet a miniszterelnök a régi sablon szerint ellenzett, én azonban egy nagyhatásu beszédben pártoltam. A mozgalom, mely beszédem nyomán a szabadelvü-pártban támadt, oly erős volt, hogy a kormány az Irányi-féle javaslattal szemben kénytelen volt állásfoglalását megváltoztatni és ahhoz utólag hozzájárulni, ugy hogy a Ház azt majdnem egyhangulag elfogadta. Megjegyzem, hogy Irányi a javaslatnak a polgári házasságra vonatkozó részéből a „kötelező" jelzőt kihagyta, mert ezt kötöttem ki hozzájárulási nyilatkozatom feltételéül. Előttem a polgári házasság minimuma lebegett, a szükségbeli polgári házasság, körülbelül ugy, mint Ausztriában volt. Nem tartottam szükségesnek ezt beszédemben kifejteni, mert, merem állitani, a kötelező polgári házasságra akkor senki sem gondolt és mindenki ugy tudta, hogy Ferenc József király abba soha beleegyezni nem fog. A továbbiak megértése végett szükségesnek láttam ezt már itt kiemelni.

Ez az incidens ismét éles világitásba helyezte a kormány gyengeségét ; látnivaló volt, hogy nem vezet, hanem tolatik, illetve hányatik-vettetik egy olyan kérdés hullámai által, amely iránt a nagyközönség nem viseltetett különös érdeklődéssel, melyet ő maga tett akuttá. A vergődés ezentul is tartott egészen őszig, amikor egy váratlan incidens a helyzetet felboritotta. A magyar közélet állandó sorvasztó betegségének megállapitására ez az incidens is végtelenül jellemző.

Budavárának főterén közadakozásból honvédemlék léte-

sült, e vár 1849-ben történt elfoglalásának emlékére. Az emlék 1892 őszén készült el és felavatásának ünnepélye küszöbön állott. Az uj emlékszobor mintegy nemzeti tüntetést is jelentett, Budavára egy másik terén az osztrák abszolutizmus idején felállitott Hentzi-szobor ellen, amely az 1849-ben Budát védő császári csapatok parancsnokának és hősi halálának emlékét örökitette meg, és amelynek eltávolitását a vérmesebbek folyton, de hiába sürgették. Egy előző fejezetben Janszky tábornok esetével kapcsolatosan láttuk, mint fűződött már egyszer Hentzi emlékéhez a hadsereg és a nemzet érzelmi világának ellentéte, illetve ennek az ellentétnek megnyilvánulása: ez az ellentét most Budavára két nyilvános terén, két szoborban, állandó szimbolumot nyert volna. Hogy az uralkodó melyik oldalon állott saját érzelmeivel, az nem lehetett kétséges. Nem is lehetett töle rossznéven venni, hogy azokkal érzett, akik az ő trónjáért küzdöttek, azokkal szemben, akik azt ostromolták. Az a szép frázis, hogy nemzet és király egyező akarattal fátyolt boritottak a multra, mégis csak frázis volt. A mult emlékeket hagyott maga után és azokat elfojtani nem lehetett, de nem is volt szabad. Itt tehát nem fátyol kellett, hanem kiegyenlités; ez pedig nem látszott lehetetlennek. Őrizze meg minden tényező a maga emlékeit, amelyek előtte szentek, de vegyük ki belőlük az ellentéteik fulánkját. A miniszterelnök meg a hadseregnek és honvédegyesületeknek némely vezetője ilyen kiegyenlités és kölcsönös kiengesztelés szimbolikus ünnepévé akarták avatni a honvédszobor leleplezését. A terv szerint egy magasrangu tábornok koszorut helyezett volna a hadsereg nevében a honvédszoborra, és a honvéd-egylet elnöksége megkoszoruzta volna a Hentzi-szobrot, természetesen megfelelő nyilatkozatok kíséretében, melyek egyszer és mindenkorra véget vetettek volna a multban gyökerező érzelmi ellentéteknek. A király ehhez a tervhez hozzájárult.

Az eszmében tagadhatatlanul bizonyos nagyszerüség volt. Akik igazán akarták a valóságos kibékülést király és nemzet közt, az ellentétek „elfátyolozása" helyett, akik a magyar nemzeti ideálok megvalósitását a pragmatica sanctio által létesitett köteléken belül keresték, nem zárkózhattak el méltánylása elől. És az eszme mégis megbukott. Az egész ellen-

zék ellene foglalt állást, a kormánypárt pedig nem karolta fel; de talán a kormány sem a maga egészében. Miért? Talán azért, mert a bensö meghasonlás egységes állásfoglalást, a kormány tekintélyének hanyatlása pedig erőteljes fellépést lehetetlenné tett; talán mert éppen a Hentzi név volt legkevésbé alkalmas arra, hogy egy nagy kiengesztelődés hozzája füződjék; de bizonyára főleg azért, mert a hadsereg ügyében fennálló tárgyi ellentétek kiegyenlitésére semmi sem történt, azok tekintetében a hagyományos merev álláspont továbbra is fentartatott. Ilyen háttérrel a szimbolikus kiengesztelődésből hiányzott volna a tartalom és igy az őszinteség. A szép terv megbukott, több keserüséget hagyva hátra, mintha sohasem merült volna fel.

Jellenző, hogy én, aki a katonai természetü nemzeti követelményeket a leghatározottabban képviseltem pártomban, hajlandó voltam azt elfogadni; mig elvbarátaim közül épp azok foglalták el vele szemben a legmerevebb elutasitó álláspontot, akik ama katonai követelmények terén csak kelletlenül követtek és azok elejtését szivesen látták volna. Jellemző ez a tény az átlag magyar ember pszihológiájára, amint az több száz évi, mondjuk ki a szót: idegen uralom alatt kifejlődött. Tárgyi tekintetben tovább tud menni a lemondásban, mint amennyi helyes, de a duzzogását nem engedi bántani. Párhuzamos jelenség ez azzal a másikkal, amelynek hátrányos következményeit folyton éreztem, hogy ugyanaz az átlag magyar ember magához közelebb állónak érzi azt, aki aulikus politikát csinál, de cigányozás és csárdás közben jóizüen kurjongat, mint azt, aki a nemzeti politika minden követelménye mellett kitart, de nem jó „mulató ember" a szónak magyar értelmében.

A szobor leleplezéséhez füzött terv bukása magával rántotta a Szápáry-kormányt, vagy legalább a miniszterelnököt. Megcsappant tekintélyének ez adta meg a kegyelemdőfést. Képzelhető, hogy a király bizalmát is eljátszotta ezzel a kudarccal, amely egy legfelsőbb helyről jött közeledő lépésnek visszautasitását foglalta magában. A kormány lemondásának indokául hivatalosan az egyházpolitikai kérdésben előállott véleménykülönbséget jelölték meg, és ez is kétségtelenül igaz volt.

A kabinetnek egy része, élén Szilágyival és Csákyval, akikhez Wekerle is csatlakozott, merész lépéssel akarta a bonyodalmat megoldani és ezzel egyuttal a kormány tekintélyét helyreállitani. Ki akarta tüzni kormányprogrammként a kötelező polgári házasságot. Szápáry ezt ellenezte, és a király bizonyára az ő pártján állott. De a szobor ügyben szenvedett kudarc annyira meggyengitette a miniszterelnök állását, hogy lehetetlen volt őt radikális szinezetü minisztertársaival szemben tartani. A szabadelvü-párt zöme is ezekhez huzott. A kormány tehát lemondott és az utódlás kérdése kemény feladat volt az uralkodóra nézve. Egyáltalán csak két lehetőség volt: vagy a lemondott kormány Szilágyi—Csáky—Wekerle-csoportjából alakitani az uj kormányt, mely a szabadelvü-párt nagy többségének és igy a parlamenti többség támogatására számithatott, vagy a Szápáry-csoportból és a nemzeti pártból egészen uj kormányt és uj többséget alakitani, ami szintén sikert igért, mert a királynak ilyen állásfoglalása esetén a kilépések a szabadelvü-pártból tekintélyes számot tettek volna ki. De ezen alternativák mindegyikének meg volt az ára. Az első a kötelező polgári házasságnak, a második az én pártom katonai követelményeinek elfogadásához volt kötve. Semmi kétség, hogy ezek a követelmények, illetve az azok mögött lévő ideológia, a nemzet lelkében mélyebb gyökerekkel birt, mint a kötelező polgári házasság, mellyel a doktrinärek egy kis csoportján kivül igazán senki sem törődött, bár később sikerült azt — annak a felfogásnak terjesztésével, hogy aki el nem fogadja, az nem liberális — szélesebb rétegek öntudatába bevinni. Ha tehát az a kormány, mely a király beleegyezésével nemzeti követelményeink megvalósitását tüzi ki célul, minden valószinüség ellenére, nem tud többséget szerezni a képviselőházban: akkor a sikernek szinte mathematikai bizonyosságával léphet a választók elé.

A király tehát választhatott azon megoldás közt, mely az ő ismert felfogása szerint lelkiismeretét terhelte meg, mert vallási meggyőződésével ellenkezett, és a közt, amely az osztrák katonai orthodoxia feláldozásának, a magyar nemzeti gondolat teljességéhez való közeledésnek bizonyos mértékét követelte volna. A király az első alternativát válasz-

totta. A katonai orthodoxia lelkében győzött a vallási orthodoxia felett.

Nem szemrehányásként állapitom ezt meg, hanem mint olyan tényt, amely kötetszámra menő fejtegetéseknél is világosabban mutatja azt az energiát, amellyel Ferenc József király, a legjobb uralkodó, akit a Habsburg-dinasztia Magyarországnak adott, a magyar nemzeti szempontnak a hadseregben való minden — még oly szerény — érvényesitése ellen is tiltakozott, amivel különben csak egy évszázados családi hagyományt tartott fenn. Mivel pedig életerős nemzet éppen arról nem mondhat le valóban és őszintén, hogy egyénisége a véderejében kifejezésre jusson — különösen általános védkötelezettség mellett — ezzel adva volt a lappangó ellentét nemzet és király közt és az őszinteség hiánya a külsőleg megnyilvánuló egyetértésben.

Önkénytelenül felmerül az a kérdés, hogy mi történt volna, ha az összes tényezők, a szabadelvü pártnak Tisza bukása után legnagyobb tekintélyre jutott vezérférfiai, kik közül azonban egy sem tudta az igazi vezérséget magához ragadni, az egyházpolitikai bonyodalom kiméletes kibonyolitása mellett velünk összefognak nemzeti követelményeink sürgetésében, és ha ekkép a király nem is állt alternativa előtt, hanem csupán csak ez az egy alkotmányos megoldás kinálkozik? Abban az időben meg voltam győződve, hogy akkor a király enged; a későbbi fejlemények után ezt már nem merem állitani; sőt azt sem vonhatom kétségbe, hogy a kisérlet kockázatos lett volna.

De akármint lett volna, annyi tény, hogy az uj kormány csak a nemzeti követelményektől való még erősebb idegenkedés révén nyerte meg a királyt a kötelező polgári házasság eltürésének. Ez a merész lépés a doktrinär liberalizmus mezején pedig doppingolása volt az erejében hanyatló szabadelvü-pártnak. A liberális világsajtó dicshimnuszai elhitették vele és a közönség nagyrészével, hogy honmentő, örök dicsőséget érdemlő munkát végez, és ezzel egyidőre ismét bizonyos önbizalmat nyert.

A dolog egészen ugy festett, hogy politikai csereüzlet jött létre a király és a szabadelvü-párt közt. A király a pártnak szabad kezet engedett az egyházpolitikai csillogó liberá-

liskodás terén, a párt pedig a királynak garantálta a „merev közjogi konzervativizmust", azaz minden nemzeti követelmény visszautasitását a katonai kérdések terén.

És nem vonom kétségbe azoknak a kiváló férfiaknak jóhiszemüségét, akik, mivel egész erejük a doktrinär liberalizmusban gyökerezett, bizonyára meg voltak győződve, hogy nagy dolgot müvelnek a kötelező polgári házasság törvénybe iktatásával. De tárgyilagosan itélve most is fenn kell tartanom akkor kimondott itéletemet, hogy a bizonyos határok közt kikerülhetlen reformnak ilyetén kiélezése semminemü gyakorlati szükségnek nem felelt meg, a nemzetet semmivel előbbre nem vitte, bár — hála Istennek — sok bajt sem okozott ; tehát teljesen kárba veszett, pusztán taktikai célokkal indokolható erőfeszitést, azaz : erőpazarlást jelentett. Taktikai célját azonban, a szabadelvü párturalom egy veszedelmes válságának elháritását, és ezzel a 67-es statusquo politikájának ideig-óráig való továbbtengetését, igenis elérte.

De nem szeretnék félreértetni a liberalizmussal szemben elfoglalt álláspontom tekintetében. Én mindenkor hive voltam a liberalizmus azon alaptételeinek, amelyeknek érvényre emelése az ő halhatatlan érdeme. Ezek : a jogállam, a jogegyenlőség, a személyes és politikai szabadság és minden, ami ebből keletkezik. Ezeket az elveket képviseltem akkor is, amikor a divat a liberalizmus ellen fordult. De mig egyrészt az európai kontinentális liberalizmus sulyos eltévelyedésének tartottam és tartom azt az egyházellenes irányt, amely magát abba befészkelte, másrészt viszont szükségesnek véltem mindenkor a liberalizmusnak szociálpolitikai irányban való fejlesztését. Hazánkban pedig a nemzeti gondolat teljes kiépitését föléje helyeztem a liberalizmus minden követelménye megvalósitásának.

Ezek után visszatérek az akkori eseményekhez.

Megalakult tehát 1892 november elején a Wekerle-kormány a kötelező polgári házassággal, mint főprogrammponttal. De e programm bejelentésének módjából még kihallatszott a király lelkiismeretének vergődése, mert a kormány csak annyit mondhatott a miniszterelnök beköszöntő beszédében, hogy : „a kormány megnyerte a korona felhatalmazását, hogy a házassági jog ezen az alapon (a kötelező polgári

házasság alapján) fog kidolgoztatni; fenmarad természetesen a koronának az az alkotmányos joga, hogy a keresztülvitel bármely stádiumában a keresztülvitelnek módozatai iránt a maga észrevételeit a minisztériummal szemben megtehesse, a maga felfogásait a minisztériummal szemben érvényesithesse". Én akkor nyomban és 1893 március havában, a költségvetés tárgyalása alkalmából, ismét rámutattam a helyzet e kétértelmüségére. De ez csak muló jelenség volt, inkább lélektani, mint politikai jelentőségü.

A király, amint előrelátható volt, nem érvényesithette azokat a rezervákat, amelyekkel az előtte ellenszenves irányban tett első lépésnél önmagát elámitani iparkodott. A kötelező polgári házasság által szimbolizált intranzigens liberalizmus áramlata, melyet a függetlenségi párt többsége is támogatott, ideig-óráig olyan erőre emelkedett, hogy később már nem lehetett vele sikeresen szembeszállni. De viszont a kormánytól szigoruan követelte az alkuból reá háramló kötelezettségek teljesitését. Erről mind az uj miniszterelnöknek, mind nekem, csakhamar alkalmunk volt meggyőződni. Wekerle Sándor ugyanis, akivel már akkor igen barátságos viszonyban állottam, egyénileg mindig rokonszenvezett nemzeti követelményeinkkel és kormányvállalása első heteiben komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy azok honorálása alapján (tudta, hogy másként nem lehet) velünk fuzionáljon. E fuzió lehetőségeinek megbeszélése céljából hosszasabb beszélgetést folytatott velem, melynek folyamán megállapitottuk, hogy köztünk nincsenek az együttműködésnek elháríthatatlan akadályai. Nyomban e beszélgetés után Bécsbe kellett utaznia a királyhoz, és ugy állapodtunk meg, hogy visszajövetele után azonnal tovább tárgyalunk. Bécsben azonban — ugy látszik — alaposan lefujhatták, mert nemcsak nem hallottam további hirét a fuzionális törekvéseknek, hanem az első kinálkozó alkalommal a miniszterelnök oly szokatlan élességgel támadott meg a Házban, hogy az hosszu időre véget vetett a közeledés minden lehetőségének. Azontul az első Wekerle-kormány valóban mintája is maradt a király által követelt közjogi orthodoxiának; a honvéd-szobor leleplezési ünnepélyétől távolmaradt, a királynak a kőszegi hadgyakorlatok alkalmából tett, köz-

jogilag aggályos nyilatkozatait fedezte alkotmányos felelősségével; még Szilágyi is odaadta erre fényes tehetségét. A görgeteg tehát megindult és a királyt a végén odáig sodorta, hogy a főrendiház ellenállását a kötelező polgári házassággal szemben fejedelmi befolyásának nem egészen alkotmányos latbavetésével kellett neki magának megtörni. Megelégedésemre szolgál, hogy az egész időn át, akkor is, mikor a liberális lelkesedés tetőpontján állott, folyton rámutattam arra az állandó válságra, amelyet a nemzeti élet lényeges kellékeinek nélkülözése idéz elő, és amelyet még olyan erős szerekkel és diverziókkal, mint aminőket akkor alkalmaztak is, csak ideig-óráig lehet elaltatni, de megoldani nem lehet. Igy jelesül az 1892 őszén lefolyt indemnitási vita alkalmából tartott beszédemben, midőn ezeket mondtam:

„Ez a krizis addig fog tartani és addig nem lesz meg az a nyugalom, amely a belügyi reformok létesitésére szükséges, addig nem lesz meg ez országban az a légkör, amely szükséges, hogy nyugodtan tanácskozhassunk és sikeresen működhessünk a belügyi reformok terén, amig a felébredt nemzeti öntudat és féltékenység kielégitést nem nyer, az által, hogy mindaz, amihez a 67-iki kiegyezés révén a nemzetnek joga van, tényleg életbelép.

Ez a krizis természete, t. Ház, amelyben több év óta vagyunk, és mert e krizis felismerésétől irtóznak, mert annak valódi alkotó elemeivel megbirkózni nem akarnak, nem tudnak, vagy nem mernek, s annak meggyógyitására az orvosszereket nem ismerik, vagy nem tudják, vagy nem akarják, vagy nem merik alkalmazni: azért iparkodnak részleges válságokkal elvonni a közfigyelmet a nagy válság lényegétől. Ezért történt a Tisza-kabinet rekonstrukciója, mely fényes tehetségek sorakozása által akart az országnak imponálni és ezzel a hamis étellel akarta kielégiteni a nemzet felébredt étvágyát. Mit sem használt. Rövid idő mulva ennek a rekonstruált kabinetnek vége volt. Alkalmi okok nem határoznak; hiszen azok néha oly csekélyek, mindenki átlátja, mennyire csak alkalmi okok. Azután következett a Szápáry-kabinet. Ez a belügyi reformok előtérbe állitásával akarta a közfigyelmet foglalkoztatni, próbált is megindulni e téren, de mert a krizis igazi

természetéhez nem férközött, sikertelenség követte tanácskozásainkat, a Ház működni sem tudott, nemhogy sikert ért volna el és harmadfél esztendő mulva ismét egy alkalmi oknak esett áldozatul a Szápáry-kabinet.

És most, t. Ház, a liberálizmussel fedik el a krizis valódi természetét, de éppoly sikertelenül, amint hogy nem sikerült azt elfeledni ezelőtt. Ezt nem azért mondom, mintha belügyi reformokra, a szabadelvü irányban való haladásra nem volna szükségünk ; hanem azért, mert ha a krizis igazi lényegét alkotó kivánalmakkal nem tudunk megbirkózni, ha azoknak nem tudunk kielégitést szerezni, hát akkor a liberálizmus érája épp oly meddő és sikertelen fog lenni, mint amily meddő és sikertelen volt a rekonstrukció és a Szápáry-féle belügyi reformok érája.

Mert két szárnya van a magyar nemzetnek, mellyel a magasba emelkedhetik. Az egyik igenis a szabadság kultusza, a szabadelvü eszmék követése, de a másik a nemzeti öntudat és a nemzeti érzések felébredése. Ha önök *nem tudják kibontatni a fejedelmi madárral azt a szárnyat, melyet a nemzeti érzések teljessége és ereje alkot, akkor az a másik szárnyával, a liberálizmussal, csak csapkodhatja üresen a levegőt, de felemelkedni, de repülni, de haladni nem fog.*"

Később az egyházpolitikai javaslatok utolsójának tárgyalásakor, 1894 január havában, egy, a Házon kivül tett kormánynyilatkozat kapcsán, ezeket mondtam :

„A t. miniszter ur összegezvén a kormány politikáját, ezt a következő két lapidáris tételben fejezte ki : a végletekig menő rideg konzervativizmus a kiegyezési politikában, a belügyi politikában pedig a liberális haladás határozott irányban, határozott célok felé.

Nekem, t. Ház, e nyilatkozat semmiféle meglepetést nem okozott, mert én kezdettől fogva tisztában voltam az iránt, hogy e tulhajtott radikális belügyi politikának, melyet a kormány zászlójára irt, az ára... *(Felkiáltások jobbfelől : Dehogy volt ára!)* Erre is rátérek. Mondom, ennek az ára a végletekig menő rideg konzervativizmus volt a kiegyezési politikában. Én erre nézve tisztában voltam

kezdettől fogva, és csak bizonyos pikáns mellékize van annak, hogy a kabinetnek egy tagja, buzgóságától elragadtatva, a végletekig menő konzervativizmust a kiegyezési politikában, valószinüleg a függetlenségi párt, mint hű szövetségese iránt való hála fejében, éppen abban a pillanatban proklamálta, midőn az egyházpolitikai kérdések tárgyalása be van fejezve.

De, t. Ház, én nagyon örülök e nyilatkozatnak. Ez az a nyilatkozat, amelyet a kormány kétségkivül be is fog váltani; én legalább a kormány egyetlen szavának beváltásában sem bizom oly feltétlenül, mint az igéret teljesitésében. De örülök azért is, mert a t. miniszter urnak ez a nyilatkozata nagyon hozzá fog járulni ahhoz, hogy felnyiljanak az ország szemei és lássa a közvélemény, hogy micsoda politika és micsoda politikai alkuk folytak ott, hogy a kormány sikerét biztositsák."

Igy tehát az egész időn át fentartottam és folyton hangoztattam nemzeti politikám követelményeit és tőlem telhetőleg ellensulyoztam azt a törekvést, amely a nemzet érdeklődését más irányba akarta terelni. Érdekes körülmény az, hogy e feladat teljesitésében olyan férfiakkal állottam szemben, akikkel később épp a nemzeti követelmények érvényesitése terén együttműködtem, akik a viszonyok fejlődése folytán sokkal messzebbmenő konzekvenciákban tették magukévá az én nemzeti politikámat. Ezeket közt elsősorban kell emlitenem ifj. gróf Andrássy Gyula barátomat, aki abban az időben a legélesebben foglalt állást közjogi követelményeimmel szemben, és magát a miniszterelnököt, dr. Wekerle Sándort, aki, mint már jeleztem, lelkületileg akkor sem állott tőlük távol.

Semmi sem igazolja inkább politikai életem alapgondolatainak helyességét, mint az a hóditó erő, amelyet igen kiváló egyéniségekre az idők folyamán gyakoroltak; de viszont annál sulyosabban esnek latba azok a hibák, amelyeket, nem annyira a belátásnak, mint inkább az önbizalomnak hiányából, azok képviseletében elkövettem, nem birván soha magamat tradiciók és baráti befolyások hatása alól emancipálni, nem tudván egészen *én* lenni.

Ebbe az időbe esik első állásfoglalásom a nemzeti kul-

turpolitika terén. Gróf Csáky Albin közoktatásügyi miniszter 1893 április havában törvényjavaslatot nyujtott be az elemi iskolai tanitók fizetésrendezéséről, mely azt a nevezetes ujitást tartalmazta, hogy az állam bizonyos feltételek mellett, a felekezeti iskolafentartókat is segélyezi abból a célból, hogy tanitóiknak a törvény által kivetett minimális fizetést megadják. E törvényjavaslat tárgyalásánál hosszabb beszédben fejtettem ki a népoktatásra vonatkozó azon alapgondolataimat, amelyeket később mint vallás- és közoktatásügyi miniszter érvényesiteni iparkodtam. A felekezeti oktatást fenn akartam tartani, de egyszersmind az államhatalomnak kezébe hatályosabb eszközöket akartam adni az összes iskolák hazafias irányának biztositására. Ez utóbbi szempontból a javaslat engem nem elégitett ki, és már az általános vitánál rámutattam azokra az intézkedésekre, amelyeket szükségeseknek látnék. Csáky Albin egyéniségét jellemzi, hogy ő ezt az én kritikámat nemcsak nem vette rossznéven, de egyenesen meghivott az ügyek bizalmas megbeszélésére, amelynek folyamán a módositások egész sorozatában állapodtunk meg az általam kitüzött irányban, és azzal a benyomással váltunk el beszélgetésünk végén, hogy jó munkát végeztünk. Igy jött létre az 1893 : XIV. tc., előfutára az én miniszterségem alatt megalkotott 1907. évi XXVI. és XXVII. tc.-eknek. Az ügy érdemével ez utóbbiakkal kapcsolatosan kivánok majd foglalkozni.

Ilyen epizódikus akciók mellett azonban állást kellett foglalnom a konkrét alakot öltött egyházpolitikával szemben, és ez nem volt könnyü feladat. Az elkeresztelési rendelet körül támadt vitákban már állást foglaltam volt az állami házassági anyagi jogalkotás, biráskodás és a polgári házasság valamely formája mellett, de azt nem preciziroztam, mert az, amit nem akartam : a kötelező polgári házasság, a gyakorlati lehetőségek körén kivülállónak látszott. Most egyszerre itt volt mint kormányjavaslat, uralkodói jóváhagyással és mint azoknak a praemisszáknak, amelyeket én is elfogadtam, tagadhatatlanul leglogikusabb folyománya, felruházva egyuttal a kizárólagos szabadalmazott liberálizmus nimbuszával, amely pártom egy részére is erős hatást gyakorolt. Nekem pedig legyőzhetetlen aggodalmaim voltak a kö-

telező formával szemben. Féltem — ez a félelem, hála Istennek, utólag alaptalannak bizonyult — hogy népünk vallási indifferentizmusa folytán gyakori lesz az egyházilag meg nem kötött házasságok száma, és ezzel terjed a vallástalanság. Jól tudtam, hogy az egyház álláspontjával az sem egyezik, amit már koncedáltam ; de odáig, ameddig én mentem, a sérelem csak elméleti természetü volt, a gyakorlatban alig érezhető ; a kötelező formával azután életbevágó hatást nyerhetett.

Hosszu vajudás után, főleg Horánszky Nándor barátom tanácsára, arra határoztam el magamat, hogy, elfogadva a házassági kötelék tekintetében szigoru (az eddigi javaslatnál szigorubb) állami anyagi házassági jogalkotást és judikaturát, valamint az állami anyakönyvvezetést : általános szabályul megköveteltem, és az egyházi házasságkötést, a polgári házasságot, csak kisegitőül engedtem meg olyan esetekre, midőn valamely államilag el nem ismert egyházi házassági akadály forog fenn. Az 1868 : LIII. tc. tekintetében pedig, — melyet a kormány a polgári házasság törvénybeiktatásával egyidejüleg módositani akart (bár nem egészen szerencsés alakban), — azt az álláspontot foglaltam el, hogy az csak az 1848 : XX. tc. végrehajtásával (protestáns egyházak vagyoni helyzetének javitása) és a katholikus autonómia létesitésével kapcsolatosan módositandó, de akkor gyökeresebben, mint ahogyan a kormány akarta.

A verbum regens itt ez volt : a doktrinär liberálizmusnak esetleg veszélyekkel járó követelményeivel szembeállitani a gyakorlati élet szükségleteit, és csak az utóbbiak kielégitésére iparkodni, a radikális reform veszélyeinek elkerülésével. Mint politikai koncepció ez az állásfoglalás egészséges volt ; taktikailag — sajnos, taktika is volt benne — a protestánsok egy részének megnyerésére volt alkalmas. Hogy elvileg mit kelljen róla gondolni, azt már előbb kifejtettem.

Pártom zöme ezt az álláspontot magáévá tette, de annak elfogadása nem volt pártkérdés. A párt exponáltabb liberális tagjai, köztük többen (Horváth Lajos, Gulner, Horváth Gyula stb.) a kormány javaslata mellett szavaztak, mig néhányan, a határozott katholikus meggyőződésü párttagok közül, az abszolut visszautasitás elvi álláspontján maradtak. A függet-

lenségi párt zöme, mint már mondám, lelkesedéssel támogatta a kormány akcióját; az Ugron-frakció a fakultativ polgári házasság álláspontjára helyezkedett. A szabadelvüpárt egy töredéke, Szápáry Gyula vezetésével, kivált ebből a pártból és ebben a kérdésben az én álláspontomat fogadta el, anélkül, hogy különben pártomhoz közeledett volna; ez egyesek részéről csak később történt.

A vita, mely ekkép megindult, ismét egyike volt a legszebbeknek, amelyek a képviselőház falai közt lefolytak. Kezdettől végig előkelő szellemi fegyverekkel vivtuk. Az eredmény egy pillanatig sem volt kétséges. A liberális sajtó és a függetlenségi párt segitségével folytatott agitáció a tömegmozgalomnak bizonyos látszatát is elő tudta idézni, de bizony csak látszatát. Attól a spontán lelkesedéstől, amely p. o. a véderővita alatt néha tul is csapott a megengedett határokon, szó sem lehetett. Jellemző e tekintetben az a kis eset, melyet egy humoros képviselőtársam beszélt el nekem. 1894 tavaszán, mikor javában folyt a vita a kötelező polgári házasságról, a javaslat támogatói — képzelhető, hogy erős hatósági támogatással — nagy tüntetést rendeztek álláspontjuk mellett. Diszes lovas-bandérium vezetése alatt, amelyben a reformért lekesedő előkelő urak is részt vettek, impozáns tüntető körmenet ment végig a város főutcáin: a vasuti vonatok csak ugy öntötték a vidéki küldöttségeket; a dolog valóban nagyszerüen festett. A tüntetés végével, mikor a tömeg oszladozni kezdett, előbb emlitett képviselőtársam találkozik egy csoport földmüvessel, akik közül néhányat ismert. Szóbaáll velük: „Hát barátaim, — igy mond — kegyelmetek olyan nagyon lelkesednek a polgári házasságért, hogy ide is eljöttek tüntetni?" „No, azt éppen nem, — volt a válasz, — de mikor a nótárius ur idehozott, gondoltuk, miért ne menjünk ez alkalommal Budapestre." Képviselőtársam tovább nézi őket és mondja: „De ha nem csalódom, a télen a katholikus tiltakozó nagygyülésen is láttam kigyelmeteket". „Igenis, — volt a válasz, — ott is voltunk; akkor, tetszik tudni, a plébános ur hozott be." Próbált volna csak valaki annak idején a véderőjavaslat mellett tüntetőket becsőditeni!

A kormány egyházpolitikai javaslatai tehát hosszu vita után, és a főrendiházra gyakorolt fejedelmi nyomás segitsé-

gével, törvényerőre emelkedtek. E feljegyzések szempontjából egyedül az bir fontossággal, hogy az ekkép formai befejezéshez jutott folyamatnak politikai életünk kialakulására gyakorolt befolyását vegyük szemügyre.

Hogy a szabadelvü-párt ezen, hogy ugy mondjam : szenzációs siker által ismét jóidőre megerősödött, az kétségtelen tény. Végre hivatkozhatott valamire, amivel hangzatos nevét igazolhatta és volt alapja arra, hogy ellenfeleit az „illiberálizmus" bélyegével lássa el. Akkori időben ez nagyon sokat jelentett. A liberálizmus annyira keresett divatcikk volt, hogy annak nélkülözése a politikai szalonképességet határozottan veszélyeztette. A függetlenségi párt többségében is még jóideig lüktetett az egyházpolitikai fegyverbarátság érzelmi világa és ott ugyszólván szünetelt a támadás a szabadelvüpárt ellen, mely ekkép a lehető legkedvezőbb parlamenti helyzetet élvezte. De viszont nagyon megromlott a szabadelvü-párt viszonya a királlyal ; érthető is, hogy a hordó fenekét kiütötte az a követelés, hogy ő maga gyakoroljon nyomást a főrendiházra annak a reformnak az érdekében, amelyet alapjában utált. Meg kellett tennie ezt is, de szabadulni kivánt attól a kormánytól, amely őt idáig szoritotta. A Wekerle-kormány az 1894. év folyamán csakugyan be is adta lemondását és a király már akkor szerette volna gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánt miniszterelnökké kinevezni. De a szabadelvü-párt őt nem fogadta el és a Wekerle-kormány reaktiválását követelte. A királynak meg kellett hajolnia ; még azt sem vihette keresztül, hogy Szilágyi kimaradjon, aki — valószinüleg azzal, hogy a legintrazigensebben képviselte a reform ügyét — különös neheztelését vonta magára. A Wekerle-kormány tehát megmaradt, de megterhelten a királynak alig titkolt ellenszenvével.

A Szápáry-frakció, mint ad hoc alakulás, nem élhette tul keletkezésének alkalmi okát. Egy része visszament a szabadelvü-pártba, néhányan, ha jól emlékszem : ketten, az én pártomba léptek, a többi, mint pártonkivüli, tengette életét a következő választásokig. Egy ideig ugy látszott, hogy az egész frakció velünk egyesülni készül ; maga gróf Szápáry Gyula is közeledő nyilatkozatot tett, amely katonai követelményeinkkel szemben is bizonyos méltánylást juttatott kifejezésre ; de

arra, hogy azokat egészben vállalja, mégsem volt hajlandó ; ebben pedig én voltam intranzigens.

Ami az én pártomat illeti, az bizony megviselten került ki ebből a hadjáratból. Fel nem bomlott, de azon tagjai, akik a liberálizmus hirére különösen kényesek voltak, elkedvetlenedtek és velem szemben elhidegültek. Vezérségem iránt való lekesedésük akkor érte el tetőpontját, amikor nemcsak a nemzeti eszme, de a szabadelvüség terén is előljártam, amikor a kormány habozásával szemben egyházpolitikai reformokat hirdettem. Most az utóbbiak tekintetében a kormány tullicitált rajtam, és én, aki á-t mondtam, nem akartam b-t is mondani. Ezzel egyszerre lepattant rólam a liberálizmus máza ; a közönség árnyalatokkal nem bibelődik ; csak a nyers tényeket látja és azok után indul itéletében ; a nyers tény pedig az volt, hogy akkor, amikor az egyházpolitikai reformok gyakorlati megvalósitására került a sor, én „nem"-et mondtam. Hogy mely pontig voltam kész „igen"-t mondani, hogy az ehhez a ponthoz való eljutás is jelentékeny liberális reformot jelent, azzal igen kevesen foglalkoztak. A közvélemény benyomásainak felszinén a „nem" szó uszott és igy ismét némi sikerrel lehetett ellenem a „klerikálizmus" jelszavát kijátszani. Az olvasó megitélésére bizom, vajjon helyzetem e kialakulásában ugy magyarázandó-e, mint a helyes középuton járók rendes osztályrésze, vagy pedig ugy, mint a félszeg taktika és egyáltalán a taktikázás belevegyitésének méltó büntetése.

Poziciómnak ez a gyengülése addig tartott, ameddig az egyházpolitika kiélezése által előidézett lelkesedés. Nem ellensulyozta azt az egyházpolitika ellenzőinek növekedő rokonszenve, mert ennek a rokonszenvnek egy része más csatornában keresett lefolyást. Ekkor keletkezett ugyanis gróf Zichy Nándor barátomnak vezetése alatt a *„néppárt"*, mely a keresztény, vagy mondjuk határozottabban : a katholikus elveknek a politikában való érvényesitését tüzte ki célul, és ebből a szempontból az imént megalkotott egyházpolitikai törvények revizióját követelte. Az uj párt helyzete eleinte a lehető legkedvezőtlenebb volt. Általános visszautasitás és leszólás fogadta, melyhez én nem csatlakoztam ugyan, de magam sem tartottam szerencsésnek az uj alakulást. A már

meghozott törvények ellen az agitációt sem a belső béke szempontjából üdvösnek, sem sikert igérőnek nem tartottam. Nem láttam rá példát olyan országokban sem, ahol, mint p. o. Belgiumban, a katholikus elem éveken át a hatalmat kezében tartotta, hogy a polgári házasság intézményét visszacsinálták volna. Más fontos érdekei vannak az egyháznak, hazánkban még érintetlenek, elsősorban az iskolákra gyakorolt befolyás megtartása, — ezek megóvására pedig a vallási kérdés ébrentartása ad hoc alakult pártok által inkább veszélyt hoz, mint biztositást, különösen hazánkban, ahol ezek a vallási alapon alakult pártok — akkor legalább — semmi kilátást sem nyujtottak arra, hogy valóságos hatalommá nőjjenek. Az én metódusom inkább az volt, hogy a hithű elemek a hagyományos nagy pártok kebelében belül érvényesisék befolyásukat minden egyházellenes irányzattal szemben. A polgári házasságot nem tekintettem olyan hadüzenetnek vagy kulturharc bejelentésének, amely a védekezés feltétlen kötelességét előtérbe tolja.

A néppárt szerepe tekintetében igazam is volt, nem is. Igazam annyiban, hogy egészen a legujabb időkig sohasem tudott bizonyos szükre szabott területen: dunántul és felvidéken tul terjeszkedni, bár a közvélemény itélete vele szemben, föleg minden alkotmányos kérdésben tanusitott kifogástalan magatartása folytán, gyökeresen átalakult. Egymagában tehát, ha nincsenek hithű keresztény és katholikus elemek a többi pártokban is elszórva, sőt vezetőállásokban, semmit sem gátolhatott volna meg. De az bizonyos, hogy a katholicizmus belső megerősödésének, a papság buzgalma ébredésének és ezzel a hitélet mélyitésének nagy szolgálatokat tett. Ma látszólag nagyra nőtt; de abban, ami magát most keresztény kurzusnak nevezi, Zichy Nándor és Molnár János, ha élnének, alig ismernének rá arra a néppártra, amelyet ők alapitottak. Egészben véve üdvös volt a vallási és különösen a katholikus érdekek megóvására nézve, hogy alakult egy párt, amely azok védelmét alapgondolatának vallotta; de üdvös volt az is, hogy ez a párt nem szivta fel mindazokat, akik ezeket az érdekeket a szivükön hordták, hanem, hogy egyrészük a többi pártokban érvényesitette befolyását. A néppárt alapitójának, Zichy Nándornak, mint a

haza egyik legjobb, legnemesebb, legideálisabb lelkü fiának emlékét az egész nemzet kegyelettel őrzi. Épp ugy tisztelettel adózott már életében, és adózott halála után mindenki Molnár János apát puritán egyszerüségének, aki talán tulhajtotta az elvi intrazigenciát és ezzel néha pártjában is egyedül maradt, de mint tiszta és szilárd jellem, közéletünkben ritkitotta párját.

A politikai térkép tehát akkép alakult, hogy a szabadelvü-pártnak és vele a Wekerle-kormánynak parlamentáris helyzete igen erős volt ; ellenben a király ezzel a kormánnyal szemben valóságos averziót érzett, mely az ő miniszterelnökjelöltjének, Khuen-Héderváry grófnak visszautasitása folytán némileg a pártra is kiterjedt. A Wekerle-kormány helyzetét azonban felfelé sulyosbitotta még egy körülmény, amely mindenkép becsületére vált, és erről kell még egypár szót mondanom.

1894 március havában, az egyházpolitikai nagy viták előestéjén, halt meg Turinban Kossuth Lajos. Bár nem volt akkor politikai tényező, egy olyan darab história füződött nevéhez, és a magyar nép lelkében oly mély gyökerekkel birt egyénisége, hogy az aggastyánnak a természet rendje szerint várható halála, amikor bekövetkezett, mélyreható megrendülést idézett elő az egész nemzetben. Történelmi nagysága előtt a kegyelet érzelmében lehullottak a pártok válaszfalai, az egész nemzet őt halottjának tekintette és hozzá méltó végtisztességben akarta részesiteni földi maradványait. A képviselőházban is egyértelmüség uralkodott e kivánalomra nézve; de — a hivatalos Magyarország a gyászünnepélyen nem vehetett részt. A bünbánat nélkül kimult nagy forradalmárral szemben még a halál sem váltott ki a felsőbb körökben enyhébb hangulatot. Pedig az alkalom szép volt egy nagylelkü gesztusra, mely, anélkül, hogy valamibe kerülne, kiszámithatlan eredményeket ért volna el. A Wekerle-kormány mégis, hogy ugy mondjam : a szinfalak mögött mindent megtett, hogy Kossuth Lajos hamvainak hazahozatalát és országos disszel való eltemetését lehetővé tegye. Wekerle termékeny agyvelejében született az a gondolat, hogy a temetést hivatalosan a főváros eszközölje. Ez az ötlet megkerülte a nehézségeket, és mégis mindenki tudta, hogy a főváros mögött

az állam áll. Mikor Kossuth földi maradványait hazahozták és a Nemzeti Muzeumban felravatalozták, százezren zarándokoltak oda az ország minden részéből, hogy „Kossuth apánktól" elbucsuzzanak. A temetési menet pedig nagyszerüségében mindent felülmult, amit tömeg-tüntetések dolgában valaha láttam. Az ország összes törvényhatóságai kisebb-nagyobb küldöttségek által képviseltették magukat; a főváros környékének népe pedig ijesztő tömegekben árasztotta el Budapest utcáit. A magyar nemzet kormányának azonban a nemzet gyászünnepélyétől távol kellett maradnia és a nemzet hadserege a kaszárnyákban volt konszignálva. Még a rendfentartásában sem volt szabad résztvennie, egyenruhás ember az utcán egyáltalán nem mutathatta magát. Soha kirivóbban nem nyilvánult meg, és soha feleslegesebben, nemzet és legfőbb hatalom érzelmi világának ellentétessége. A nemzet lelke történelemmel volt tele, a másik oldalról azonban erre a történelemre az udvari etikett és a bürokratikus kicsinyesség mértékét alkalmazták. Ámde a rend fentartása ilyen óriási tömegek közt nehéz problémának látszott katonaság nélkül. A fővárosi rendőrség számereje nevetséges aránytalanságban állott a mozgósitott százezrek tengerével. Mégis soha teljesebb rend és tisztesség Budapest utcáin nem uralkodott, mint azon az emlékezetes napon. Pár ezer fővárosi polgár és diák jelentkezett önkéntes rendfentartási szolgálatra; fegyverük egy nemzetiszinü karszalagból állott; hivatásukat csupán kéréssel és udvarias figyelmeztetéssel gyakorolhatták, és mégis mindenütt kifogástalan engedelmességet tapasztaltak. A tömeg önfegyelmezése mutatta legjobban, hogy mennyire egy nagy érzés uralma alatt állott mindenki; soha ehhez hasonlót nem láttam.

A nemzet méltányolta a Wekerle-kormány helyzetét és, a lehetőséghez képest, jóindulatu eljárását. De felfelé ezzel is megromlott az állása. Valahogyan felelőssé tették a nagyszerü Kossuth-tüntetésért, amelybe befolyásos körök mindenkép dinasztia-ellenes irányzatot akartak belemagyarázni, — pedig ez a nagy fiát gyászoló nemzettől és a gyászünnepen résztvevő tömegektől teljesen távol állott. Csodálatos, hogy mennyire nem tudták, vagy nem akarták a magyar nemzet lélektanát megérteni; helyesebben szólva: mennyire nem

akarták a nemzetek lélektanának törvényeit elismerni, mihelyt a magyar nemzetről volt szó. Mivel azonban ezek a törvények léteznek és, akár elismerik őket, akár nem, biológiai szükségszerüséggel müködnek, kikerülhetetlen volt a folytonos, hol lappangó és letagadott, hol akut és nyilvánvaló összeütközés.

Az itt előadott különböző mozzanatok olyan helyzetet idéztek elő a király és a reaktivált Wekerle-kormány közt, amely nem volt sokáig tengethető. A reaktiválást követő hónapokban nem fordult ugyan elő különös incidens, de a király minden alkalommal éreztette minisztereivel ellenszenvét, odáig, hogy gyakran hivatalos előterjesztéseik megtétele végett sem nyertek kihallgatást. Végül 1894. évi december vége felé a kormány a képviselőháznak bejelentette lemondását, azzal az egyszerü indokolással, hogy nem birja többé a király bizalmát abban a mértékben, amelyet az ország ügyeinek sikeres intézése szempontjából szükségesnek lát. A király a lemondást elfogadta.

IX.

A BÁNFFY-ÉRA — A „NEMZETI PÁRT" FELOSZLÁSA

A Wekerle-kormány végleges lemondásával kifejezésre jutott válság igen komoly természetü volt, mert a király meghasonlását jelentette azzal a parlamenti többséggel, amely közjogi tekintetben egyedül képviselte az ő politikáját. Már a Wekerle-kormány első lemondása után, nem-hivatalosan, de komoly közvetitő által, tapogatódzások történtek nálam arra nézve, hogy minő feltételek mellett volnék én — és volna a nemzeti párt — hajlandó a hatalom gyakorlásában részt venni. Akkor még a kötelező polgári házasság elejtésének gondolata állt előtérben; a nemzeti párt belügyi programmja teljesen érvényesülhetett volna, de a katonai követeléseinkből, melyek ugyis elég szerények voltak, csak egy minimális részecske valósulhatott volna meg. Én ezt a — amint mondám — nem-hivatalosan, de mégis elég komoly alakban tett ajánlatot egy, az ügy sürgőssége miatt a hajnali órákban tartott értekezleten a párt vezérkara elé terjesztettem és már akkor is alkalmam volt tapasztalni, hogy menynyire meg volt rendülve a pártnak látszólag szilárd szervezete. Az ajánlat elfogadása mellett szólt Kovács Albert, a nagytudásu és puritán jellemü református pap, egyik legbensőbb hivem; oda látszott hajolni Károlyi Sándor is; de a szűkkörü értekezlet többsége, velem együtt, ragaszkodott a párt elvi alapjainak sértetlenségéhez, és igy a közvetitő azt a választ kapta, hogy katonai követelményeink elfogadása nélkül nem vehetünk részt a kormányzatban.

Igy tehát, a Khuen-Héderváry kisérlet meghiusulása után, a király kénytelen-kelletlen reaktiválta a Wekerle-kormányt. De most, annak végleges elejtése után, őfelségének komoly szándéka volt a szabadelvü-párt uralmi monopóliumától szabadulni és uj összeköttetéseket létesiteni, természetesen 67-es alapon, minek folytán csupán a nemzeti párt és a Szápáry-frakció bevonására gondolhatott. Az erre vezető akciót pedig személyesen vette kezébe.

A helyzet ilyen tervek keresztülvitelére elég kedvezőnek látszott. A Szápáry-frakciót, az egyházpolitikai küzdelmek lezajlása után, tulajdonkép már semmi sem választotta el a szabadelvü-párttól; a nemzeti pártnak belső megrendülése pedig nem maradhatott észrevétlen. Az egyházpolitikai reformok hivei a pártban természetszerüen elégedetlenek voltak és nehezen viselték el a klerikálizmusnak megujult vádját; az ellenkező nézetüek a néppárttal rokonszenveztek. A levegő még telve volt egyházpolitikai atmoszférával, melyben a közjogi aspirációk vonzó és összetartó ereje ideig-óráig meggyengült. Ez annyira általános volt, hogy még a függetlenségi pártban is beállott a szakadás a Justh- és az Ugron-frakció közt — Irányi Dániel már nem volt az élők közt — pusztán az egyházpolitikai hitvallások szerint. Hogy a nemzeti pártban, melynek közjogi programmja a függetlenségi párténál sokkal gyengébb volt, hasonló külső szakadás nem állott be, az pusztán a kölcsönös egyéni ragaszkodásnak köszönhető, mely a párt vezetőit egymáshoz füzte. De a régi lelkesedés és önbizalom erősen megfogyatkozott.

Ily helyzetben kisérelte meg maga a király, hogy uralkodói politikájának parlamenti alapjait a 67-es pártok fuziója utján átépitse.

A válság közel három hétig tartott, és csak 1895. évi január 17-én ért véget a Bánffy-kormány kinevezésével, mely a fuzionális gondolatnak meghiusulását jelentette. Őfelsége ugyanis elsősorban ismét gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánra, az ő személyes bizalmasára gondolt, akit ez alkalommal a szabadelvü-párt nem utasitott vissza oly mereven, mint néhány hónap előtt. De mikor ő a fuziót programmjába akarta felvenni, a vezérek ez ellen egyértelmüleg tiltakoztak; nem ellenezték magát a fuziót, de nem akarták a kor-

mányalakitást ettől függővé tenni. Ugy hiszem azonban, hogy ezt az akadályt el lehetett volna háritani, ha a fuzionális gondolat nem ütközött volna a másik oldalon, a miénken, legyözhetlen nehézségekbe, azaz olyanokba, melyek őfelsége gondolkozása szerint legyőzhetlenek voltak. Január elsö hetében ugyanis a válsággal kapcsolatos kihallgatások folytán én és Horánszky Nándor barátom is öfelsége elé kerültünk.

Ez volt leghosszabb és talán legérdekesebb beszélgetésem Ferenc József királlyal. Egy és háromnegyed óráig tartott magánál öfelsége és soha hasonló nyiltsággal nem tárta fel előttem, hogy ugy mondjam: lelkiállapotát, mint akkor. Szinte kért, hogy szabaditsam öt fel a szabadelvü-párt nyüge alól, amelyről a legmélyebb elkeseredéssel beszélt. Bizonyos, hogy ebben az elkeseredésben nagyrésze volt a pillanatnyi hangulatnak, melyet az egyházpolitikai kérdésekben reá gyakorolt kényszer idézett elő lelkében. De olyan itéletek is hangzottak el a szabadelvü-párt egész politikai habitusáról, melyek állandó megfigyelésen alapultak, és amelyeknél keményebbeket ellenzéki ajkakról sem hallottam.

Őfelsége felszólitására kimeritö előadásban ismertettem azt a politikát, melynek követését ajánlom, kitérve természetesen a közjogi és katonai követelményeinkre is. Őfelsége a szokott figyelemmel, gyakran jegyezgetve, hallgatta végig hosszu előadásomat és azután nagy prezicióval és mindenre kiterjedő teljességgel tette meg rá észrevételeit, melyek abban csucsosodtak ki, hogy a belügyi politika tekintetében a legbensőbb egyetértésben érzi magát velem; „amit ön a belügyi kérdésekről mondott, — igy szólt, — szivemből van elmondva" — de viszont közjogi és különösen katonai követelményeinkre nézve indokoltan kifejtette, hogy azokat semmikép sem fogadhatja el. „Clara pacta boni amici, — igy szólt a király, — vegye tudomásul, hogy ezekkel a követelményekkel soha, mig élek, megbarátkozni nem fogok." Bőven és igen erős érveléssel fejtette ki a hadsereg egységéhez való intranzigens ragaszkodásának indokait és végül arra kért, hogy ejtsek el mindent, amit e részben kivánok, hogy ezzel lehetővé tegyem az egyebekben való együttmüködést.

Soha — se előbb, se utóbb — Ferenc Józsefnél hasonló közvetlenséget és melegséget nem tapasztaltam. Szinte

drámai erővel hatott reám ez a négyszemközti jelenet. Világos volt, hogy abban az órában alternativa előtt állottam: vagy végleg megnyerem az uralkodó bizalmát (melynek kezdete közléseinek leplezetlen őszinteségében volt felismerhető), vagy pedig, ha őt most, amint ő a dolgot magában formulázni fogja: cserben hagyom, végleges elhidegülés áll be. Én azonban mégis ugy éreztem, hogy a magasabb szempont az, amely nemzeti követelményeim fentartását teszi kötelességemmé, mert ezek, bármily tökéletlenül lettek légyen formulázva, egy nagy gondolatot rejtettek magukban, a nemzeti élet teljességének gondolatát, különösen pedig azt az igazságot, hogy nem lehet „nemzet" az, amelynek nemzeti jellegü védereje nincs. Ezt a gondolatot 67-es alapon egyedül én képviseltem és, abban a pillanatban, amelyben az összes lehetőségek lelki szemem előtt elvonultak, amelyben minden következményt, egyebek közt a pártommal való meghasonlás lehetőségét is, hirtelen át kellett gondolnom, nem éreztem habozást, hanem egész nyiltsággal feltártam őfelségének, hogy bármennyire óhajtanék segitségére lenni, azoknak a lemondásoknak az árán, amelyeket ő követel, arra nem vállalkozhatom; mert nemcsak politikai becsületem van kötve nemzeti követelményeimhez, de a nemzeti élet nyugodt fejlődése is, különösen pedig az őfelsége által felpanaszolt erkölcsi bajok megszüntetése, melyek mind egy forrásból erednek, t. i. abból, hogy az alkotmányos formák megtartása miatt a nemzeti akarat látszatával kell felruházni olyan politikát, melyet a nemzet nem akarhat, tehát erőszakkal és korrupcióval kell dolgozni. Akkor pedig sem a király, sem a nemzet nem nyerne azzal semmit, ha ezt, mások helyett, én csinálnám.

Ezzel véget ért a kihallgatás. Őfelsége, annál a páratlan önuralomnál fogva, amellyel uralkodói méltóságát mindenkor megóvta, a neheztelés minden külső jele nélkül bocsátott el. Nem is éreztette velem soha a csalódást, melyet neki okozni kénytelen voltam; de annyit később báró Bánffy Dezsőtől hallottam, hogy Horánszky Nándor kihallgatásától sokkal kedvezőbb benyomást nyert, mint az enyémtől, aminek meg is voltak a következményei.

A fuzió eszméjére alapitott Khuen-Hédervary megbizás

ekkép meghiusulván — a közönség előtt csupán a szabadelvü-párt ellenszenve szerepelt, mint a meghiusulás oka, — csak egy lehetőség maradt: báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége.

Báró Bánffy Dezső egyéniségével már ezelőtt kellett volna foglalkoznom, mert ezen az országgyülésen ő foglalta el a képviselőház elnöki székét. A Szápáry-kormány a téli választások után „erélyes" politikára készülvén, erőskezü elnököt kivánt és erre Szolnok-Doboka vármegyének erőszakos igazgatásáról hiressé vált főispánt, az akkor először képviselői mandátumot nyert Bánffy Dezső bárót szemelte ki, aki azonban ezt a tisztséget, az első időkben néha megnyilvánuló járatlanság leküzdése után, se jobban, se rosszabbul nem viselte, mint legtöbb elődje és utóda; de viszont felhasználta politikai összeköttetéseinek kibővitésére, elannyira, hogy a Wekerle-válság kitörésekor mint miniszterelnök-jelölt tekintetbe jöhetett.

Ennél többet nem lehetett akkor mondani; mint vezető államférfiut kevesen vették komolyan és, mikor csakugyan kineveztetett miniszterelnökké, majdnem mindenki rövid lejáratu epizódnak tartotta miniszterségét, éppen arra valónak, hogy időközben „valami kiforrhassa magát". De Bánffy maga nem igy gondolkozott és azok, akik őt kevésbe vették, határozottan tévedtek. Nagy akaraterő lakott benne és Erdély küzdelemes politikai történetének egész ravaszsági hagyatéka. Nemzeti érzése izzó volt, de abban a mederben folyt le, amely a közjogi téren a királyi akarat előtt való meghajlás árán iparkodott szabad kezet nyerni a nemzetiségekkel szemben. Ennek a félszeg nemzeti politikának Bánffy Dezső volt akkor legtipikusabb megszemélyesitője; hangsulyozom: *akkor*, mert későbbi fejlődése más irányt vett. Minisztériuma megalakitásában is szerencsés keze volt, mert általános szkepticizmussal fogadott kabinetjének három olyan tagja volt, aki tárcájában kiváló alkotásokat létesitett és elsőrendü politikai tényezővé vált: Lukács László pénzügyminiszter, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi és Darányi Ignác földmivelésügyi miniszter. Azt a nagyon ügyes sakkhuzást is megcsinálta az uj miniszterelnök, hogy a képviselőház általa elhagyott elnöki székébe Szilágyi Dezsőt ültette, és ezzel a

netán frondőrködésre hajlandó szabadelvű-párti vezérférfiak közül a legveszedelmesebbet semlegesitette. De ügyeskedése kormányzatának mindjárt elején pártunkkal is próbálkozott. Meghiusulván ugyanis a fuzió, Bánffy a megbontást kisérelte meg és egész suttyomban a nemzeti párt egyik legrokonszenvesebb és legtiszteltebb — de az utóbbi események által elkedvetlenedett tagjának, — Ernuszt Kelemennek, miniszteri tárcát ajánlott fel. Ernuszt ezt természetesen visszautasitotta és a történtekről a nemzeti párt értekezletén beszámolt. Elmondta, hogy a párt háta mögött semmiféle politikai összeköttetésre nem kapható, de egyuttal elég világosan átértette, hogy a 67-es pártok egyesülését igenis kivánatosnak tartja. A párt e nagyon kedves tagjának lojalitása iránt teljes elismerését fejezte ki, a fuzionális epilogra pedig nem történt megjegyzés; de világos volt előttem, hogy ennek is erős visszhangja volt sokaknál.

Ámde Bánffy Dezső nem volt az az ember, aki könnyen engedett. Február 22-én Horánszkyt és engem forma szerint fuzionális megbeszélésekre hivott meg, melyek 25-ig folytak és, mivel az ő részéről is a katonai követelményekről való teljes lemondás volt az első feltétel, eredménytelenül végződtek. A párt, mikor neki referáltunk, egyhangu helyesléssel vette tudomásul eljárásunkat. De március elején, a képviselőház nyilt ülésén, a költségvetési appropriáció vitájánál, ujabb fuzionálási rohamot kellett kiállanunk, melynek intézésében, a legbecsületesebb szándékkal, gróf Csáky Albin és gróf Szápáry Gyula is résztvettek, fejtegetvén, hogy sokkal nagyobb érdekek füződnek a 67-es elemek egyesüléséhez, mint azokhoz a mi nemzeti követelményeinkhez, melyek az egyesülésnek utjában állottak. Én ezt az alkalmat felhasználtam, hogy a kérdéssel a nyilvánosság előtt végleg leszámoljak. Március 7-én tartottam egyik leghosszabb és — barát és ellenfél egyhangu tanusága szerint — retorikai szempontból leghatásosabb beszédemet. Mivel ez a beszéd akkori politikám igazolását oly formában adja elő, amelynél jobbat ma sem tudnék találni, ideiktatom annak erre a tárgyra vonatkozó részét:

„Nem áll az, hogy a mi nemzeti politikánk összesége akár a magyar katonai akadémiában, akár a magyar kato-

nai oktatásban nyerne kifejezést. Valóban nem is fér talán össze az előadói szék komolyságával, hogy onnan politikai ellenfelekkel ily tréfa alapján küzdjenek, amely a zsurnalisztikai használatra megengedhető talán, de komoly parlamenti vitában meg nem állhat! Ama beszéd után, melyet Kovács Albert tisztelt barátom mondott s amelyben pártprogrammunk nemzeti tartalmát minden irányban kifejtette, nekem e téren kevés mondanivalóm van. Én a nemzeti politikát kezdettől fogva mindig ugy jellemeztem, hogy a nemzeti politika nevét csak oly politika érdemli meg, mely a nemzeti gondolatot a közélet minden megnyilvánulásába beleviszi. Az olyan politika, amely tilalomfát lát a közélet egyes, bármily fontos és bármily kényes nyilvánulása előtt, az olyan politika nem nemzeti politika, legkevésbé pedig az a politika, amely azt a tilalomfát éppen a katonai intézményekben látja. Méltóztassanak meggondolni, ez oly szempont, amely talán az 1868-iki törvényhozás előtt nem állhatott azzal a világossággal, amellyel mi azt látjuk: hiszen a legnagyobb bölcsesség, a legnagyobb előrelátás is rá volt szorulva a tapasztalás tanuságaira. Az 1868-iki törvényhozók pl. a nemzetiségi ügy fejlődését illetőleg nemes és szép illuziókban éltek, amelyeket a tapasztalás, sajnos, nem igazol, talán nagyrészben azoknak hibáiból, akik illetéktelenül és avatatlanul kezükbe vették 1875-ben az 1867-iki államférfiak örökét. A nemzetiségi kérdést, ennek elfajulását 1868-ban nem látták oly világosan, tehát az ellenszerek ama komplexumát sem láthatták, amellyel rendelkeznünk kell. És nincs hatalmasabb nevelőeszköz, nincs hatalmasabb egységesitő eszköz, mint a katonai szolgálat, mint a hadsereg. Ha a hadsereg nálunk nem nevel jó magyar állampolgárokat, akkor a többi intézmények, melyek erre a célra vannak berendezve, mindig csak félmunkát fognak végezni. És hogy a hadsereg nálunk jó magyar állampolgárokat nevelhessen, arra az a lépés, amelyet létező törvényeink keretében minden rázkódtatás nélkül megtehetünk, abban áll, hogy oly tisztikart létesitsünk, mely, maga is nemzeti szellemtől lévén áthatva, a hadsereg alárendeltjei szellemére ily irányban gyakoroljon befolyást.

Sokkal mélyebb gyökerekkel bir tehát az a küzdelem, mely köztünk e téren foly. Itten tulajdonkép a magyar nemzeti szellem és az osztrák összbirodalmi szellem küzd egymással. Mi igenis a közös hadsereget fentartani kivánjuk, ennek egységes szervezetét, vezényleti és taktikai egységét ; de épp ugy, mint az 1868-iki törvényhozók nem, mi sem tartjuk ezzel a szervezeti egységgel s a katonai szellemnek ezzel az egyöntetüségével ellentétben állónak azt, hogy a hadsereg magyar csapataiban a magyar nemzeti szellem bent legyen, képviselve tisztjei, képviselve vezetői által és ezáltal terjesztve a nép százezrei és milliói közt, akik mindnyájan a hadseregen mennek keresztül és akiknek itten nyert impressziói kihatnak egész életükre, egész állampolgári gondolkozásukra.

Az az ellenkező felfogàs, amely ily követelményektől elzárkózik, akár szándékosan, akár nem, azon a mélyebb gondolaton alapul, azon az igenis politikai gondolaton, hogy a hadsereg legyen az osztrák összbirodalmi szellemnek nevelőintézete és tulajdonképen, midőn e követelmények körül foly a harc, a körül foly a harc, vajjon nemzeti exisztenciánk ki legyen-e egészitve ama leghatalmasabb erők egyikének beillesztése által, amely egyáltalában nemzeti egységet, nemzeti szellemet előidézni képes, vagy pedig ez a hatalmas erő nálunk, a különben intézményeinkből kiküszöbölt, de alattomban minket még mindig kisértgető osztrák összbirodalom szellemének terjesztője legyen-e.

De hiszen ez csak részlet, gyakorlatilag a legfontosabb részlet, de mégis csak részlet, mert a mi programmunk kiterjed mindenre, ami szükséges avégett, hogy a 67-iki kiegyezés valósággá váljék. Ha nem ismerem el azt, amit Tisza István tisztelt képviselőtársam mondott, hogy tudniillik a kiegyezés nem csupán törvény, hanem politika, viszont azt a tételt állitom ezzel szemben, hogy a kiegyezés nem csupán egyes intézkedéseknek sokasága, hanem egyszersmind egy nagy közjogi alaptételnek megvalósitása. Ezt pedig én nem magyarázom bele, hanem ez benne van magában a törvényben, benne van a törvénynek praeambulumában.

A 67-iki kiegyezés csak a pragmatica-sanctio kettős

alapgondolatának formulázása, mely alapgondolatok egyike igenis az, hogy őfelségének többi országai és Magyarország addig, mig a trónöröklés rendje szerint a trónra hivatott dinasztiának tagjai uralkodnak, elválaszthatatlanul birtoklandók, tehát egymásnak védelemmel tartoznak; a másik alapgondolata pedig az, hogy Magyarország önálló nemzet, önálló állam, mely önálló nemzeti és önálló állami létének minden életnyilvánulásában kifejezésre kell jutnia. Kifejezésre kell jutnia a közös intézmények megjelenésében, a külföldi képviseletben; kifejezésre kell jutnia a magyar koronának külső megjelenésében; kifejezésre kell tehát jutnia a hadsereg nevelésében is, mely az ország jogai között fenn van tartva, mint minden, ami a hadsereg időnkint való kiegészitésére vonatkozik.

Ezek a mi követeléseink, melyek Magyarországnak kifelé való nemzeti önállóságát és fényét képviselik, s melyeknek kiegészitése az a belpolitika, melyet hasonló gondolat vezérel s melyet Kovács Albert tisztelt képviselőtársam oly helyesen és oly fényesen festett le a Ház előtt. Ez együttvéve alkotja azt a nemzeti politikát, melynek egyetlenegy részlete sem panacea önmagában, melynek azonban minden részlete annyira fontos, hogy ha bármelyikét abból kitörjük, a nemzeti politikának csak fragmentumait, de nem nemzeti politikát találunk. Nem az egyes panaceák, nem az egyik programmpont külön, sem a másik programmpont külön; sem a közjogi jogositványok érvényesitése külön; sem az anyagi bajok gondozása külön; sem a kulturális politika külön: hanem mindez együttvéve. A közjognak a maga integritásában való fentartása és érvényesitése, hol érvényesitve nincs; az ország anyagi erejének erősbitése a sulyos válságok közt, minden erőnkben álló eszközzel; az ország és a társadalom békéjének helyreállitása, a nemzeti kultura keresztülvitele, ameddig lehet, sima, de mikor kell, drasztikus eszközökkel is: ez együttvéve, ez egymást támogatva, ez az egységesitő gondolat. Nem mi vagyunk tehát azok, kik a nemzeti politika gondolatát összezsugoritjuk egy eltörpülő kicsinyességgé, mely imponálni nem képes. Ha most ismét visszatorlással akarnék élni, de nem akarok többé, az önök mult politikájára fordithatnám vissza

azt a vádat, hogy egész presztizsüket, egész politikai tartalmukat, mindazt, amivel a nemzetnek imponálni akarnak, egy aránylag nagyon kicsi pontban keresik. Mi minden ily panaceát, minden ily egységesitő eszmét, mint kiszakitott, külön eszmét visszautasitunk; mi csak a gondolatok ama komplexumában, melynek neve nemzeti politika, találjuk azt az egységesitő momentumot, mely a jelen pillanat sajnálatos szétziláltságában minket kiszabadithat és összetömörithet. Ehhez a politikához és annak minden részéhez én magamat kötve érzem, egész exisztenciámmal, egész politikai jellememmel. Én e mellett a politika mellett harcolni fogok még inkább, mint valaha, mert inkább, mint valaha vagyok meggyőződve annak helyességéről. De ha valamikor megtörténnék az, hogy engem tévedésről győznének meg; ha valamikor magam is belátom, hogy helytelen irányban vezettem a közvélemény ama részét, mely engem követ: akkor, tisztelt képviselőház, ismerném kötelességemet. Akkor nem tartanám hivatásomnak, hogy most már én képviseljem az ellenkező politikát: hanem akkor azt tartanám kötelességemnek, hogy miután politikai céljaim kitüzésében s a nemzetnek megkisérlett vezetésében tévedtem, álljak félre és ne igényeljem többé a vezető szerepét.

És, tisztelt képviselőház, midőn én ehhez az állásponthoz és a közélet erkölcsi felelősségének e felfogásához ragaszkodom, akkor azt követem, amit Angliának egyik legnagyobb szónoka, John Bright, ekkép fejezett ki: Azon fáradtam, hogy kifejtsek és fentartsak oly törvényeket, melyek, habár nem is hirdettettek ki Sinai hegyének mennydörgései között, mégis Istennek törvényei és mégis arra vannak rendeltetve, hogy a nemzeteknek biztossága és fejlődése rajtuk alapuljon."

A hatás az én pártomban és az egész ellenzéken tényleg elementáris volt. Egy időre azt hihettem, hogy felélesdt benne a régi lelkesedés és önbizalom — de csak egy időre, amint a következmények mutatni fogják.

Nem szándékozom a Bánffy-érának, amely 1899 február haváig tartott, összes kisebb-nagyobb eseményeit részletesen előadni, csupán azokra a főbb mozzanatokra szoritkozom, amelyek a mű céljának szempontjából különös fontosságuak.

És itt meg kell emlékeznem egy incidensről, amely az akkori hangulatra rendkivül jellemző, és amely további fejleményeiben külügyeink vezetését is kiváló módon befolyásolta.

1895 április havára esik az összeütközés Agliardi pápai nunciussal, és ebből folyólag gróf Kálnoky Gusztáv külügyminiszterrel, mely az utóbbinak váratlan bukásához vezetett. Agliardi nuncius ugyanis, aki nemrég foglalta el helyét, mint a pápa nagykövete az osztrák-magyar monarchiában, látogatást tett Esztergomban a hercegprimásnál, onnan eljött Budapestre is, ahol a katholikus világ őt fényes fogadtatásban részesitette. Mindez a kormány tudtával és beleegyezésével történt. De azután, mint előrelátható volt, az üdvözlő beszédek, a hirlapi interview-k hemzsegtek az egyházpolitikai reformokra való célzásoktól és a nuncius is tett azokra olyan megjegyzéseket, amelyeket, tekintettel diplomáciai állására, talán jobb lett volna mellőzni, és amelyeket a még mindig nagyon ideges liberális közvélemény Magyarország belügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak minősitett. Bánffy a külügyminisztériumot felkérte, hogy a Szentszéktől elégtételt kérjen. Kálnoky elismerte, hogy a nuncius nem járt el tapintatosan, de mielőtt Rómában eljárna, bővebb felvilágositásokat kivánt. Eközben egy szabadelvü-párti képviselő ez ügyben interpellált, és Bánffy meglehetősen harcias hangu válaszában már megtörténtnek mondta azokat a diplomáciai lépéseket a római Szentszéknél, melyeket Kálnoky feltételesen kilátásba helyezett. Ezzel tagadhatatlanul tullőtt a célon; de Kálnoky, ennél a higgadt és a végső finomságig kimüvelt államférfiunál érthetetlen módon, ráduplázott a magyar miniszterelnök hibájára egy nyilvánvalóan sugalmazott félhivatalos közlemény által, melyben Bánffyt nemcsak meghazudtolta, hanem „a diplomáciai szokásokban való járatlanságát" korholta. Bánffy egy ujabb interpellációra adott válaszban élesen replikázott.

Mindenki előtt világos volt, hogy a két férfiu nem működhetik többé együtt; bármennyire is irtózott a császárkirály minden személyváltozástól, bármennyire is iparkodott tehát a szakadékot betömni, nemsokára be kellett látnia, hogy kettőjük közt választania kell. Az áldozat pedig Kálnoky lett, nem mintha ő képviselte volna a csekélyebb értéket, vagy

mintha kevésbé birta volna az uralkodó bizalmát, — ennek épp ellenkezőjét bizvást állithatjuk, — hanem, mert a helyzet nem engedte egy ujabb magyar miniszterválságnak előidézését. A mélyebb belátásuak fájlalták Kálnoky távozását a külügyek vezetésétől, melyben nehéz körülmények közt rendkivül nagy okosságot, nyugodt hidegvért és ügyességet mutatott.

De a nagyközönség előtt ez a „diadal" egy közös miniszter fölött, aki még hozzá nem állott magyar-barát hirben (bár senki sem lobbanthatta szemére a legkisebb inkorrektséget sem Magyarországgal szemben), no meg aztán egy pápai nuncius és a „klerikálizmus kisértő réme" fölött, nagyon emelte Bánffy tekintélyét. Ehhez járult az a tagadhatatlan siker, melyet kormánya az egyházpolitikai törvények váratlanul sima végrehajtásában aratott, továbbá néhány erőteljes — talán tulságosan erőteljes — intézkedés a nemzetiségi pártok igazgatóival szemben, mely az átlag-közvélemény szájaize szerint volt. Tény, hogy azt a lekicsinylést, mely a Bánffy-kabinet kormányra lépését fogadta, egy bizonyos megbecsülés váltotta fel, és hogy helyzete lefelé ugy, mint fölfelé, kétségtelenül megerősödött. A továbbiakban látni fogjuk, miként fejlődött ez a megbecsülés tulbecsüléssé, mindenekelőtt magának a miniszterelnöknek saját lelkületében, de az udvarnál is, miként ragadta el őt, ugy, mint előzőleg — amit egy korábbi fejezetben elmondtam — Tisza Kálmánt, lehetetlen dolgok megkisérlésébe és ezzel a bukásba.

Kálnoky utóda a külügyminisztériumban Goluchowski Agenor gróf, bukaresti követ lett, egy szükebb hazájában nagy összeköttetésekkel biró lengyel főur, józan felfogásu, biztos kezü, minden kockázatos lépéstől visszariadó, tapasztalt diplomata, aki lengyel létére következetesen, és nem siker nélkül, Oroszországhoz való viszonyunk javitásán fáradozott, hogy ezzel az egyetlen fenyegető háborus veszélyt a monarchiától elháritsa. Lesz alkalmunk még ebben vagy a következő kötetben ezzel a nem eléggé méltányolt államférfiuval találkoznunk. De már itt meg kivánom mondani, hogy az a magyar közvélemény, melyet elfogult orosz-ellenességgel szoktak vádolni, és annak képviselői, pártkülönbség nélkül, teljes megértéssel fogadták és támogatták Goluchowskinak törekvéseit. Midőn később, a mürzstegi fejedelmi találkozás

eredményekép, valóságos megállapodások jöttek létre Oroszországgal, a magyar delegáció azok bejelentését egyhangu helyesléssel fogadta. „Milyen csodálatos látvány — irta nekem akkor egy kiváló diplomata barátom — egy *lengyel* miniszter, kit a magyar delegáció ünnepel, mert Oroszországgal megállapodásra jutott." A látvány csak olyanok szemében lehet csodálatos, kik teljesen félreismerték a magyar közvéleménynek mindenkor békés alaphangulatát; az ugynevezett „orosz-ellenesség" is, amikor felbukkant, kizárólag defenziv természetü volt, az orosz hóditási politikával felidézett aggodalmak kifejezése, de korántsem, „revanche pour Világos", vagy efféle érzelmi politika folyománya.

Az Agliardi-ügy lebonyolitásával körülbelül egyidejüleg, 1895 április havában történt meg Kossuth Lajos idősebb fiának, Kossuth Ferencnek visszatérése a magyar hazába és képviselővé választása a zalamegyei tapolcai kerületben. A közvélemény egy része aggodalommal, másik része nagy reményekkel üdvözölte ezt az eseményt. Kossuth Lajos temetése alkalmából Ferenc az eléje járuló küldöttségek egynémelyikének olyan beszédeket tartott, amelyek némileg ugy hangzottak, mint az 1849. évi Kossuth Lajos örökségének vállalása. Emlékszem, hogy akkor Károlyi István barátommal vacsorára hivtuk Kossuth Ferencet, hogy öt lebeszéljük minden forradalmi szerepléstől, mint amely az ország érdekével ellenkeznék. Visszatekintőleg, az ő egyéniségének teljes felismerése után, szinte komikusnak tünik fel ez az erőlködés. Soha kevésbé forradalmáregyéniség nem szerepelt a magyar közéletben, mint Kossuth Ferenc. Ellenben nyertünk vele egy nagyműveltségű, okos, józan itéletü államférfiut, aki minden utógondolat nélkül a perszonál-unió, tehát a pragmatica sanctio alapján állott és, amikor a függetlenségi párt vezetését átvette, a pártot minden szélsőségtől gondosan visszatartotta. Hiányzott benne az energia, hogy jobb belátását a szélsőséges és meggondolatlan elemek izgatásaival szemben mindenkor keresztülvigye. Mikor később elmondandó körülmények közt őfelsége minisztere lett, főleg azt tekintette feladatának, hogy a nevéhez füződő bizalmatlanságot eloszlassa, és az neki a tulságig sikerült. Bécsben nem féltek tőle, pedig bizonyos pontig ezt a félelmet fenn kellett volna tartani. Igaz, hogy itt

nehéz volt a középutat megtalálni. Kossuth Ferenc a függetlenségi párt liberális árnyalatához csatlakozott és nemsokára — de nem mindjárt — annak vezére lett. Én csak jóval később léptem vele szoros személyi viszonyba, mely igen meleg barátsággá fejlődött. Kevés olyan jószivü és nemesen érző embert ismertem, mint amilyen ő volt.

1895 nyarára esik első szereplésem az interparlamentáris béke-unióban, amely közpályámnak annyira fontos része lett, hogy arra már itt kissé bővebben kell kiterjeszkednem.

Az interparlamentáris unió, vagyis: a művelt nemzetek parlamenti tagjainak uniója és időnkinti együttes tanácskozása a béke fentartásának érdekében, az angol Randal Cremer és a francia Passy kezdeményezésére már 1890-ben létrejött és lassankint még több és több nemzet csatlakozásával egy laza szerkezetü világ-parlamentté bővült ki. Tulajdonkép nem is volt szerkezete, mert minden parlamenti tag puszta jelentkezés alapján saját nemzeti csoportjának és ezzel az uniónak is tagjává lett. A közgyüléseken pusztán az innen vagy onnan érkező tagok számától függött, hogy az egyes nemzetek milyen arányban vannak képviselve; a határozatok mindazonáltal a jelenlevők szavazattöbbségével hozattak. Egyedül az állandó tanácsban volt megállapitva minden nemzeti csoportnak két-két tag által való képviselete. Mindazonáltal ezek a gyülések bizonyos erkölcsi sullyal birtak, mely évről-évre növekedett. A kormányok számoltak velük és annak az országnak államfői is, amelyekben a közgyülés ülésezett, valamely alakban mindig kimutatták irántuk való érdeklődésüket és rokonszenvüket. 1895-ig Magyarországot csak egy-két tényleges vagy volt parlamenti tag képviselte a közgyüléseken; köztük állandóan jelen volt Pázmándy Dénes. Nemsokára azonban kidomborodott, hogy az interparlamentáris unió reánk nézve nem csupán a béke-eszmény szempontjából bir fontossággal. Azok a nemzetek ugyanis, amelyeknek nálunk fajrokonai voltak, és amelyek ezek közt államellenes izgatásokat szitottak, különösen a románok, az interparlamentáris konferenciákat arra használták fel, hogy Magyarország ellen izgassanak, és — a nemzetiségeknek állitólagos elnyomását a háboru veszélyét előidéző okok közé sorozván — ezen a cimen a mi nemzetiségi kérdésünket a

konferenciák napirendjébe becsempésszék. Azok a férfiak, akik hazánkat az előző konferencián képviselték, derekasan és sikeresen küzdöttek ez ellen a taktika ellen. Az 1895 szeptember havában Brüsszelbe összehivott konferencián azonban tanácsosnak látszott a magyar küldöttség megerősitése, mert kapcsolatosan a magyar állam millenáris ünnepélyével, Budapestre akartuk meghivni az 1896-ban tartandó legközelebbi konferenciát, és e meghivás körül nagy csata kifejlődését vártuk. Tudvalevő dolog volt ugyanis, hogy román részről annak elfogadását ellenezni fogják, és az ellenzés indokolásaképen fel voltak tálalhatók az összes nemzetiségi gravamenek, még pedig oly módon, hogy megvitatásukat megtiltani alig lehetett volna, mert ebben az összefüggésben csakugyan a konferencia elé tartozhattak. Az igazságszeretet kötelességemmé teszi annak megállapitását, hogy Bánffy miniszterelnök volt az, aki a politikai élet összes tényezőinek figyelmét, pártkülönbség nélkül, erre a helyzetre felhivta, és minket egy erőteljes, számban is jelentékeny és tevékeny magyar csoport megalakitására buzditott, különös sulyt fektetve azokra, akiket idegen összeköttetéseik és nyelvismereteik erre a küldetésre kiválóan képesitettek. Igy lettem én is a magyar csoport tagja, később annak elnöke és az interparlamentáris unió müködésének egyik nem jelentéktelen tényezője. Brüsszelbe Jókai Mór is eljött velem és ott igen szép francia beszédet mondott. Feladatunkat, minden nehézség ellenére, fényes sikerrel oldottuk meg. Budapest a következő évi konferencia székelyéül, valamennyi szavazattal öt ellen, elfogadtatott és a nemzetiségi kérdés becsempészésének kisérletei ettől kezdve teljesen megszüntek. Igy indultam meg többnyelvü szónoki pályámon, mely sikerekben nem volt szegény; igy jutottam és melegedtem mindinkább bele a nemzetközi béke-mozgalomba; igy szőttem becses külföldi összeköttetéseket a földgömb minden részén, melyeket hazám jó hirnevének és erkölcsi presztizsének érdekében gyümölcsöztetni iparkodtam. Közpályámnak ez a tevékenység fontos alkotórészévé vált, melyre még többször lesz alkalmam visszatérni. Azon férfiak sorából, akikkel az interparlamentáris unió révén összeköttetésbe jutottam, legyen elég itt a következőket megneveznem: Mr. Philip Stanhope (később Lord Wear-

dale), Mr. (később Lord) Bryce, az amerikai alkotmányról irt hires munka szerzője Angliából, akikkel igen meleg baráti viszonyt szőttem; D'Estournelles de Constant, Labiche, Léon Bourgeois, Hanotaux, Deschanel (a későbbi köztársasági elnök) Franciaországból; Bernaert, Descamps, Houseaux de la Haye, Vanderwelde Belgiumból; Van Houten Hollandiából és nagyszámu amerikai kiváló férfi, akikről még lesz alkalman szólni, köztük Roosevelt és Bryan. Magának az uniónak munkáját, a béke-mozgalom siralmas összeomlásának dacára, nem szabad lenézni; a későbbi hágai diplomáciai konferenciák tulajdonkép az unió konferenciái által előkészitett anyagot dolgozták föl; igy például a nemzetközi biróság tervezetét az épp előbb emlitett brüsszeli interparlamentáris konferencia dolgozta ki és Hágában ezt — némely módositással — egyszerüen elfogadták.

Visszatérve a belügyi helyzet fejlődésére és annak különösen engem érdeklő mozzanataira, meg kell állapitanom, hogy ugyanakkor a nemzeti párt belső életében is bizonyos uj fellendülés volt észlelhető. Sikeres parlamenti csatározások, melyekben az uj miniszterelnök nem játszott valami ragyogó szerepet, ismét emelték a párt önérzetét. 1895 augusztus vagy szeptember havában, Beöthy Ákos barátom képviselői beszámolója alkalmából, Kassán, a Rákóczi-emlékek által megszentelt e rokonszenves felvidéki metropolisban, fényes pártgyülésünk volt, melyen az összes szomszéd megyék résztvettek, és amely egész lefolyásában a nemzeti párt fénykorának benyomásait ujitotta meg. Valóban azt hittem, hogy tul vagyunk azon a politikai spleen-en, amely az egyházpolitikai éra végén a nemzeti párton erőt vett. Engem személyesen a Kassán egybegyült nagyszámu és fényes közönség elhalmozott a bizalom és ragaszkodás jeleivel. Összevetve az interparlamentáris konferencián elért sikerekkel, ezek a jelenségek valóban azt a látszatot keltették, hogy politikai hatalmi pozicióm ismét a régi lett.

De én már akkor éreztem — és a következmények meg is mutatták — hogy ez csak látszat volt. Azokat, akik lelkük mélyéből hibáztatták a hatalomrajutás alkalmának elmulasztását és a nemzeti követelményeink feláldozásával történő fuzió merev visszautasitását, csupán a személyes ragaszkodás

és hűség tartotta a párt kötelékében. A világ előtt teljes volt az egyetértés, de a benső hit sokaknál fogytán volt; akik pedig igy éreztek, azok sorában nem kisebb emberek voltak, mint p. o. Károlyi Sándor és Kovács Albert. Már Horánszky Nándornál is tapasztaltam bizonyos unottságot, de ez csupán a legbizalmasabb magánérintkezésben jutott kifejezésre; kifelé hüségesen osztozott velem a párt vezetésében és a következő évi választásokat a régi eréllyel és páratlan munkaképességgel intézte.

1895 végén már a következő évre kitüzött millenáris ünnep előkészitése foglalta el a kedélyeket. Engem is annyira megkapott annak az ünnepnek nagyszerü eszméje, hogy karácsony napján a párt hirlapi organumában, a „Nemzeti Ujság"-ban cikket tettem közzé, amelyben a milleniumi ünnep idejére a pártok közt fegyverszünetet inditványoztam, azzal a feltétellel, hogy a kormányzati szellemből a pártosság kiküszöböltessék és, a választások tisztaságának és szabadságának törvényes biztositása által, a pártok küzdelméből a méregfog kihuzassék. Bánffy ujévi beszédében sietett ezt az ajánlatot elvben elfogadni, de az ellenzéki pártok körében a hatás igen vegyes volt. Én mindazonáltal ragaszkodtam eszmémhez és a képviselőházban önálló inditvány alakjában kifejtettem azokat a biztositékokat, amelyeket a fent jelzett célok elérése tekintetében kivántam. Ezek főbbjei voltak: a közigazgatási biráskodás létesitése (ami megtörtént), a tisztviselők fegyelmi jogának és egyáltalán szolgálati pragmatikájának megállapitása (ami mai napig sem valósult meg), szigoru törvényes intézkedések a választási korrupció, a hivatalos presszió és a választási elnökök visszaélései ellen. Ez utóbbi követelmények egy része a Kuria választási biráskodásáról szóló törvényben megtestesülést nyert, de, amint a következmények megmutatták, csak papiron. Ez az egész törvény, mely, bár a Bánffy-kormány idejében alkottatott meg, Szilágyi Dezső müve volt és az ő nagy, de néha tulszubtilis elméjének bélyegét hordta magán, a gyakorlatban azonban teljesen csütörtököt mondott.

Szilágyi sokáig ellenezte a választási biráskodásnak a rendes biróságokra való ruházását. Egyrészt a parlament szuverénitását, másrészt a biróság tekintélyét féltette attól,

ha ilyen, politikai természetü kontroverziák ez utóbbi hatáskörébe utaltatnak. Mikor végre nem zárkózhatott többé el attól a — különben általános — tapasztalástól, hogy politikai testületek, melyekben a pártok a hatalom birtokáért küzdenek, képtelenek arra, hogy csak félig-meddig is kielégitő igazságszolgáltatást gyakoroljanak, ezt a kelletlenül elfogadott uj meggyőződést elmés kombináció, t. i. az itélkezés kettéosztása utján akarta régi aggodalmaival kiegyeztetni. Az ő javaslata szerint, mely törvény erejére emelkedett, a Kuria a mandátum érvényessége felett csak azokban az esetekben itél, amelyekben egy matematikailag megállapitható tényálladék szolgálhat az itélet alapjául. Ahol ilyen tényálladék nincs, ahol tehát általános benyomásokra alapitott erkölcsi meggyőződés szerint kell itéletet mondani, ott továbbra is a képviselőház biráló bizottságai illetékesek. Szilágyi ezt az eredeti eszmét javaslatában gyönyörüen kicirkalmazta és nagyon büszke volt rá ; azt hitte, hogy vele az egész világnak utat mutatott. Ámde, mivel választási ügyekben a matematikailag megállapitható tényáiladék majdnem mindig hiányzik, a gyakorlati eredmény az volt, hogy a Kuria biráskodása papiron maradt és igy papiron maradtak azok a garanciák is, melyeknek értéke a pártatlan és szigoru itélkezéstől függ. Ki tudná számszerint megállapitani, hogy egy főszolgabiró pressziója hány választónál érvényesült, vagy hogy a feles földek elvonásától való félelem hány választót befolyásolt? De még a direkt vesztegetést is ritkán lehet többre, mint a megvesztegetettek egy kis töredékére nézve megállapitani. Gyakorlatilag tehát ma is fennáll a választási visszaélések mentessége attól az egyetlen követelménytől, mely azokat megfékezni képes, t. i. a mandátum megsemmisitésétől.

Feltünő, hogy mikor annyi szó esett a választások szabadságáról és biztosságáról, sőt az egész ellenzéknek ez volt egyik legfőbb gondja, a választói jognak tágitása eszmekörünktől teljesen távol állott. A liberálisok sem gondoltak rá, Szilágyi Dezső legalább is nem tartotta égetőnek a problémát. Ha a liberális éra egyik legfőbb mulasztásának kell mondanom azt, hogy nem tágitotta fokozatosan a választói jogosultságot, ugy, amint az angol törvényhozás folyton tette, és hogy ekkép egyszerre, átmenet nélkül jutottunk az álta-

lános szavazati joghoz, mint elutasithatatlan követelményhez, akkor ezt a szemrehányást önmagamra is kell alkalmaznom. Nekem is, és a hozzám közel álló politikusoknak is a Fejérváry-éra tapasztalásain kellett keresztülmennünk; látnunk kellett, hogy mennyire gyenge a *nemzet* fogalma, amig a *népnek* egy része kivüle áll és azt a jogfosztás gondolatával köti össze; sulyos tapasztaláson kellett keresztülmennünk, hogy szemünk megnyiljon egy különben elementáris igazság előtt. Ezt a sulyos fogyatkozását politikai előrelátásomnak be kell vallanom és ki kell egyuttal emelnem, hogy az összes akkori politikai tényezők közt egyedül Ugron Gábor birt azzal az éleslátással és bátorsággal, hogy az általános szavazati jog elvét programmjába felvegye, a jámbor liberális elmék nem csekély szörnyüködésére.

Egyébként az 1896. évnek első három negyedét hazánk ezeréves fennállásának ünnepélye töltötte be, mely mellett az apró parlamenti csatározások kevés figyelmet keltettek. Az én „Isten-békém" azokat, dacára minden gáncsvetésnek, amellyel találkoztam, különben is tagadhatatlanul enyhitette. A millenáris ünnep maradandó emléke az a lapidáris irályu gyönyörü törvény, melyben a nemzet államának ezeréves fennállásáért hálát ad az Egek Urának és mindazoknak a földi tényezőknek, melyek az Ő gondviselésének eszközei voltak. Ennek a törvénynek szerzője Horánszky Nándor. Amint tervezetét a kormánynak és a pártok vezetőinek bemutatta, mindenki annyira el volt ragadtatva, hogy azt szó nélkül elfogadták. Másik kimagasló mozzanata Vaszary Kolozs hercegprimásnak a május 3-án tartott hálaadó istentisztelet alkalmából elmondott ünnepi beszéde, melynél ragyogóbb összefoglalását az istenfélelemnek és hazaszeretetnek, a királyhüségnek és a nemzeti önérzetnek elgondolni is lehetetlen. A junius elején lefolyt — Benczur ecsete által megörökitett — fő-ünnepélyen, melyen király és országgyülés egymást üdvözölték, nem lehettem jelen, mert épp akkor atyámnak egy sulyos megbetegedése Eberhardra szólitott. Benczur mester ennek dacára odafestette az én fejemet a képre, a magasabb történeti igazságot egy véletlen körülménynek föléje helyezve; de valójában nem voltam ott és csak olvasás utján gyönyörködtem Szilágyi Dezső üdvözlő-

beszédében, mely Magyarország törvényes függetlenségét és nemzeti egységét jelölte meg, mint állami létünk pilléreit; de a királyi válaszban csupán az egység gondolata talált visszhangra, a függetlenségről szó sem esett, ellenben a pragmatica sanctio által megállapitott kötelékről igen. Nincs ez utóbbi ellen semmi kifogásom; de ha az előbbi elmarad, akkor nem fedi azt a közjogi alapfelfogást, amelynek a király legfőbb őre, és amelynek a magyar állam ezeréves ünnepén királyi szózatban kifejezésre kell vala jutnia.

Az év eseményei közt ki kell emelnem a szeptember elején nagy fénnyel és erkölcsi sikerrel lefolyt interparlamentáris konferenciát, melyen Szilágyi Dezső elnökölt és kivülem főleg Széll Kálmán és Pulszky Ágost szerepeltek. Fő eredménye az orosz birodalom tanácskozó testületeinek meghivása volt az interparlamentáris unióba való belépésre. Az eszme tőlem támadt. Abból indultam ki, hogy a békemozgalom e legfőbb nem-hivatalos orgánuma nem teljes, ha Oroszország abban képviselve nincs; fölkérendőnek véltem tehát az orosz kormányt, hogy a birodalmi főtanácsnak, vagy a Zemsztvók szövetségének engedje meg az interparlamentáris unióhoz való csatlakozást. Az inditvány a konferencián is erős ellenzékre talált, de hosszu és szép vita után, melyben élénken részt vettem, nagy szótöbbséggel keresztülment. A cári kormány, mikor a konferencia határozata vele közöltetett, udvarias alakban visszautasitotta azt a gondolatot, hogy a birodalom tanácskozó testületei ilyen joggal felruháztassanak és — legalább ebben a vonatkozásban — parlamentet játszhassanak. Akkor még erősen ragaszkodtak Oroszországban az autokráciához. De, amint beavatott forrásból tudom, ez a meghivás inditotta Miklós cárt arra, hogy a maga módja szerint valamit tegyen a világbéke érdekében és a hágai békeértekezleteket kezdeményezze. Ma ez az egész hágai békemű egy meghiusult kisérlet emlékét képviseli; de akkor nagy reményeket lehetett hozzája füzni és valóban alkotott is egyet-mást, ami a reményeket megalapozta, p. o. a nemzetközi választott biróságot a brüsszeli interparlamentáris konferencia javaslatai alapján. Az az összefüggés tehát, amely a cári kezdeményezés és a buda-

pesti gyülés akciója közt megállapitható, nem kevéssé emelte az utóbbinak jelentőségét.

Ámde ez az év, amelynek három első negyede olyan történelmi ténykedések közt folyt le, igen csunyán végződött, az októberben megindult országgyülési választásokkal. Nem szándékozom e választási küzdelem részleteit ecsetelni. Akinek emlékezése odáig visszanyul, tudja, hogy a hirhedtté vált Bánffy-féle választások hatósági erőszak és korrupció tömeges alkalmazása tekintetében mindent felülmultak, amit addig valaha tapasztaltunk. Ezt csak akkor tagadták, a küzdelem hevében és a győzelem mámorában, szabadelvü-párti részről; később mindenki elismerte, ugy hogy erről az akták le vannak zárva. A számszerinti eredmény meg is volt. A nemzeti párt 57 tagból 32-re, a függetlenségi Ugron-frakció 47-ről 8-ra olvadt le, a néppárt csak 68 mandátumot birt elérni. Csak a függetlenségi Kossuth-párt tudta 50 főnyi létszámát megtartani, részint a Kossuth-név varázsa miatt, részint mert a többi, „klerikálisoknak" elkeresztelt ellenzéki pártokhoz képest bizonyos kiméletben részesült. Nem tagadom, hogy ebben az eredményben része volt a még le nem hült „liberális" láznak is, valamint a nemzeti párt lappangó belső betegségének, bár pártunk minden tényezője magát teljes erővel belevetette a küzdelembe; de a korrupció és erőszak fegyvereinek mértéktelen felhasználása nélkül ilyen eredmény nem lett volna elérhető.

Pedig nagyon rövidlátó volt az a politika, mely ezekkel az eszközökkel erőszakolt ki egy aritmetikai diadalt, mert a számban megfogyott ellenzék nemcsak oly mélységes elkeseredéssel jött a parlamentbe, mely minden békés együttmüködést kizárt, hanem azzal a meggyőződéssel is, hogy neki nem alkotmányos kötelessége egy ekkép létrejött választási verdikt előtt meghajolni, hanem hogy neki ezzel szemben minden meg van engedve, amivel a nemzeti akarat ilyetén meghamisitását megtorolhatja, annak sikerét meghiusithatja. Ha később elitélőleg irok majd a szinte rendszerré vált obstrukciókról, nem szabad elfelejteni, hogy azok gyökerüket és erkölcsi igazolásukat azokban a választásokban birják, amelyek a parlamentárizmus lényegét, a nemzeti

akarat szerint való kormányzást hazug formasággá sülyesztették.

Ezeknél a választásoknál a kormány az én megbuktatásomra is pályázott, Jászberényt akarta tőlem elhóditani, először az igazságügyminiszter felléptetésével, akinek megválasztása a város sajgó fájdalmának orvoslását, törvényszékének visszaállitását tette volna valószinüvé, amire ellenzéki képviselő mellett nem volt kilátás; továbbá rengeteg pénzköltekezéssel, mely ezt az évek óta tiszta kerületet is a korrupció szennyes vizeivel készült elboritani. Sikerült is a közönségnek egy részét megtántoritani; de a többség jellemszilárdsága és ragaszkodása ezzel a kemény megpróbáltatással szemben is megállotta helyét, és igy mandátumomat megtartottam. Jellemző, hogy annak a pártnak, amely az ottani küzdelemben a legcsunyább eszközöket alkalmazta, még arra is volt bátorsága, hogy az én tiszta fegyverekkel kivédett mandátumomat peticióval megtámadja, természetesen sikertelenül, de azzal a célzattal, hogy azt gyanussá tegye és erkölcsi értékét, vele az én pozicióмat is, leszállitsa. Szerencsére nem akadt ember, aki ennek a taktikának felült volna.

Az unfair módon megvert ellenzék elkeseredett hangulata mindjárt az uj országgyülés felirati vitájában megnyilvánult. Az ellenzéki pártok felirataiban és a mellettük elmondott beszédekben nem volt többé szó programmokról, hanem csupán a kormány erőszakosságainak, a nemzeti akarat meghiusitásának bevádolásáról. Ha most elolvasom azt a beszédet, amelyet ennél a fölirati vitánál elmondtam, alig ismerek magamra, annyira metsző éles és szenvedélyes volt annak hangja. El lehet képzelni, hogy milyen hangnemből beszélt Ugron Gábor. Szóval az ellenpárton csakhamar érezték, hogy ebben a módfeletti „győzelemben" nem lesz köszönet. A szabadelvü-párt többsége normális választási eljárás mellett is biztositva volt, mint minden kormányé, egészen rendkivüli körülményektől eltekintve, aminők akkor nem forogtak fenn. Sőt az egyházpolitikai törvények kersztülvitele, a millenáris ünnepnapok fénye, az Ausztriával megindult közgazdasági tárgyalások elején mutatott erély — végeredményüket a következőkben fogjuk látni — kedvező hangulatot teremtettek a

kormány mellett. Csupán arról volt tehát szó, hogy az ellenzék szavazatainak számát 40—50-nel csökkentsék, aminek gyakorlatilag semmi jelentősége nem volt. Evégből alkalmazták a küzdelemnek azon unfair eszközeit, amelyek a — gyakorlatilag értéktelen — célt ugyan elérték, de viszont olyan ellenzéket teremtettek, mellyel lehetetlen volt megélni, holott nagyobbszámu, de el nem keseritett ellenzékkel nagyon szépen lehetett volna együtt dolgozni. Az 1896. évi választások ekként való vezetésében már megnyilvánultak Bánffynál a cézári őrületnek első jelenségei, korábban, mint annakidején a sokkal nagyobb egyéniséget képviselő Tisza Kálmánnal. A látszólagos siker ezt a lélektani processzust siettette, miglen csakhamar bekövetkezett a bukás, melynek igen tanulságos körülményeiről kell a továbbiakban beszámolnom.

Egyelőre, az indulat első kitörései után, a dolgok ismét a rendes mederbe látszottak visszatérni. Pártom hangulata a választási vereség által nem javult ; az, amit előbb politikai spleennek neveztem, lappangva bár, de határozottan megnövekedett. Mindinkább erőt vett a lelkeken az a tudat, hogy rendes eszközökkel nem boldogulunk és várták a rendkivülit, amely váratlan alakban 1898 végén csakugyan bekövetkezett. Abból, ami addig történt, csupán két mozzanatot kell kiemelnem, mint amely a jövő kialakulására befolyással birt. De a politikai elbeszélést itt félbe kell szakitanom, hogy egyéni életemnek ekkor bekövetkezett boldogitó fordulatáról beszéljek : nősülésemről.

Ötven éves voltam, és mind magam, mind barátaim, befejezett, megmásithatlan ténynek tekintették agglegénységemet. Szegény édesatyám is, aki pedig annyira szerette volna fiát a családi élet melegségében elhelyezve látni és még unokákat ringatni ölében, lemondott volt erről a reményről és ezt a tárgyat már sohasem emlegette. Isten azonban, véghetetlen jóságában, máskép határozott rólam. A „véletlen"-nek nevezett körülmények láncolata folytán találkoztam Mensdorf-Pouilly Clotilde grófnővel, a bécsi arisztokrácia egyik ünnepelt nőtagjával, és e találkozásokból előbb kölcsönös intellektuális érdeklődés, később az a vonzalom született, mely az oltárhoz vezetett. Alig lehetett különbözőbb miliőt képzelni, mint azt, amelyben ő, és azt, amelyben én mozogtam. Az eszmekör,

amelyben ő felnőtt, politikai tekintetben az enyémnek éppen ellenlábasa volt. És ő mégis nagy szivvel és nagy lélekkel megtette a nagy lépést és megtette egészen. Tudta, hogy az én nőm nem lehet más, mint szivvel-lélekkel magyar ; tudta — mert hiszen az első fiatalságon ő is tul volt —, hogy ez mit jelent, és elhatározta magát utógondolat és visszapillantás nélkül. Mikor e sorokat irom, ezüstlakodalmunk napjához közeledem, és e 25 év alatt nem volt köztünk a diszharmóniának egy pillanata sem, nem volt az a nehéz óra, — pedig ilyenekben bőven volt részünk — amelyben nála vigaszt, tanácsot, erőt nem találtam volna. Édesatyám pedig első unokáját még karjába vette ; a másik kettő születését már nem élte meg. Ezekben az emlékiratokban mentől kevesebb helyet adok személyes élményeimnek ; de amint gyermekkorom benyomásait és szüleim befolyását egyéniségem kialakulására meg kellett emlitenem, ugy arról az áldásról is meg kell emlékeznem, mely életem második részére, közpályám nehezebb második negyedszázadára, nősülésemből háramlott és a hála adóját kell lerónom annak a nőnek, aki egész gondolat- és érzelmi világomnak, tevékenységemnek, viszontagságaimnak, sikereimnek, jó- és balsorsomnak hű osztályosa lett.

Visszatérve a közügyekhez, be kell számolnom a Bánffy-éra egy vivmányáról, melyet olyanul el nem ismerni lehetetlen és amely a nemzeti párt helyzetére természetszerüleg nagy visszahatással volt. 1897 tavaszán báró Fejérváry Géza honvédelmi minszter törvényjavaslatot nyujtott be a honvédségi oktatás fejlesztéséről, mely szerint a Ludovika Akadémia valósággal katonai akadémiai szinvonalra emeltetett, mellette egy honvéd-főreáliskola és két honvéd-hadapródiskola szerveztetett, azzal, hogy az ezekben az intézetekben nevelt tisztek a közös hadseregbe is fölvehetők. A hatás óriási volt ; a nagy-osztrák körök dühöngtek : „Die Honvedisierung der Armee", ez volt a jelszó, mely alatt az eddig előttük népszerü honvédelmi miniszter ellen megindult a sajtóhadjárat. A magyar közvélemény lelkesedéssel fogadta a váratlanul bekövetkezett nemzeti jellegü katonai reformot ; a nemzeti párt körében pedig az a felfogás emelkedett tulsulyra, hogy ezzel meg van valósitva az ő katonai programmjának javarésze.

Ha csak a formulázott következtetéseket tekintjük, me-

lyeket sokkal messzebbmenő premisszáinkból levezettünk, ez a felfogás nem volt helytelen ; a párt nagyrésze pedig örült, hogy egy fölfelé imposszibilis katonai programm nyügétől szabadult és sietett ezt ki is mondani. Én, bár őszintén örültem ennyi haladásnak is, nem éreztem igy. Hiszen nekem a nemzeti katonai oktatás csak egy részlet volt a nemzeti hadsereg gondolatköréből. De miután a széles premisszából kifejezetten jóformán csak ezt a konzekvenciát vontam le, mivel igy a betü is ama felfogás mellett szólt, nem tudtam azzal szembeszállani. Átment tehát a párt zömének köztudatába, hogy most már csupán a Bánffy-féle erőszakosságok kiirthatatlan emléke akadályozza meg a fuziót, és ezzel az ellenzéki szerep megunottságának érzése mind általánosabbá és erősebbé lett.

A tovább elöadandók megértésénél a pártnak ezt a lelkiállapotát kell szem előtt tartani. Lehetetlen annak jogosultsága elől elzárkózni, hogy az ellenzék nem akart szóbaállani azzal a kormánnyal, amely vele szemben a választásoknál oly hallatlan erőszakosságokat követett el. Másrészt azt is méltányolni kell, hogy olyan siker után, mint aminőt a katonai oktatás terén elért, és amelyet nemsokára követett Vilmos császárnak királyunknál Budapesten tett látogatása és itt elmondott hires pohárköszöntője, a kormányelnök önérzete, valamint párthivei és a semleges közönség előtt való tekintélye nagyon megnőtt. Ő a választásoknál levert ellenzékkel most már nem is kereste a fuziót, ugy hogy erről soha kevesebb szó nem volt, mint akkor, mikor tárgyi akadályai, legalább felszines felfogás szerint, leginkább csökkentek. Ezek a lélektani mozzanatok egy igen sivár parlamenti helyzetet teremtettek, melynek jellemzéséhez tartozik az obstrukciónak egy sajtónovella körül támadt első kisérletezése, hogy ugy mondjam : próba-kanterje. A kormány ugyanis 1897 tavaszán a sajtótörvény módositásáról szóló javaslatot nyujtott be, melynek leginkább kifogásolt 16-ik szakasza a magánbecsület ellen elkövetett sajtóvétségeket kivette az esküdtbirósági illetékesség köréből és a rendes biróság elé utasitotta. Az ellenzék, nem éppen helytelenül, de nagy tulzással, ebben a sajtószabadság megtámadását, az 1848. évi törvényhozás egyik legszebb szabadsági vivmányának áttörését látta és az obstruk-

ciónak — akkor még csak a „beszédes-obstrukciónak" — fegyvereivel küzdött ellene körülbelül két hónapig. Az ügy azzal a kompromisszummal nyert megoldást, hogy közhivatalnokok, állami vállalkozók és más olyan egyének becsületbeli sérelmei, akiknél az egyéni szempont a közérdektől alig volt elválasztható, továbbra is esküdtszéki eljárás alá esnek. A próba-obstrukció tehát határozott sikert aratott.

A puskaporos hangulat dacára azonban ugyanez év őszén abba a helyzetbe jutottam, hogy — meggyőződésem és lelkiismeretem sugallatát követve — nagy szolgálatot tegyek a kormánynak. Az Ausztriával folyamatban lévő közgazdasági kiegyezési tárgyalások ugyanis akkor teljesen megfeneklettek, még pedig nem a magyar kormány hibájából, hanem annak a felfordulásnak a következtében, mely az osztrák Reichsrathban beállott. Ott a Badeni-kormány kisérletezett a nemzetiségi viszályok elsimitásával, a német hegemónia rovására, azzal az eredménnyel, hogy az osztrák parlamentben minden tárgyalás lehetetlenné vált. A kiegyezés ügye amugy is nehezen haladt; különösen az osztrák kvóta-követelések és az azokkal kierőszakolt junktim teremtettek olyan helyzetet, mely az 1897 végén lejáró vám- és kereskedelmi szövetség felmondásához vezetett. Nem emlékszem, sikerült-e 1897 őszén a két kormány közt megegyezést létesiteni; de ha ez meg is lett volna, az 1867 : XII. tc. világos rendelkezései értelmében lehetetlen volt annak érvényt szerezni, mert, bár Ausztriában a megállapodásokat az osztrák alkotmány hires XIV. szakasza alapján lehetett volna rendelettel életbeléptetni, de a mi előbb idézett törvényünk a vámszövetség létesitését kifejezetten a két országgyülés megegyezéséhez kötötte. Világos volt tehát, hogy, mivel a régi vámszövetség felmondatott, és igy annak a törvény értelmében való automatikus fentartása ki volt zárva, 1898 január 1-én a külön vámterület jogi állapotába jutunk.

Amde a vámsorompó tényleges felállitása, a szükséges előkészületek nélkül, amelyekre már nem volt idő, legyőzhetetlen akadályokba ütközött; a kormánynak pedig különben sem állott szándékában az osztrák parlamenti viszonyoknak — esetleg csak muló — zavarát a külön vámterület létesitésére felhasználni, mert közgazdasági politikája odairányult,

hogy — bizonyos feltételek mellett — a vámközösség fentartassék. Ebből folyólag a kormány 1897 november havában olyan törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé, amely, megállapitva a külön vámterület jogi állapotának beálltát, a két állam közti gazdasági viszonyt önálló intézkedéssel, de a kölcsönösség feltételéhez kötve, a következő évre a szabad forgalom alapján szabályozza, tehát a vámközösséget tényleg fentartja.

A függetlenségi párt, amelynek programmpontjaihoz tartozott a külön vámterület, természetesen nagy ellenszenvvel fogadta ezt a megoldást és erős harcra, talán obstrukcióra készült ellene. Én azonban erre az álláspontra nem helyezkedhettem, először azért nem, mert kellő feltételek mellett akkor én is a közös vámterület eszméjének hive voltam ; de másodszor azért sem, mert a külön vámterületbe semmiesetre sem lehetett, hogy ugy mondjam: belepottyanni, saját öntudatos elhatározásunkon kivül, egy másik államban beállott zavarok folytán ; az átmenet mindenesetre gondos előkészitést követelt volna, melynek mellőzése sulyos gazdasági rázkódtatásokat idézett volna elő. Én tehát a dolgok akkori állásában a kormány javaslatában foglalt intézkedést tartottam egyedül helyesnek és kötelességszerüen melléje állottam. A függetlenségi párt ezt természetesen annál inkább zokon vette, mert az én állásfoglalásom az ő akcióját nagyon megbénitotta. Saját pártom sem volt tőle elragadtatva, bár érdemben nem zárkózhatott el annak helyességétől és végre magáévá is tette. Viszont a szabadelvü-párt szemében egyszerre nagy emberré lettem és beszédem elmondása után olyan ünneplésben részesültem, amilyenben ritkán volt részem. Valóban nagyon nehéz helyzeten segitettem át a kormányt, ami ellenzéki szempontból talán taktikai hiba volt ; de oly nagy országos érdekek forogtak kockán, hogy hütlen lettem volna önmagamhoz, ha az ellenzéki érdeket föléjük helyezem. Jellemző az akkori európai felfogásokra, hogy az angol nagykövet is felkeresett szerencsekivánataival azért a nagy szolgálatért, melyet a monarchia szilárdságának és ezzel Európának tettem. De hadd álljon itt a nagy parlamenti diadalnak egy humoros utójátéka is, példájaként annak, hogy miként vegyül az életben a magasztos a triviálissal. Mikor ugyanis beszé-

dem befejezése után, emelkedett hangulatban, a tanácskozóteremből a Ház folyosójára kimentem és ott is körülvett a siker atmoszférája, a gratulálók és éljenzők sokasága, nagy izgalomban hozzám tolakodott inasom, aki hazulról azzal a hirrel jött, hogy feleségem daxli-kutyáját, a háznak általános kedvencét, egy meggondolatlan szóló-sétája közben elfogta és bevitte a kutyapecér. Mit volt tennem, mint otthagyom az egész dicsőséget és a nap javarészén át végigszaladnom az összes instanciákat, mig végül a Rákosmezején levő fogdájából személyesen kimenthettem a delikvenst. Bennem elég derült életfilozófia lakik, hogy a földi dicsőség felszinességét élénken éreztető e kis epizódnak humorát élvezzem és ebben az élvezetben akarom részesiteni olvasóimat is ; mert igazán nem rossz kis genre-kép a kutyapecér-keresésbe átcsapó parlamenti diadal.

Engem különben az élet komolyabb alakban is üldözött hasonló kontrasztokkal, amelyek — ha ideig-óráig kinosak is — de az önnevelés szempontjából, az elkapatottság veszélyével szemben, igen hasznosak. Nem tekintve azokat az eseteket, amelyekben balsiker nyomon követte a látszólagos diadalt — és ilyen sem hiányzott közpályámon, — legnagyobb politikai sikereim gyakran estek össze valamely sulyos vagy szomoru családi eseménnyel. Igy p. o. a millenáris diszmenettől, melynél bizonyára tüntető ünnepeltetésben lett volna részem, atyám sulyos megbetegedése miatt távol kellett maradnom ; Bánffy bukása pillanatában, mielőtt annak politikai eredményeibe döntőleg befolyhattam volna, atyám halálos ágyához kellett távoznom ; a koaliciós kormány megalakulása után, az országgyülést megnyitó trónbeszédtől, melyben öszszes reményeink és illuzióink ragyogó kifejezést nyertek, egyenesen nővérem temetéséhez kellett utaznom. Szóval ritkán adatott nekem, hogy egy sikert kiélvezhessek, ami talán igen üdvös volt reám nézve, mert azok a „kiélvezések" az önteltségnek és önámitásnak melegágyai.

Visszatérve az események ecseteléséhez, meg kell állapitanom, hogy annak a látszólagos közeledésnek, amely az imént vázoltak folyományaként a látóhatáron feltünt, semmi következménye sem volt. A lelkek elkeseredése sokkal erősebb volt, semhogy az álláspontoknak egy konkrét esetben

való találkozása a helyzetet állandóan befolyásolhatta volna. De nemsokára olyan tények állottak elő, amelyek az ellenzéki szellemet nem csupán fokozták, hanem annak komoly tartalmat is adtak.

Az egész 1898. évet a közgazdasági kiegyezés bizonytalanságai töltötték be. Ausztriában a Badeni-kormányt gróf Thun Ferenc kormánya váltotta fel, melyről ugy látszott, hogy a pártokkal modus vivendi-t fog találni, és a kiegyezés alkotmányos lebonyolitását el fogja érni. Magyarországon főleg a függetlenségi párt kisérte ezeket a vajudásokat gyanakvó figyelemmel és a kormányt folyton azzal a kérdéssel zaklatta, hogy mit fog tenni, ha Ausztriában ismét nem sikerül a kiegyezési javaslatokat parlamentáris módon elintézni, és igy az év végén hasonló kényszerhelyzet előtt állunk, mint 1897 őszén. A kormány azonban a válasz elől kitért, mondván, hogy ezzel a kérdéssel nincs oka foglalkozni, mert bizik az osztrák parlament munkaképességében. Ez az elodázó álláspont kétségtelen jogosultsággal birt az év első kétharmadában, amikor csakugyan nem lehetett a magyar kormánytól kivánni, de ildomos sem lett volna részéről, hogy az osztrák parlamenti élet bomlásának eshetőségével foglalkozzék. De amint közeledett az ősz és a pártok rakoncátlankodása folytán a Reichsrath elnapolásai egymást követték, és igy mind valószinütlenebbé vált a kiegyezés parlamenti elintézése Ausztriában, a kérdés nálunk is akut jelleget öltött és a függetlenségi párt izgatott hangulata átragadt a többi ellenzéki pártokra is. Még a kormánypárton is tekintélyes hangok emelkedtek, amelyek az osztrák viszonyok bomlásával szemben a gazdasági különválást javasolták. A nemzeti párt szeptember 5-én tartott értekezletén minden eshetőséggel szemben az elhatározás teljes szabadságát tartotta fenn magának és kimondotta, hogy 1897 végén egy kivételesnek látszó helyzetben elfoglalt álláspontja nem szolgálhat precedensül abban az esetben, ha az osztrák parlamenttel való megegyezésnek (melyet az 1867 : XII. tc. a vámközösség föltételeként követel) állandó lehetetlensége állana elő. Ezt a kijelentést megismételtem október 17-én elmondott jászberényi beszámoló-beszédemben. A függetlenségi párt már október 5-én kimondotta az általános, minden javaslatra kiterjedő obstrukciót, mind-

addig, mig a kormány a kiegyezési kérdésekben szint nem vall.

Ez a szinvallás sehogysem akart bekövetkezni; pedig akkor tárgyilag indokolt volt annak megsürgetése, mert a mult év végén létrejött ideiglenes rendezés lejáratától már csak két és fél hónap választott el minket, és világos volt, hogy az osztrák parlament ennyi idő alatt az egész kiegyezési anyagot még abban az esetben sem intézhetné el, ha munkaképessége teljesen helyreállana, amire a legkisebb kilátás sem mutatkozott. De nem csupán a kormány hallgatása izgatta a közvéleményt, hanem azok az ellenőrizhetetlen hirek is, melyek szerint Ischlben, őfelsége nyári tartózkodási helyén, a mi kormányunk hozzájárulásával olyan megállapodás jött létre, hogy a vámközösség tényleges állapota mindaddig fentartatik, mig a törvényhozás másképep nem intézkedik. Ez a terv, mely az *„ischli klauzula"* név alatt ismeretes, a vámpolitikai téren megismételte volna a közösségi helyzet állandósitásának azon kisérletét, amelyet a véderő terén az 1899. évi véderőjavaslat hirhedt 14. §-a tartalmazott és amelybe Tisza Kálmán belebukott. A kormány egy szóval eloszlathatta volna az ebből a hirből keletkezett felhőt, ha azt egyenesen és nyiltan meghazudtolja; de ez a szó nem mondatott ki és igy az ellenzéknek a hir valódiságában hinni kellett. Mai napig sem tudom pontosan megállapitani, hogy akkor tulajdonképen mi történt, de az akkori helyzet elmérgesedésében az „ischli klauzuláról" szóló, illetékes helyről meg nem cáfolt hirnek nagy, söt döntő része volt. Ez adott az obstrukciónak bizonyos jogosultságot, mert a nemzeti önállóság egyik biztositékának megcsorbitásáról volt szó. Ha Bánffy valóban azt hitte, hogy ilyesmit keresztül lehet vinni, ez csak azt bizonyitja, hogy — amint erre már korábban céloztam — nála a hatalom élvezetének rövidebb időtartama fejlesztette ki a „cézári őrületet", a lehetőség határának nemlátását, mint Tisza Kálmánnál.

Mindezeknek a körülményeknek hatása alatt az obstrukció átragadt pártomra is. Hogy ez mikor és milyen haditervvel történt, azt szabatosan megállapitani nem tudom. Az ilyen előre megfontolt szándékosság egyáltalán sokkal ritkább dolog, mintsem a legtöbben gondolják és többnyire csak

utólag magyarázzák azt bele, még nagy emberek akcióiba is, az eredmény utmutatása szerint. A politikai egyéniségek és helyzetek megitélésében, sok tévedés forrása a szándékosságnak tulhajtott keresése. Arra a kérdésre, hogy mit gondolhatott X vagy Y, mikor ezt vagy azt mondta, az igazi válasz száz eset közül kilencvenkilencben az, hogy: semmit. Mialatt mi fejünket törjük, hogy egyes vezérek és pártok cselekvésének mik lehetnek a végcéljai, valósággal többnyire csak az történt, hogy az illető cselekvés valamely indulatnak vagy pillanatnyi helyzetnek benyomása alatt indult meg és csak akcióközben vált tudatossá a távolabbi cél; épp ugy, mint amikor sétálni megyünk, mert levegőre akarunk jutni és azután egy váratlanul megpillantott helységet választunk sétánk végpontjául. Igy ez az obstrukció is az ellenzék elkeseredett hangulatából keletkezett, az „ischli klauzuláról" vett homályos hirek benyomásából táplálkozott és talán csak november vége felé vagy december elején sürüsödött azon elhatározássá, hogy a Bánffy-kormányt az akkor — tehát az utolsó pillanatban — kért pénzügyi felhatalmazás létrejöttének megakadályozásával, tehát a január 1-én bekövetkező ex-lexbe juttatással megbuktatja. Nem volt szó arról, hogy a szabadelvü-párt uralma megtöressék; hiszen ezt abban a képviselőházban elérni lehetetlen volt; hanem csupán Bánffy miniszterelnöknek, mint a választási erőszakosságok elkövetőjének, eltávolitásáról. Mindaddig, mig ez meg nem lesz, igy szólt a megállapodás, az ellenzék minden határozathozatalt lehetetlenné tesz. Az akkor érvényben lévő házszabályokkal ez gyerekjáték volt; nem kellett más — és ez heteken át igy történt — mint a mult ülés jegyzőkönyvéhez 4—5 módositó inditványt beadni, ezek mindegyikéről névszerinti szavazást kérni és ezzel a napirend tárgyalására megállapitott időt nap-nap után kitölteni. A többség és az elnökség ezzel szemben tehetetlen volt; ezt a tréfát pedig husz ember mindig megengedhette magának, t. i. annyi, amennyi névszerinti szavazás kéréséhez kellett. Tehát az ellenzék egy kis töredékének is hatalmában állott a parlament munkásságát megbénitani.

Nem volna annak célja, hogy az obstrukciós hadjárat történetét részletesen elbeszéljem. E följegyzések szempont-

jából fontosabb, hogy a magam és a többi ellenzéki és kormánypárti vezérférfiak akkori gondolkodását jellemezzem erről a harcmodorról, amely — mint előre láttam — valóságos rendszerré fejlődött és sulyos bonyodalmaknak vált kiindulópontjává.

Az ellenzékben főleg Polónyi Géza és az Ugron-frakció tagjai lelkesedtek az obstrukcióért. Talán Polónyi agyvelejében vált először céltudatos haditervvé. A mi pártunkból Horánszky Nándort nyerték meg elsőnek segitőtársul, de lassankint az egész nemzeti párt csatlakozott. Kossuth Ferenc körülbelül éppugy gondolkozott az obstrukcióról, mint én, pártjának legtöbb tagja azonban lelkesedéssel folytatta azt.

Én magam a leghatározottabban elleneztem. Nem tagadhattam ugyan az erőszakos választásokkal szemben a parlamenti forradalom erkölcsi jogosultságát, de veszélyesnek tartottam azt az önbiráskodási gondolatot, amely, mint minden forradalomban, ugy ebben is rejlik; egyben ugy találtam, hogy „pejor medicina morbo" — hogy az erőszaknak erőszakkal való viszonzása csak circulus vitiosus-ba vezet és hogy — járjon ez bár türelemmel és várakozással — mégis inkább organikus gyógymóddal kell választási rendszerünk és gyakorlatunk hibáinak kiküszöbölésére törekedni. A párthoz fordultam tehát. November végén vagy december elején értekezletet hivtam össze e tárgyban, melynek megnyitása után hosszabb beszédben előadtam sulyos aggodalmaimat. Kifejtettem, hogy először kizártnak tartom az obstrukció sikerét (amiben tévedtem), másodszor pedig, ha sikerülne is, épp ezzel a sikerrel olyan mérgező anyagot oltanánk bele a parlamentbe, amelyből az ki nem gyógyul. Ezt az előrelátásomat a későbbi események nagyon is igazolták. Egész rábeszélő tehetségemet latba vetettem, kértem, könyörögtem; de annál a pártnál, amely eddig oly hüségesen követett, ez alkalommal semmi hatást nem értem el. Az első felszólaló, aki velem szemben az obstrukciót pártolta, Károlyi Sándor volt; utána Hodossy Imre szólt hasonló irányban; a végén egészen magamra maradtam és az obstrukciót kimondó párthatározatot az összes szavazatokkal az enyém ellen hozták meg.

Hogy ezzel pártvezérségemnek vége volt, az, bármenynyire is iparkodtak barátaim a beállott, vagy mondjuk: kipattant belső szakadást a személyes ragaszkodás és „bizalom" nyilvánitásaival áthidalni, előttem nem lehetett kétséges. Azt is világosan láttam, hogy a látszólag erőteljes elhatározás mögött tulajdonkép — ha talán öntudatlanul is — az ellenzéki helyzet megunása lappang, és hogy barátaim nagyrésze Bánffy megbuktatásával a kormánypártba való bevonulás akadályát akarja elháritani. A legtermészetesebb tehát az lett volna, hogy ebből az összeütközésből a konzekvenciákat rögtön levonjam, a pártvezetőségről formailag is lemondjak és a pártból kilépjek. Ettől a lépéstől azonban visszatartott az a gondolat, hogy talán mégsem szabad egy látszólag csak taktikai véleménykülönbség miatt olyat tennem, amivel meghazudtolnám és erkölcsileg megsebezném azokat a férfiakat, akik két évtizeden át jó és rossz sorsban hűségesen követtek. Talán hiba volt, de ezek a magasabb etikai szempontok arra birtak, hogy szabad folyást engedjek az eseményeknek és eltürjem azt is, hogy nevem fedezzen oly akciót, melyet nem helyeseltem. Fel is szólaltam néha, de ezek a felszólalások erősen magukon hordták belső tusakodásom bélyegét. Amikor a harcot igazolni iparkodtam, leginkább az ischli klauzulába kapaszkodtam bele, meg a később előadandó Tisza Kálmán-féle inditványba, mert ezek a tények, mint a nemzet alkotmányos birtokállományának megtámadásai, még az én szempontomból is indokolhatták az obstrukciót.

A kormánypárton az obstrukció természetesen hangos tiltakozást váltott ki, mely azonban inkább hangos volt, mint valóban erős, mert tulajdonképen csak Bánffynak és Tisza Kálmánnak személyes hivei követeltek intranzigens ellentállást, mig a párt tekintélyeinek nagyrésze hidegen vette a dolgot és nem igen bánta a miniszterelnök esetleges bukását. Állott ez különösen Szilágyi Dezsőre, akinek viszonya a kormányhoz az utóbbi időben mind feszültebbé vált és akit — épp ugy, mint később, mikor házelnök voltam, engem — azzal vádolták, hogy az elnöki hatalom enyhe kezelésével megkönnyiti az obstrukció játékát, sőt talán elő is mozditja. A valóság az volt, hogy a házszabályok nem nyujtottak mó-

dot az obstrukció letörésére. Szilágyit ezek a suttogva terjesztett vádaskodások még inkább felbőszitették. Végre ott is hagyta az elnöki széket, melyet — minthogy az alelnökök szintén lemondtak és elnökválasztást az obstrukció nem engedett — a korelnöknek, Madarász Józsefnek, kellett elfoglalni. Az öreg Madarász azonban ott igen jól érezte magát és heteken át mintaszerü szabatossággal tette azokat a sablonos kijelentéseket, amelyek megtételében az elnöki ténykedés akkor kimerült.

Igy következett be a rettegett ujév napja: az ex-lex állapota. Mindenki várta azt a földrengést, amelynek ebből folyólag dühöngeni kellett volna. Ámde, a képviselőháznak, részint finomabb alkotmányos érzületükben, részint hatalmi érdekeikben, részint szenvedélyeikben érintett tagjain kivül semmi nagyobb emóció nem volt érezhető. De akkor mégis még voltak sokan, akiket az az állapot, hogy a kormányzás pénzügyi felhatalmazás nélkül folyt tovább, valóban bántott és a sajtó is behatóan foglalkozott még vele. Szóval: eseményszámba ment. Később azonban az ellenzék oly gyakran élt vissza ezzel a legélesebb fegyverrel, hogy az ex-lexre többé senki sem hederitett; ittuk, mint a vizet. Most is, mikor ezeket a sorokat irom, ex-lexben vagyunk és vajjon ki törődik vele? Nem emlékszem arra, hogy még csak egy vezércikk is foglalkozott volna ezzel a régebben borzasztónak vélt helyzettel. Bekövetkezett az, amit előre jósoltam, hogy kiirthatatlan mérgező anyagot vittek be az obstrukció kezdeményezésével parlamenti életünkbe. Valóságos szokássá vált az ellenzéken, minden fontosabb ügynél azt a kérdést felvetni, hogy obstruáljanak-e, vagy nem? Lenézték minden nem obstruáló, szabályos parlamenti küzdelmet, mint célra nem vezetőt. A másik oldalon pedig, és az egész közvéleményben, eltompultak az idegek az obstrukció következményei iránt és eltompult az alkotmányos lelkiismeret is. Hiába fejtegette akkor, az 1898—99. évi obstrukció idején nem kisebb ember, mint Hodossy Imre, a sajtóban azt a tételt, hogy amely kormány, bármely okból, nem tudja biztositani az alkotmányos élet zavartalan müködését, — tehát a pénzügyi felhatalmazottság folytonosságát, — annak el kell hagynia helyét. Ez feltétlenül áll a leszavaztatás esetében, de

nehéz azt vitatni abban az esetben is, ha egy kisebbség magát a szavazást teszi lehetetlenné, mert akkor csakugyan egyes csoportok szeszélyének volna kiszolgáltatva a kormányzat.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy az én obstrukcióellenes álláspontom nem ugy értendő, mintha közéletünk e kinövéseért kizárólag magát az obstruáló ellenzéket tenném felelőssé. Éppenséggel nem. Felelős érte az egész rendszer, mely a parlamentárizmust alapjaiban meghamisitotta és ezzel a többségi uralmat attól az etikai jogcimtől fosztotta meg, amely egyedül parancsolhat föltétlen meghajolást. Semmi biztositék sem volt arra nézve, hogy a parlamenti többség valóban a nemzeti akaratot képviseli, sem a szükreszabott szavazati jogban, sem a kerületek azon beosztásában (amely p. o. az 1910. évi választásoknál azt eredményezte, hogy a kormánynak óriási többsége volt a Házban, holott hivatalos adatok szerint a választók többsége ellenzéki jelöltekre szavazott), sem a választási, sem az igazolási eljárásban. A parlamenti többség csak formai jogcimre hivatkozhatott, de ugyanerre hivatkozott az obstruáló ellenzék is, mely a házszabályok formai jogositványaival élt. A baj gyökerei tehát mélyebben feküdtek; az obstrukció csak egyik tünete volt alkotmányos életünk általános beteg voltának és teljesen elhibázott kisérlet volt egyedül ezt a tünetet gyógykezelni vagy mütéttel eltávolitani, az alap-betegség orvoslása nélkül. Az ellenzék később elfoglalt álláspontja szerint hajlandók voltunk a házszabályoknak olyan módositásába belemenni, mely az obstrukciót ugyszólván lehetetlenné teszi, ha egyidejüleg azok az alkotmányjogi reformok is megvalósittatnak, amelyek biztositják azt, hogy a parlamenti többség valóban a nemzet akaratát juttatja kifejezésre. Ezt az álláspontot teljesen magamévá tettem, ma is helyesnek vallom; csak igy értük volna el parlamenti életünk egészségessé tételét. De hiszen olyan okokból, amelyeket a jelen feljegyzések során többször kifejtettem, az uralkodó rendszer nem tudta volna elviselni a nemzeti akarat őszinte megnyilvánulását.

Visszatérve az 1898—99. évi obstrukcióra, meg kell állapitanom, hogy az ex-lex beállta önmagában még nem ölte

volna meg a Bánffy-kormányt, de megölte az a nyilvánvaló tény, hogy a parlament zsákutcába került, melyből kivezető utat senki sem látott, és hogy a miniszterelnök ügyét saját pártja csak lanyhán védte. Tisza Kálmán felvetett ugyan az ex-lexszel szemben egy eszmét, mely nagyon jellemző az ő gondolkodási módjára, azt t. i., hogy annyi képviselő, amennyi a Ház többségét alkotja, törvényjavaslatot írjon alá, mely a pénzügyi felhatalmazást megadja. Ezzel, szerinte, ha formailag nem is, de lényegileg megóvatnék az alkotmányos folytonosság.

Be is nyujtott a szabadelvü-párt értekezletén ilyen irányu inditványt, mely ott a szükséges számu aláírásokkal csakhamar elláttatott. De hogy ez a szurrogátum alkotmányjogilag teljesen értéktelen, ahhoz semmi kétség sem fért. Nem is volt a dolognak egyéb következménye, mint egy tekintélyes csoport kilépése a szabadelvü-pártból, Szilágyi Dezső, Andrássy Gyula és Csáky Albin vezetésével, ugy hogy a kormány helyzete ezzel a mentési kisérlettel csak rosszabbodott. Végül Andrássy, Szilágyi és Csáky, nem tudom, megbizásból-e, vagy anélkül, közvetitőszerepre vállalkoztak a kormány és az ellenzék közt és meg is inditották a tárgyalásokat. Én formailag résztvettem ezekben a tárgyalásokban, de tényleg keveset szóltam bele. Az obstrukció nem volt az én ügyem, nem tudtam volna azt képviselni; sőt tiszta szerencse, hogy őfelsége akkor nem kérte tanácsomat, mert én jólélekkel nem tanácsolhattam volna, hogy kormányát egy obstrukcióval szemben elejtse.

Az emlitett vezérférfiakkal való tanácskozások vég- és eredmény nélkül huzódtak, mig 1899 január havában *Széll Kálmán*, nyilvánvalóan legfelsőbb helyről nyert megbizásból, azokba belenyult. Ettől kezdve a dolgok intézése csakhamar egészen Széllnek és Horánszkynak kezébe került. Horánszky az obstruáló ellenzék nevében ultimátumszerüleg kimondotta, hogy az obstrukció megszünésének ára Bánffy eltávolitása és olyan miniszterelnök kinevezése, akiben az ellenzék a törvényes és lojális kormányzás biztositékait látja. Horánszky ebben az ügyben Bécsbe is utazott, ahol Kállay Bénivel és talán az udvarnál befolyásos egyéb tényezőkkel is tárgyalt. Az eredmény Bánffynak február 18-án

bekövetkezett lemondása és Széll Kálmánnak miniszterelnökké dezignálása volt, melyet az ellenzéken osztatlan rokonszenvvel fogadtak.

A tárgyalások folyamán Horánszky nem csinált előttem titkot abból, hogy Bánffy bukása után, szerinte és a párt zömének gondolkozása szerint, a szabadelvü-párttal való fuziónak kell bekövetkezni. A magyar katonai oktatásügynek előbb elmondott rendezését, mint kielégitőt, mint pártunk követeléseinek megfelelőt, már elfogadtuk, és ezzel, Horánszkyék szerint, megszünt az egyesülésnek minden erkölcsi akadálya, és nem volt többé ok a „céltalan" ellenzékeskedésre. Én nem egészen igy gondolkoztam, de nem voltam képes az áramlatnak ellentállani. Beleegyeztem abba, hogy Széll Kálmánnal ez ügyben tárgyaljanak. Február vége felé, mikor ő már dezignált miniszterelnök volt, találkoztunk hárman, t. i. kivüle Horánszky Nándor és én Horánszky lakásán. Ott megállapitottuk, hogy az egyesülésnek lényeges és fogható akadálya nincs, de hogy némely részletkérdés tisztázása és az egyesülés módozatainak megbeszélése még további tárgyalásokat tesz szükségessé, melyeket én akkor közvetlenül nem folytathattam, mert a következő napon sulyosan megbetegedett atyámhoz kellett Eberhardra utaznom. Kiemeltem azt is — Széll Kálmánnal tökéletesen egyetértve, — hogy az imént lefolyt harcok és éles összeütközések fölött, hogy ugy mondjam: fünek kell nőni, hogy az egyetértést független állásban kell előbb kipróbálnunk, mielött a formai egyesülést keresztülvinni lehetne. Ezzel a halasztó megállapodással mentem Eberhardra, ahol megérkezésem után atyámmal az az utolsó beszélgetés folyt le, amelyről e följegyzések korábbi fejezetében számoltam be. Következő napon már beállott nála a haldoklás és február 28-án a halál.

Olvasóim előtt nem szükséges azt a mély lelki megrendülést ecsetelnem, amelyben ezeket a napokat töltöttem, de a továbbiak megértése végett céloznom kellett rá. A politika az egyéni gyász e napjaiban sem kimélt meg. Alig hagytam el Budapestet, bekövetkezett Széll Kálmán formai kinevezése, kabinetjének megalkotása és a képviselőházban való bemutatkozása. Azon megállapodásunk ellenére, hogy az egyesülés kérdését még további tárgyalásokon érleljük, Horánszky, mint

pártelnök, összehivta a nemzeti pártot és ott, távollétemben ki akarták azt mondani. Mások azonban nélkülem nem akartak dönteni és szomoruságom e napjaiban távirati kérdéssel fordultak hozzám, hogy mi az én álláspontom. Én azt válaszoltam, hogy a távolból nem mondhatok határozott nézetet és kértem, halasszák el a döntést visszajövetelemig. De ezt nem tudtam elérni.

Széll Kálmán formailag és tartalmilag egyaránt szép bemutatkozó beszéde után, mely e hármas jelszóval : „jog, törvény, igazság" uj kormányzati szellem érvényesülését igérte, rohamosan fejlődött a rögtöni egyesülés vágya. Előmozditotta ezt Szilágyi Dezsőnek egy tagadhatatlanul plauzibilis mondása is, aki a tőle tanácsot kérőknek azt mondotta : „Ha egyáltalán egyesülni akartok, tegyétek meg mindjárt, mert ha csak csak kis időt is engedtek rá, Tiszáék olyan akadályokat fognak az egyesülés utjába görditeni, amelyeken nem tudtok átgázolni". A jelszó az volt : segiteni kell Széll Kálmánnak az uj szellem meghonositásában.

Ebből a lelkiállapotból kifolyólag, mely a nemzeti párt tagjainak tulnyomó többségén uralkodóvá vált, és amelyet Horánszky nagy befolyásával igen erőteljesen képviselt, ujabb kategórikus kérdést intéztek hozzám táviratilag és — atyám temetéséhez Eberhardra érkezett — Károlyi Pista barátom utján is, az egyesülés kérdésében elfoglalt álláspontomat illetőleg. Atyám sirbatételéről hazajövet kellett a kérdést eldöntenem ; hogy másképp döntöttem volna-e, ha lelkem nyugodt és ha gondolkozásom a rendes erővel müködik : nem tudom ; tény, hogy az egyesülést jóváhagyó válasz ment tőlem Budapestre.

Tudtam, hogy — bármit válaszolok is — a párt egyik része, a nagyobbik, okvetlenül belemegy az egyesülésbe ; akik pedig velem esetleg kivül maradnának, azok is, talán az egy Beöthy Ákos kivételével, ezt csak a személyi ragaszkodás, vagy bizonyos bajtársi érzés kényszerhatása alatt tennék. Ez a csoport nem volna akcióképes, az a másik pedig, a belépő, vesztene abból a befolyásból, amelyet a belső regeneráció irányában gyakorolni remélhetett. A kettészakadt nemzeti pártnak mind a két rész tehetetlenül enyészne el, még pedig az én hibámból ; holott, ha mindnyájan belépünk, talán átalakithat-

juk a közéletet abban a szellemben, amelyet mindig képviseltünk. Nekem egyénileg semmi bizalmam sem volt ehhez a kisérlethez ; de az adott helyzetben, pártom akkori hangulatában, ez volt az egyetlen ut, amelynek követésétől valami eredményt remélni lehetett.

Beletörődtem tehát és megtörtént az egyesülés, — amelyből csak Beöthy Ákos maradt ki a vezetőegyéniségek közül — nem fuzió, hanem egyszerü belépés utján, „ingyen", azaz személyes kikötések nélkül, melyeket legfelsőbb helyen nem voltak hajlandók honorálni. Ezzel az „ingyenességgel" nagyra voltunk : de politikailag hiba volt, ha nem kényszerhelyzetben tettük. Ha valóban uj kormányzati irányt akartunk létesiteni, akkor erre személyi garanciát is kellett volna követelnünk, a miniszterelnök bizalmat keltő egyéniségén kivül. De minden ily követelmény elejtésével kellett az obstrukcióért vezekelnünk.

A közvélemény egészben véve megértéssel és rokonszenvvel fogadta a szabadelvü-pártba való beolvadásunkat, bár ki-ki azt a maga módja szerint iparkodott magyarázni. A régi szabadelvü-párti lapok kapitulációt láttak benne, a velünk rokonszenvező sajtó, mint „rendszerváltozás" hajnalhasadását üdvözölte. A többi ellenzéki pártok is ilyen értelemben fogták fel és nagyon elszigetelt hangok voltak azok, amelyek „elvtagadással" s hasonlókkal vádoltak. Erkölcsi tőkénk elég nagy volt, hogy igen jelentékeny bizalmi előlegnek fedezetet nyujtson.

Ez volt a nemzeti párt vége.

*

A nemzeti párt feloszlásával eljutottam közéletem egy fejezetének végéhez és egyidejüleg édesatyám halála és nősülésem által magánéletemben is gyökeres fordulat állott be. Emlékirataim első része tehát itt természetes befejezést nyer. Itt közpályám patakja egy időre a föld alá buvik, a föld alatt folydogál tovább, miglen, egészen változott viszonyok közt, ismét napfényre tör. Ide tehát pontot lehet tenni Emlékirataimban, mert a valóságban is uj kezdések következnek.

Mielőtt azonban életem e szakától elbucsuznám, egy rövid visszapillantás alakjában el akarom mondani, miként

vélekedem róla ma, amikor annak problémái már nem aktuálisak, amikor érzelmi világa már hamuvá vált, mely alatt alig, vagy éppen nem piroslik többé parázs.

Először is személyi vonatkozásban kell megemlékeznem a nemzeti pártról, melynek élén töltöttem ellenzéki pályám fénykorát, és meg kell állapitanom, hogy — egyénileg véve — ritkán volt található politikai csoport, melyben a tehetségnek és a jellemnek oly nagy tőkéje egyesült volna. Ennek a pártnak sohasem volt jellem szempontjából kifogásolható tagja. Csak egyszer merült fel valakivel szemben a nem egészen korrekt eljárás gyanuja, amire az illetőt felhivtam, hogy tisztázza magát és ő azzal felelt, hogy a pártból kilépett. Akárhogy álott tehát ügye, nekünk többé nem volt hozzá közünk. Ez a féltékeny megőrzése az egyéni tisztességnek alapozta meg pártunk erkölcsi erejét. Ami pedig a tehetségeket illeti, legyen elég Horánszky Nándorra, Hodossy Imrére, Horváth Lajosra, Beöthy Ákosra, Grünwald Bélára, Károlyi Sándorra és Istvánra, Ábrányi Kornélra, Kovács Albertre, Kaas Ivorra, stb. utalnom, valamint parlamenti vitáink nem egy fényes lapjára, amelyekre ez a párt irta rá szellemi képességeinek és tudásának eredményeit. Én soha nem szünő hálás emlékezetemben tartom e párt minden tagját, és azt az odaadó támogatást, azt a baráti szeretetet, melyet részükről nyertem. Mindenkorra felemel önmagam előtt az a tudat, hogy éveken át egy ilyen falanksznak élén állottam s hogy annak bizalmát birtam. A párt zsurnalisztikai képviselete is kiváló volt. És itt a „Pesti Napló", — később a „Nemzeti Ujság" — mint hivatalos pártorgánum mellett, hálásan kell megemlékeznem a „Budapesti Hirlapról", mely, bár féltékenyen őrizte függetlenségét és pártonkivüliségét, az eszmerokonság révén mégis állandóan támogatta és ragyogóan képviselte, minket sokszor tulszárnyalva, azt a nemzeti politikát, melyet a parlamentben érvényre juttatni iparkodtunk. Rákosi Jenő és Kaas Ivor neveihez fűződik az a következetes hirlapi akció, mely a miénkkel párhuzamosan haladt és annak hatását a közvéleménybe átvitte. Nagyon árvák lettünk volna e nagyszabásu támogatás nélkül.

De mindezeknél fontosabb az a kérdés, hogy miként kell jen tehát érdemileg itélni a nemzeti párt politikájáról és politikai hatásáról. Mert, hogy állandó kisebbségben maradása

mellett is hatást gyakorolt, azt nem vonja kétségbe senki; csak az a kérdés: jót-e, vagy rosszat?

Vannak ma is tekintélyes hangok, amelyek az utóbbit állitják, különös vonatkozással a párt közjogi politikájára, melyről csak nemrég állitotta egy kiváló történetirónk, Tisza Istvánról mondott emlékbeszédében, hogy fölösleges nemzeti követelményeivel a 67-es mű szilárdságát belülről kezdte ki, és ezzel annak összeomlásáért, közvetve tehát a nemzeti katasztrófáért, nagyobb mértékben felelős, mint maga a kiegyezést nyiltan ostromló függetlenségi párt.

Ez a vád, szerintem, az elfogulatlan birálat előtt nem állhat meg; nem áll meg az én szigoru önbirálatom előtt sem, sőt az ellenkezőjét tartom igaznak.

E sorok minden olvasója el fogja ismerni, hogy bennük magamat nem kimélem, hanem nyiltan beismerem, sőt, a tanulság kedvéért, szinte kiélezem politikai tévedéseimet. Közjogi politikám fejlődésének ecsetelésében is kiemeltem annak habozásait, a konzekvenciáknak a premisszákhoz viszonyitott elégtelenségét és abból folyólag nem eléggé erős hatását. De mindezeket a részlethibákat megengedve, a nemzeti párti politikát, az én akkori politikámat, ma is helyesnek tartom, sőt, minél inkább birálom a kivitel elégtelenségét, annál inkább erősitem meg az alapgondolat helyességét.

Nem mondvacsinált, hanem természetszerü, egy élő nemzet öntudatából ki nem irtható követelményekről volt szó, melyeknek nem hangoztatása, hanem megtagadása ásta alá a kiegyezési mű szilárdságát, és nemcsak ezt, hanem a nemzeti élet egészségét is. Egészségesen érző nemzet nem nyugodhatik bele véderejének nem-nemzeti jellegébe, de nem is nélkülözheti azt nemzeti egységének kiépitésében, az állampolgári nevelés sikeres keresztülvitelében. Azzal, hogy rámutattam arra, hogy ezt a természetszerü, ideig-óráig elfojtható, de ki nem irtható nemzeti követelményt az 1867: XII. tc. keretén belül is ki lehet elégiteni, a kiegyezési mű fentartásának egyik mellőzhetetlen feltételére mutattam rá, mely nem abból keletkezett, hogy én azt megemlitettem, és mely talán veszedelmesebb alakban tört volna ki, ha én nem képviselem. A kiegyezési mű megrenditője tehát nem az, aki fentartásának egyik lényeges feltételére rámutat, hanem az,

aki e feltétel teljesitését magától elutasitja. Itt természeti erők működnek, melyeket irányitani igenis lehet, de megakasztani nem; kellő irányitással fentartó-, megakasztással robbanóanyaggá válnak. Én irányitani akartam, ellenfeleim megakasztani. Kinek volt igaza?

Sulyos tehertétele ennek a politikának az uralkodóhoz való viszony volt. Ferenc József teljes jóhiszemüséggel és becsületességgel ragaszkodott ahhoz a megegyezéshez, melyet 1867-ben a nemzet vezéreivel kötött; ezt meg akarta tartani, rajta tulmenni nem. Hiába fejtettem ki előtte ismételten, hogy amit a nemzet abból a megegyezésből ismert és elfogadott, az az 1867 : XII. tc., mellyel az én követelményeim nemcsak összeegyeztethetők, hanem amelyből egyenesen folynak; hogy a törvény alapján követendő politikára nézve örökké tartó megegyezést kötni nem lehet, mert a nemzet él és fejlődik, saját létföltételeinek mind világosabb öntudatára ébred.

Az uralkodónál látszólag fal előtt állottunk. De még a későbbi események világitásában sem lehet állitani, hogy ezen a falon nem lehetett volna rést ütni, ha az egész közvélemény következetesen egy pontra irányitja energiáját, és nem ugrándozik, hol egyházpolitikába, hol bank-kérdésbe, hol választói jogba és, ha ez utóbbi kérdés jelentőségét mi magunk kellő időben felismerjük. Ferenc József elég ügyes taktikus volt arra, hogy ezeket a különböző diverziókat a maga merev álláspontja javára kihasználja, de még igy is tagadhatatlan, hogy kénytelen volt egyes részletekben az erősödő nemzeti szellem nyomásának engedni. Igy még az ő életében eljutottunk az ugynevezett „kilences bizottság" programmjához, melyet elvben elfogadott; a közös katonai nevelőintézetekben a magyar nyelv paritásos érvényesüléséhez, a honvéd-nevelőintézetek teljes kiépitéséhez és növendékeinek a közös hadseregbe juttatásához; a zászló- és cimerkérdés rendezéséhez. IV. Károly király pedig a magyar hadsereg eszméjét fogadta el, amivel politikai akcióm e része betetőzést nyert. Magyar ember nem felejtheti el, hogy IV. Károly király volt az, akiben elég megértése találtatott a nemzeti élet szükségszerü követelményeinek, hogy a hadsereg kérdésében évszázados családi hagyományokkal szakitson, és ez elég szilárdság, hogy ehhez az elhatározásához katonai

tanácsadóinak majdnem egyhangu véleményével szemben is ragaszkodjék.

Az itt felsorolt eredmények alig következtek volna be, ha a nemzeti párt nem létezik, ha eszméi nem járják át a közvéleményt, — sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan azt a választásoknak nagyrészt meghamisitott eredménye kifejezésre juttatta — ha a nemzeti párt politikája nem gyakorol nyomást a szabadelvü-pártra és e párton keresztül az összes alkotmányos tényezőkre. Ellenzéki tevékenységem tehát meddőnek csupán az egyéni érvényesülés szempontjából mondható, de a közszellemre erős és maradandó befolyást gyakorolt, közjogi részében is. Hogy a belügyi politikában programmunknak ugyszólván minden pontja lassankint érvényre jutott, vagy legalább köztudattá vált, igy a közgazdasági és szociálpolitikában, a közgazdasági reform és szabadságbiztositékok tekintetében, a kulturpolitikában stb., ezt bizonyitani alig szükséges.

Marad még egy vád, amellyel le kell számolnom, t. i. az, hogy a monarchia erkölcsi kohézióját lazitottuk a közös intézmények bolygatása által, és igy a katasztrófa előkészitéséhez legalább is hozzájárultunk. De ez a vád, amennyiben valami igazságot tartalmazna, nem ellenünk irányul csupán, hanem az egész dualisztikus rendszer ellen. Ennek a rendszernek legfőbb gyengesége az volt, hogy a monarchiában két államot ismert el, amelyiknek csak egyike: a magyar állam létezett tényleg, mig a másik: az osztrák állam, a szónak „cislajtán" értelmében, csak fikció volt, valódi élettartalom nélkül. Mert abban a „cislajtán" osztrák államban élt erős tartományi öntudat, élt nemzetiségi öntudat, dinasztikus szellem és osztrák összbirodalmi öntudat, de — a mi terminológiánk szerinti — osztrák állami öntudat csupán a Magyarország ellen való antagonizmus alakjában bukkant fel olykor-olykor, máskülönben pedig nem volt, és igy egységesiteni nem birt, a centrifugális erőkkel megküzdeni nem tudott. A nagy-osztrák elmélet hivei ezt nagyon jól látták, és igy ostrom alá készültek venni az egész dualizmust. Az üdvöt abban látták, hogy Magyarország állami függetlenségéről kifejezetten lemondjon és mint autonóm tartomány olvadjon bele egy föderalizált, nemzetiségek szerint csoportositott,

osztrák birodalomba. Akkor testet öltött volna az a nagy-osztrák elmélet, amelynek tagadhatatlanul voltak hivei „cislajtánia" (a mi szempontunkból „translajtánia") összes országaiban, és igy meg lett volna az az egységesitő erkölcsi és lélektani erő, amelytől ennek az elméletnek hivei a monarchia konszolidációját várták.

Ebben a rendszerben tagadhatatlanul volt logika, de vajjon egyedül a nemzeti párt állott-e megvalósulásának utjába? Itt nem a mi nemzeti követelményeinkről volt szó, nem arról az árnyalatról, amelyben a dualizmus keresztülvitelére nézve a nemzeti párt a szabadelvü-párttól eltért, hanem magáról a dualizmusról, magáról az elméletileg fentartott magyar állami függetlenségről és öncéluságról: ehhez pedig minden párt ragaszkodott. Ha tehát van, akit ebben az eszmeláncolatban a vádlottak padjára lehetett ültetni, akkor ez a vádlott maga a dualizmus, nem pedig a nemzeti párt.

A valóságban, ugy hiszem, hogy nem a délszláv kérdés, hanem a cseh kérdés volt a monarchia halálos betegsége; az előbbi ugyanis, ha 67-es alapon nem is, de a függetlenségi párt programmja alapján igenis nyerhetett megoldást, az utóbbit azonban nem lehetett megoldani sem osztrák centralisztikus értelemben a csehek miatt, sem a cseh autonómia értelmében a csehországi németek miatt. De erről sem Magyarország nem tehet, sem a nemzeti párt; mert a cseh nemzeti mozgalom is organikus erők szülöttje volt, nem — amint némelyek állitották — Magyarország majmolása; a mi leszerelésünk nem vonta volna maga után az ő leszerelésüket is. Hogy mennyire akutabb volt a cseh kérdés a délszláv kérdésnél, mutatja a két faj magaviselete a háboruban, ahol a katholikus délszlávok mindvégig hiven harcoltak még saját fajrokonaik ellen is, holott a cseh intelligencia kezdettől fogva — enyhén szólva — ingadozott. A dolgok ilyen állásában a monarchia szempontjából is legjobb lett volna legalább azt a tényezőt teljesen egészségessé tenni, amelynél ez lehetséges volt; t. i. Magyarországot, és a monarchia sulypontját valóban idehelyezni, de nem a nemzeti önérzet összezsugoritásával, tehát nem a sulyponttá kiszemelt tényező gyengitése árán, hanem ellenkezőleg, e tényező erejének teljes kifejtésével, amint azt a nemzeti párt politikája tüzte ki célul.

Tiszáék sulypontpolitikája épp abban a hibában szenvedett, hogy lélaktanilag lehetetlen lemondások követelésével a magyar sulypontot erkölcsileg gyengitette, hordképességét csökkentette ; ebbe a belső ellenmondásba bukott bele, minden részleges siker dacára, ez a politika és vele a monarchia.

Nekem tehát nincs okom közéletem e legharmonikusabb szakának politikáját megtagadni, melyhez más alakban továbbra is ragaszkodtam, mely több részletben és a keresztülvitel módozataiban elégtelen volt, de a fődologban — ez ma is meggyőződésem — helyes uton járt.

NÉVMUTATÓ

